

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ

(MERSIN UNIVERSITY RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY)

KAAM

YAYINLARI

OLBA
V

MERSİN
2002

KAAM YAYINLARI
OLBA
V

©2002 Mersin/Türkiye
ISSN 1301-7667

OLBA dergisi hakemlidir ve
Üniversitelerarası kurul başkanlığının tanımladığı
hakemli dergi standardına uygun olarak,
Mayıs ve Haziran aylarında olmak üzere,
yılda iki sayı basılmaktadır.

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya
edilemez. Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans
gösterilmelidir.

It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of KAAM.

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde
yada KAAM tarafından dağıtılan broşürlerde bildirilmiş olan
formatlara uygun olduğu takdirde basılacaktır.
Articles should be written according the formats mentioned in the following web address
or brochures distributed by KAAM

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen
makaleler için yazışma adresi:
Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:
Prof. Dr. Serra Durugönlü
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü
33342-MERSİN
TURKEY

DİĞER İLETİŞİM ADRESLERİ

Other Correspondance Addresses

Tel:00.90.324.361 00 01 (10 Lines)/162-163 or 372

Fax: 00.90.324.361 00 46

www.kaam.mersin.edu.tr
kaam@mersin.edu.tr

Yardımlarından dolayı Ceyhun Közleme'ye teşekkür ederiz.

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM)
YAYINLARI-V

MERSİN UNIVERSITY
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY
(KAAM)-V

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN

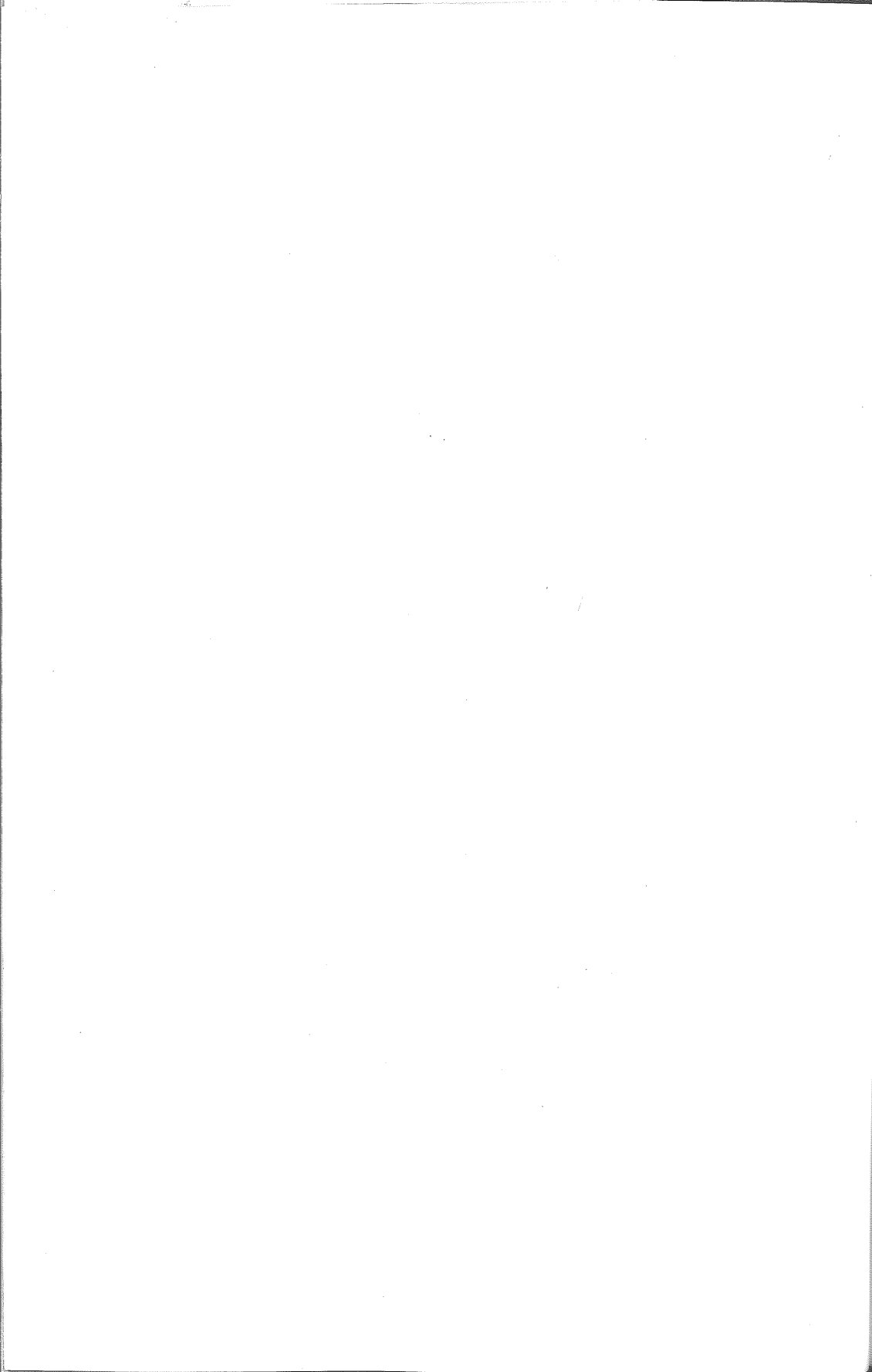
Bilim Kurulu

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL
Prof. Dr. Tomris BAKIR
Prof. Dr. Hayat ERKANAL
Prof. Dr. Sencer ŞAHİN
Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN

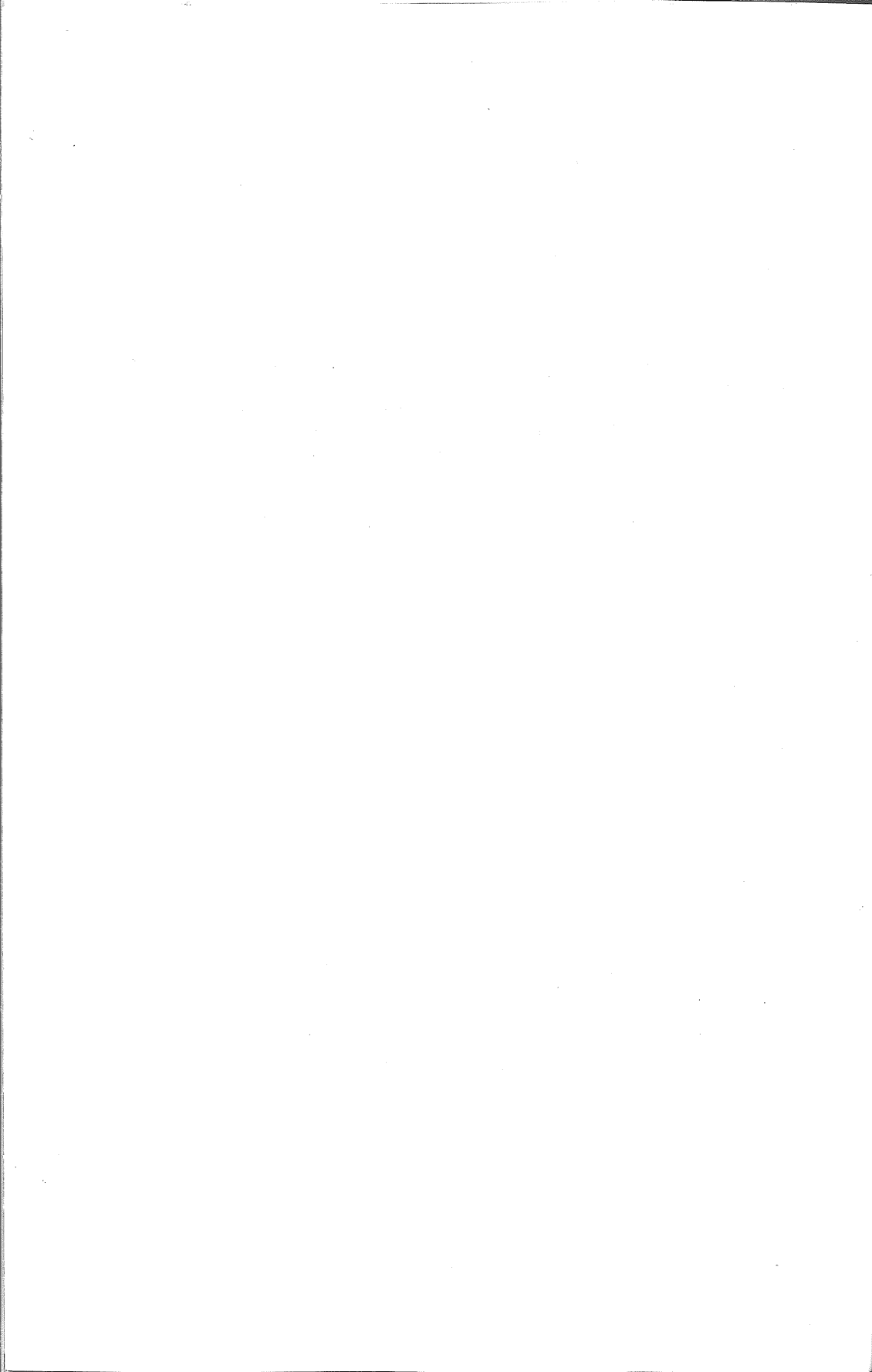
MERSİN
2002

OLBA'nın basılması için vermiş
olduğu tüm desteklerden dolayı,
Mersin Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Uğur ORAL'a
teşekkür ederiz.

OLBA V
İÇİNDEKİLER/CONTENTS

A. Semih Güneri (Lev. 1-33).....	1
1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler	
Engin Akdeniz (Lev. 34).....	59
Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda Büyük Menderes Havzası'ndaki Kültürel Yapılanma ve Orta Kalkolitik Çağ Problemi	
Suat Ateşlier (Lev. 35-39).....	77
Pers Ölü Gömme Geleneğinde "Cenaze-Harmamaksa'ları"	
Emel Erten (Lev. 40).....	97
Silifke Müzesi Koleksiyonundan Cam Kase	
Ayşe Aydın (Lev. 41-45).....	105
Çatiören Kilisesi	

1987 ERZURUM-SOS HÖYÜK KAZILARI VE 1985-1997 YILLARI
ARASINDA ERZURUM ÇEVRESİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK
ÇALIŞMALAR IŞIĞINDA, SON TUNÇ-ERKEN DEMİR ÇAĞINDA
DOĞU ANADOLU-KAFKASYA-ORTA ASYA ARASINDAKİ
KÜLTÜREL İLİŞKİLER
(Lev. 1-33)

*A.Semih Güneri

ABSTRACT

The archaeological material, classified as the results of the 1987 Sos Höyük excavations, is the most vivid trace of Proto-urartu period during which the whole of eastern Anatolian people had close links to and lived at the very heart of the Karaz Culture. Those remains, reveal a transitory period from the Bronze Age to the Iron Age which lasted a hundred years between Tukulti-Ninurta I. (1244-1208 BC) and Tiglatpileser I (1115-1077 BC) in eastern Anatolia. For this transition period, the archaeological finds help us deciphering the dimensions of cultural interaction and describing the kind of events which took place in that region. We claim that the pottery in this region and the ones from Karaz, Pulur, Güzelova (these items will be presented in scientific literature soon) represent a period of a hundred years (around the 12th century BC), which was at the same time transitional to the Iron Age. During this period; written sources in eastern Anatolia had totally vanished, hybrid Late Bronze-Early Iron Age started to emerge as a result of the effects of nomadic dominant Asian cultures (Srubnaya, Andronovo, Karasuk) in the Caucasus, some bronze weapons spread along Kars, Erzurum, Artvin, Ordu, Çorum, Tokat, Amasya (southern coast of the Black Sea) are Caucasus-Central Asia oriented, the tradition of pottery in southern Siberia and central northern Kazakhstan in the second half of the second millennium BC shows close matches in Pulur graves as well, with these improvements political union which was based on the kingdom of Dayaeni, in north-eastern Anatolia, gained power, finally, iron gradually became a part of daily life in Caucasus. These are what we can conclude from the study of archaeological material which appears to be the most common trace of a "silent" period. In eastern Anatolia as in the whole of the Caucasus, a new period is about to start. This "transitional period" is a period of pain, a period of suffer, and a period of chaos, and the approaching one is nothing but the "Iron Age".

1987 yılında¹, Erzurum Müze Müdürlüğü başkanlığında, o yılki Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde görevli bir grup akademisyenin bilimsel

* Yrd. Doç. Dr. A. Semih GÜNERİ, Dokuz Eylül Üniversitesi FEF Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Yerleşimi 35160 Buca, İzmir/TÜRKİYE

1 Bu konu, 1994'de tamamlanan ve 1995'de Hacettepe Üniversitesi'ne sunulan, "Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler" adlı doktora tezinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Sunuş ve şekilsel bazı düzeltmeler dışında, tezin bu bölümünün 1994'de en son hali verilmiş olan bilimsel özüne anlam yükleyecek nitelikte ekleme yapılmamıştır. Çalışmanın, gününde neydiyse, yedi yıl aradan sonra bu gün de yine o bilimsel haliyle yayınlanması yeğlendiğinden, yeni Sos kazılarıyla ilgili gelişmelere burada, bilinerek yer verilmemiştir. 2001 yılında başladığımız Erzurum-Bulamaç höyük kazıları sürdükçe hem yeni keşifler, hem de yeni Sos kazılarının ortaya koydukları topluca değerlendirilecektir. Doğu Anadolu'daki çalışmalarımızın doktora konusu edilmesinde, onun geliştirilip tamamlanmasında çok değerli katkıları bulunan saygıdeğer hocalarımız başta Fahri Işık'a, Armağan Erkanal'a, Hayat Erkanal'a, Engin Özgen'e, Altan Çilingiroğlu'na, Veli Sevin'e ve değerli arkadaşımız Tuğba Ökse'ye bir kez daha samimiyetle teşekkür etmek isterim. Bu gün onlar sayesinde Doğu'daki çalışmalarımı sürdürme şansına sahibim. Bir de, hayallerimizde hep yaşadığımız o "Avrasya Enstitüsü" ne benzer, o nitelikte bir araştırma "enstitüsü"nün, yani "Kafkasya-Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi"nin Dokuz Eylül Üniversitesi gibi seçkin bir kurumda kurulması için tüm imkanları seferber etmekte hiçbir "sakınca" görmeyen, biz Avrasya çalışanlarına "güvenerek" görev veren saygıdeğer Rektörümüz Sayın Fethi İdiman'a, ömür boyu sürecektir minnettarlığımı bir kez de burada ifadeden büyük bir keyif aldığımı belirtmek isterim. Bundan başka, Ağustos, Eylül 2001'de Güney Sibiryaya, Yenisey Vadisi'nde başlattığımız çalışmalar boyunca, bizlere

sorumluluğu altında, Üniversite yönetiminin de sağladığı maddi imkanlarla gerçekleştirilen Sos höyük kazıları, o güne kadar bölgede tarafımdan sürdürülen yüzey araştırmalarına dair sonuçların, bu kez stratigrafik belgelerle doğrulaması bakımından önem kazanmaktaydı:

1985 yılından itibaren, teorik olarak eski Hayaşa toprakları üzerine basıyor olmanın da verdiği heyecan ve güdüyle, MÖ ikinci binin ikinci yarısı ile ilgili buluntulara rastlanabilir mi umuduyla, ilk yüzey araştırmalarına başladığımız günlerde, çevremizdeki arkeolojik bilgilerin temel kaynağını, 35-40 yıl evveline dayanan Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarından geriye kalan darmadağınık bilgi ve malzeme topluluğu teşkil etmekteydi ve bu genel arkeolojik malzemeyle ilgili keşifler, tanımlamalar ve tespitlerin hepsi, doğrudan doğruya Karaz kültürlerine endeksliydi. O yıl, yüzey araştırmalarımız boyunca tanık olduğumuz gibi, Karaz, Pulur, Güzelova'da temsil edilen siyah (ve/veya kırmızı, kahverengi) yüzlü, kabartma ve kazıma bezemeli geometrik desenli, iyi perdahlı elde yapılmış, pek çoğu mükemmel denebilecek işçilikli Karaz türü kaplar topluluğu, gerçekten de Erzurum çevresinde kuvvetli bir şekilde temsil ediliyordu fakat, ilk bakışta kaleleriyle, yazıtlarıyla, ayrıca Müze'ye müsadere ve satın alma yoluyla gelen Erzurum kaynaklı kaplarla da bu kez Urartu'nun varlığı kanıtlanabiliyordu çevredeki. Hatta yeni keşiflerle pekiştiriliyordu ama, bu iki "kültür" arasında uzandığı bilinen zaman içinde, yani MÖ ikinci binde (hiç değilse ikinci yarısında) neler olup bittiği pek öyle merak edilmiyordu, en azından yakın çevremde, merak, gerçekten edilmiyordu. Bu meraksızlığın başlıca nedeni, muhtemelen, altı çizilerek sözü edilen bu döneme ait arkeolojik malzemenin, diğer dönemlere ait olanlardan kolayca ayırdedilebilememesindendi; başka bir ifadeyle, bir yandan Karaz kültürünü diğer yandan Urartu'yu çağrıştırdığını iyi bildiğimiz bu malzeme grubunun tanımlanabilmesinde şüpheler, kaygılar yaşandığındandı belki de. Diğer yandan, o günlerde, kimi bilim adamlarına göre, yerli halk, savaş ve kargaşa nedeniyle daha yüksek yaylalara çekilmiş olacaktı ve bu gün, o nedenle onlara dair arkeolojik belgelere rastlayamıyorduk². Belki de. Ama yazılı belgeler öyle demiyor. II.Murşili'nin yıllıklarında anılan, ve o dönemde, yani MÖ

her alanda yardım eden, "kazı yemeklerini" bizimle paylaşan, Hakasia Cumhuriyeti Devlet Arkeoloji Hizmetleri Müdürü V.P.Balakçın, Rusya Bilimler Akademisi, Materyal Kültürü Tarihi Enstitüsü üyelerinden N.A.Bokovenko, M.L.Podol'skiy ve Şalgino, Kara-Köl ve Yenisey Vadisinin başka noktalarında kazılar yürüten diğer Rus ve Hakas arkeologlarına içten teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Konuya girmeden önce, burada kullanılan bazı özel coğrafi adlandırmalar hakkında açıklamalar yapmak gereğini duyuyorum. Bizim bulunduğumuz yere göre değil, fakat yalnız kuzeyde (Rusya, Sibirya) bulunanlara göre "trans" (öte) doğru bir ifade olacağından, "Transkafkasya" nın yerine, daha doğru bir anlatım olan "Güney Kafkasya" tanımlaması benimsendi. "Orta Asya" coğrafi tanımlamasında da çok sık yanlışlara düşülmektedir. Soviet "Central Asia" anlamındaki "Orta Asya" gerçek anlamda Özbekistan ve Kırgızistan'ın tümü, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın ise küçük bölümleri ile içerilen topraklar için kullanılmaktadır. Bizim burada, yerini tutabilecek daha doğru bir ifade bulunmadığı için kullanmak durumunda olduğumuz "Orta Asya" ve "Asya" tanımlamalarının, aslında, bazen Avrasya ve Güney Sibirya, Moğolistan, Kazakistan ve Orta Asya topraklarını doğrudan ve tümüyle kapsadığını altını çizerek belirtmek isterim. Bundan başka, bu yazıda geçen ifadelerden "Yüksek Yayla", Fırat'ın doğusunda kalan, dağlık, yüksek Anadolu toprakları için kullanılmıştır.

ikinci binyılın ortalarından itibaren, Doğu Anadolu'nun stratejik kesimlerini denetleme görevini üstlenmiş gibi görünen, güçlü bir mevcudiyet sergilediği için, en azından yayıldığı ve kontrol edebildiği toprakların genişliği bakımından ciddiye alınması gereken Hayaşa³ krallığı ile MÖ 12. yüzyıl ile ilgili Asur yazılı kaynaklarında anılan, bölgenin en güçlü, en zengin⁴ siyasi örgütü Dayaeni krallığının hayat bulduğu toprakların, gerçekte Erzurum çevresi olduğuna işaret eden pek çok kanıt gösterilmektedirken -Uruatri'nin, Nairi'nin Van çevresi olduğuna da ayrıca- bu topraklarda anılan yıllarda neler olup bittiğini öğrenmeye yönelik yüzey araştırmaları yapılmamaktayken üstelik, böyle bir hükme varmak da, bir şekilde varılmış olana katılmak da doğru, tabi ki olmazdı (Fig. 29).

Arkeolojik belgeler de öyle demiyordu. Gerçekten de, yüzey araştırmalarımız boyunca, sadece ovalarda ve ovalara yakın alçak tepelerde yer alan kalelerde, kale benzeri tepe yerleşmelerde, höyüklerde kolayca seçilebilmişti MÖ ikinci binin ikinci yarısını temsil eden pek çok sayıdaki buluntular. Bunlar, belki "arzu edildiği" oranda "çok yoğun" değildi ama, burada varlardı ve ne kadar yoğun oldukları da bakmadan bilinmezdi. Bu dönemde, hele hele Tunç Çağlarının, yerini Demir Çağlarına terk etmeye başladığı MÖ 12. yüzyıl civarında, bir yandan Kafkasya'da meydana gelen kültürel değişimler ve Orta Asyalı göçebe etnik grupların Kafkasya üzerinden bölgeye akın etmeleri, diğer yandan top yekün Doğu Anadolu'da siyasi gruplaşmaların keskinleşmesi, bölgede kıpır kıpır bir dönemin yaşandığının en belirgin alametleriydi; yani kimsenin bir yerlere çekildiği yoktu; Karaz kültürünü yaşamış olan aynı yerli halk, bu kez yine aynı topraklarda, kuzeyinden gelen etnik etkilerle de, başka bir dönemi yaşamaya hazırlanıyordu (Fig. 30); epeyce sancılı, o kadar Bölgesel krallıkların kurulduğu, egemenlere karşı, bağımsızlıklar uğruna ağır savaşların verildiği, antlaşmaların imzalandığı, suların gürül gürül aktığı ve kış ambarlarının doldurulmacasına toprağın ekilip biçildiği olanca, kültürlerin özümsemiği,

3 Köken sorunu hâlâ tartışma konusu olan ,Hayaşa halkının konuştuğu dili, sadece "bir-iki" yer ve şahıs adlarının sınırlı "linguistik" tahlillerinden eğer bir şey anlamamız gerekiyorsa, ne "Hurro-Urartu" ne de -bazı kesimlerce iddia edildiğinin tersine- Hint-Avrupalı dil gruplarına "tam olarak" dahil edilebilmektedir. Bir-iki kelimenin basit gövde formasyonları dışında, hiç bir gramer özelliği bilinmeyen Hayaşa dili, buna rağmen, zaman zaman doğrudan ve dolaylı yollarla, bir yandan bu gövde Ermenice' yle bir yandan da Hint-Avrupa dil ailesiyle ilişkilendirilmek istenmiştir (Jahukyan, 1961: 361 vd, 375 vd, 386 vd; Diakonov, 1984: 49 vd, 112 vd). Oysa "Hayaşa mevcudiyeti", kökleri hangi etnik aidiyetlerle bağdaştırılmak istenirse istensin, zaten bölgede köklü bir gelenek olarak devam edebilmekte olan Karaz kültürünün, başka bir ifadeyle Hurri kültürünün köken topraklarının tam da kalbinde idi. Ve gün gibi açıktı ki, Urartu halkı da, onun öncülü Protourartulu tüm siyasi gruplar da, pek çok bilim adamının ister istemez katılmak durumunda oldukları gibi, ve netice olarak çok iyi bilindiği gibi, Hurri etnik köklerinden gelmekte idi; ve yazılı belgelerden anlaşılabilirliği kadarıyla, belki biraz fazla tutucu, belki de tabiatın kendilerine sunduğu, kesintisiz savunmaya yönelik yaşama şartları gereği sert, hatta sırf bu yüzden en fazla "az medeni" (Hititçe, dampupı) diye tarif edilebilen, aslında tamamen "içe dönüklüğün" hakim olduğu örf ve adetleriyle, kendilerine has bir sosyal yapı sergileyen Hayaşa halkı da, MÖ ikinci binin ortalarından itibaren, Doğu Anadolu'da Protourartu sürecini başlatan en erken siyasi yapılanma olarak, elbette ki kendinden sonra gelen, MÖ 13. ve 12. yüzyıl Protourartulu gruplarla (sırasıyla Uruatri, Nairi ve Dayaeni temelindeki siyasi yapılanmalarla) aynı etnik -ve tabi ki aynı kültürel- tarif içinde yer alacaklardı.

4 Diakonov, 1984: 75.

biraz tutucu, sert tabiatlı, çok da savaşçı insan gruplarınca hayat alınıp hayat verilen, kısacası, iyice “yaşanan”. Ve dolayısıyla, zayıf değil, tam tersine, dolu dolu yaşandığına inanmamız gereken bu hayatlardan geriye kalan maddi izlerin sürüleceği yer, elbette ki Dumlu dağlarının 2500 metrelerdeki hayat emaresiz kel tepeleri olmamalıydı.

Böyle bir ortamda başladı Erzurum çevresindeki yüzey araştırmalarımız. Başlangıçta birbirlerine, bezeme, şekil, renk, teknik, fırınlanma bakımından çok benzeyen türlü seramik malzemenin tarihsel tasniflerinde ve içinde bulunduğumuz bilimsel ortamda hiç şüphe yok ki çok zorluklar yaşandı. Ama, başta değerli hocalarımız F.İşık, A.Çilingiroğlu, V.Sevin ve diğer çalışma arkadaşarımdan gelen bilimsel destekle, Karaz ile Urartu arasındaki dönemi temsil etmesini beklediğimiz çanak-çömlekten oluşan maddi belgelerin tanımlamaları, genel hatlarıyla yapılabildi⁵. Diğerleri arasından ayıklamayı başardığımız bir seramik grubu, hepimizin kullandığı genel bir ifadeyle “Urartu öncesi” dönemi, ya da bundan sonra kullanacağımız şekliyle “Protourartu süreci”ni temsil ediyordu⁶.

Bu genel keşifler, Protourartu sürecinin Kuzeydoğu Anadolu’daki oluşumuna dair maddi izlerin takip edilebilmesinin imkanlı hale getirilmesi değil yalnız, çok zayıf yaşandığı tahmin edilen ve hiç araştırılmadığı, belli bir güne kadar da ilgi duyulmadığı için “savsaklanan” bir dönemi aydınlatan maddi kalıntıların, o günlerde ilk kez tanımlanması bakımından da önem taşımaktaydı.

5 Sadece benim değil, “pek çoğumuzun”, bilgisinden ve arkeolojiye bakışındaki ayrıcalığıyla öne çıkan farklı tarzdaki hocamızın fazlasıyla yararlanmamıza izin veriş, hoşgörüsü, özellikle de sınırsız “imkan” sağlayıcı zengin kişiliği ile, kendisine gerçek anlamda birer “minnet” borçlu olduğumuz Fahri İşık’a, kariyerimin bu noktasında, samimiyetle teşekkür etmek isterim.

6 Urartu’nun “proto tarihi” (van Loon 1966, s. 6; Salvini 1967, s. 32) veya başka bir ifadeyle “arkaik çağı” (Tarhan 1978, s. 85 vd.) hakkında az şey yazılmış-çizilmiş değildir. Bu yazılanların en temel ve en değerli olanlarıysa, bu anlamda kendilerine pek çok şey borçlu olduğumuz değerli hocalarımız, başta Taner Tarhan olmak üzere (Tarhan 1978; Tarhan 1982), Altan Çilingiroğlu, Veli Sevin, Oktay Belli’ye aittir. Bizim yazdıklarımız ve yazmakta olduklarımızda şüphesiz, birer ömür verilerek yazılmış olanların üzerinedir (bkz. Güneri 1999, s. 57). Burada, “Protourartu” olarak tercih edilen deyim, ilk kez eski Sovyet bilim adamı Sorokin (1958)’in Güney Kafkasya’daki ünlü Urartu merkezi Karmir-Blur’un üstten itibaren ilk üç Urartu katmanı altında uzanan ve Karmir-Blur IV (Martirosyan 1964b, s. 32) diye tanımlanan kültür katmanını ve burada ele geçen arkeolojik malzemeyi sunuşu sırasında kullandığı “dourartu” arkeolojik-stratigrafik ifadesiyle ve Türk bilim adamlarınca da kabaca MÖ 13.-10. yüzyıllarla ilişkilendirilerek “Urartu öncesi” (Çilingiroğlu 1986a, s. 155; Sevin 1986, s. 289; Belli 1986, s. 370), “ön-Urartu” (Sevin 1988, s. 40; Güneri 1987, s. 1 vd.; Güneri, 1985, s. 12 vd.), “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları” (Tarhan 1978; Tarhan 1982, s. 69 vd.) şeklinde dile getirilen kültür süreci tanımlamasıyla, tam bir tarihsel süreç değil belki ama, kavram olarak aynıdır. Protourartu deyimini, aynen yazıldığı gibi tarafıma aittir ve master (Güneri 1987, s. 1 vd) ve doktora (Güneri 1995, s. 12 vd.) tezlerimde, diğer yazılarımda da (Güneri 1992, s. 150 vd) anmış olduğum “ön-Urartu” deyimiyile aynı anlamı ifade eder. “ön-Urartu” değil ama, hemen hemen “Urartu öncesi” (aşlında ...“Urartu’ya kadar”) anlamına gelen “dourartu” tanımlamasındaki “do-“nun (burada bir edat) ise, bir örnek olan İngilizce’deki “pre-“ yi karşıladığı unutulmamalıdır. Dolayısıyla, deyimim Protourartu olarak seçilişindeki neden, yazılışı bakımından uluslararası formata sahip olması değil yalnız, aynı zamanda daha sınırlayıcı bir sürece hükmetmesindedir. Söz konusu bu tarih sınırı, Hititçe metinlerden izlenebildiği gibi, Doğu Anadolu siyasetini, kültür tarihini yönlendiren yapılanmalardan olan Hayaş a birliğinin Yüksek Yayla’daki belirlediği tarihlerdir. Yani, MÖ erken 14. yüzyıl. Hayaş a ile başlayıp Urartulu Arame’nin gününne, yani MÖ 9. yüzyılın başlarına dek uzanan bu sürecin, hem Urartularla, hem de Yüksek Yayla’nın Son Tunc-Erken Demir Çağı (MÖ 14.-12. yy) maddi kültür kalıntılarıyla ve etnik bütünlüğüyle doğrudan ilişkisi vardır.

Yüzey araştırmaları, 1985-1987 yıllarında tüm Erzurum bölgesine yaygınlařtırıldı⁷, kazıları yapılmış Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinin geriye kalan kısımları dahil, çevrede mevcut diğer höyük ve "höyük kalıntılarının" hepsi dikkatle araştırıldı. 1987'de ise, Erzurum Müze Müdürlüğü ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü elemanlarının aldığı bir karar üzerine, Sos (Yiğittaşı) köyünden Müze'ye, zaten uzun zamandır, çeşitli şekillerde getirilmekte olan arkeolojik eserlerin kaynağı diye bilinen Sos höyükte, "kurtarma kazıları" başlatıldı. Bir ay gibi kısa bir süreye sığdırılan bu ilk çalışmalar, pek öyle "vitrin dolduracak" boyutlarda "kurtarma" yapılamadı ama aşağıda değinileceği gibi, bilimsel anlamda, o gün ulaşmayı hayal bile edemeyeceğimiz niteliklerde ip uçları elde edilerek sona erdirildi ve ertesi yıl, bir daha da yapılmamak üzere, kapatıldı. 1993'deki A.Sagona yönetimindeki yeni kazıların başlangıcına kadar da, yıllık mutat ziyaretlerimiz haricinde, kimse merak edip sormadı bile bu höyüğü, diğerlerini de. Bu günse, o höyükte bilimsel kazılar (zorla o bölgeye getirilen A.Sagona'nın başkanlığında), yabancı bir ekip tarafından sürdürölmektedir. Bu yazıda yeni Sos kazılarının sonuçları, dipnot 1'de ifade edilen durum nedeniyle değerlendirmelere dahil edilmeyecektir; ancak yeni Sos kazıları ile birlikte öne sürölen hipotezler, 2001 Temmuzunda başladığımız Erzurum-Bulamaç höyük kazılarının stratigrafik sonuçları ışığında , hiç şüphe yok ki topluca ele alınıp en sağlıklı biçimde değerlendirilecektir.

İşte bu Sos höyükte 1987'de bir mevsim olarak, içinde benim de bulunduğum ekibin bilimsel sorumluluğu altında gerçekeştirilen çalışmaların sonuçları, yine 1985'den beri aralıksız yürütölen yüzey araştırmalarına dair bulgular, birbirleriyle, çevre költürlere dair arkeolojik türdaşlarıyla ilişkilendirilerek aşağıda sunulacaktır.

Kazılar

Sos höyük kazıları, Eylül-Ekim 1987'de, bir mevsim olarak, Atatürk Üniversitesi'nin maddi katkılarıyla, Erzurum Müzesi Müdürlüğü Başkanlığında, Üniversite'nin Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarından, Mehmet Karaosmanoğlu, Nurettin Koçhan, Cevat Başaran, Adnan Diler ve A.Semih Güneri'nin, tüm yayın hakları kendilerine ait olmak üzere, ortak bilimsel sorumluluğunda gerçekeştirilmişti. Kazılar boyunca derlenen arkeolojik malzeme ve edinilen bilgiler -bir kaç cümle ile kazı çalışmalarının sonuçlarını haber veren yayın⁸ dışında- ilk kez burada değerlendirilecektir. Bana sürekli sorulan, 1987 Sos kazılarında elde edilen tüm seramik parçalarının nerede olduğu konusuna dair bir ayrıntıya da burada, yeri gelmişken değinmek isterim: 1987 Sos höyük kazıları ile ilgili arkeolojik malzeme topluluğunu temsil eden çanak-çömlek parçalarından hiç birinin bugün olmaları gereken yerlerde bulunmadığına, 1997 sonbaharında, Erzurum-Bulamaç höyük çalışmalarımız sırasında tanık olunmuştur.

Sos höyük, Erzurum-Hasankale karayolu üzerinde, Sos, yeni adıyla Yiğittaşı köyünün bitişiğindedir. Höyük, ortalama yükseklikleri 3200 metre

7 Güneri 1987; Güneri 1988; Güneri 1992.

8 Güneri 1992, s. 160.

olan, kuzeyde Gavur, Dumlu, güneyde Ergerli-Palandöken dağ silsileleriyle ile çevrelenmiş asıl Erzurum Ovasının doğu kısmını teşkil eden, coğrafi deyimle "Pasinler Ovası"nın doğu ucunda, daha sonra, Karasu'ya katılacak incelikli kollardan suladığı kıt ama bitek toprakların içinde yer alan bir kaç höyükten biridir. Bu höyüklerin oturduğu çöküntü alan asıl Erzurum Ovası, Orta Asya ve Kafkasya'dan Anadolu'ya, Mezopotamya'ya, batıya açılan doğal yolların en eski ve en işlek kavşaklarının biri üzerinde uzanmaktadır.

Çevresini, doğu, güney, batı yönde -halen- sarmakta olan köy evleri, ahırlar vs, o günlerde höyüğün üstten itibaren ancak 50x60 metrelik bir bölümünün kazılabilmesine imkan tanımaktaydı. Kuzey yamacının büyük bir bölümü yapılaşmamıştır. Kuzey eteklerine ilişkin olarak, 1765 metre seviyedeki çayın aktığı nokta ile üste doğru 1780 metre arasında ana kayanın oluşturduğu doğal tepe üzerine kurulmuş olan höyüğün yüksekliği 15 metre idi. Sos höyük, ilk kez, H.Z.Koşay'ın 1942-1943'de Erzurum'daki heyecanlı çalışmaları sırasında tespit edilmiş⁹, rahmetle andığım arkadaşım Mahmut Pehlivan'ın güzel doktora tezindeki¹⁰ bahsi de ayrı tutarsak, bizim çalışmalarımıza kadar, her hangi bir araştırmaya konu edilmemişti (Fig. 32).

Stratigrafi:

Sos höyükte, tepede, hepsi 5x5 metrelik dört açmada (İ-12, J-12, J-13, J-14) yapılan çalışmalarda, üç mimari katman tespit edilmiştir. Bunlarda ele geçen seramiğin durumuna göre,

I. Katman (Orta Çağ)

II. Katman (Orta Çağ)

III. Katman (Erken Demir Çağı)

olarak belirlenmiştir. Açmalardan, İ-12 ve J-12 ile J-13 ve J-14 daha sonra birleştirilerek, 1. ve 2. açma olarak adlandırılmıştır. 1. ve 2. açmada düzensiz yıkıntı halindeki yapı kalıntıları (taş, kerpiç, siva, moloz), üstten itibaren 1.50 metre seviyelere kadar izlenmiştir. Bu seviyeden itibaren başlayan III. katman, yalnızca 1. açmada izlenebilmiştir. 2. açmada, yaklaşık 2-2.50 metre derinliğe inildiği halde Orta Çağ yapılarınca tahrip edilen III. katmana ait olabilecek net bulgulara rastlanmamıştır. Bu nedenle, III. katman ile ilgili tüm bulgular İ-J 12 geniş açması ile sınırlı kalmıştır.

I. Katman:

1. açmada (İ-12), 1795 metreden itibaren, yaklaşık 0.45-0.50 metre derinlikte yıkılmış taş temel kalıntılarıyla birlikte kerpiç yığınları tespit edilmiştir. İ-12 açmasında yer yer zemin izlerine rastlanmıştır. Temellerde kullanılan taşlar, en geniş yeri 0.20 metreden daha büyük olmayan çeşitli büyüklükte dirler. Bu irili-ufaklı taşlardan oluşan kısmen izlenebilen zayıf duvar kalıntılarının, takibeden katmanın ev duvarları üzerine bastığı anlaşılmıştır. I. katmanda (İ-12) belirgin bir mimari kalıntı tespit edilememiştir. Çarkta yapılmış, astarsız kaba mallara ait sayısız seramik parçaları yanında, ne oldukları tam anlaşılamayan oksitlenmiş demir ve bronz parçacıkları, hayvanlara ait kemikler ve dağınık ocak kalıntıları, buluntuları

9 Koşay ve Turfan 1959, s. 34.

10 Pehlivan 1984, s. 46.

teşkil eder. Dar alandaki mimari bulgular düzensiz olarak ve aynı alanda günümüzden Demir Çağına kadar uzanan döneme ait diğer arkeolojik belgeler de karma-karışık halde tespit edilmiştir. I. Katmanın kültürel tanımı da, mevcut bulgulara en yakın olan ifadeyle yapılmıştır.

II. Katman:

Denizden 1794.98 metre yükseklerde başlayan II. katmanda, birbirlerini düzensiz şekilde kesen ve uzantıları tam olarak izlenemeyen duvar kalıntıları ve yıkıntıları her iki geniş açmada da belirgin bir mimariyi teşkil edecek durumda değildir. Temel taşları, I. katmana göre daha iridir. Bunlar 1. açmada, takibeden III. katmana ait yapıları kısmen, 2. açmada ise tümüyle tahrip etmiştir. 1794.48 metre seviyesinde, sağlam zemin izlerine rastlanmıştır. Bundan başka, astarsız kaba mallara ait sayısız seramik parçaları ve ocak kalıntıları II. katmanın buluntularını teşkil etmektedir. Bu katmanın kültürel tanımlamasında da, bir öncekinde olduğu gibi, dar alandaki mimari bulgular düzensiz ve aynı alanda günümüzden Demir Çağına kadar uzanan döneme ait diğer arkeolojik belgeler karışık halde tespit edildiğinden, mevcut bulguların yoğunluğu da dikkate alınarak "Orta Çağ" gibi bir tanımlama yoluna gidilmiştir.

III. Katman:

Bu katman yalnızca 1. açma (İ-J/12) dahilinde izlenebilmiştir (Fig. 33). 1. açmada ilk iki katmanı izleyen III. katman, yangın tabakasıdır. Burada tespit edilen üç sıra kerpiçten yapılmış, doğu-batı yönde uzanan 1.20 metre kalınlığındaki duvar, aynı kalınlıkta ve kuzey-güney yönde uzanan başka bir duvar tarafından dik kesilir. Açmanın güneyindeki 1. no'lu odanın mevcut zemini tümüyle ortaya çıkartılmıştır (Fig. 33). Odanın kalın duvarları, 0.40x0.20x0.10 metre ölçülerinde kerpiç bloklarla örülmüş, kalınca bir sıvayla sıvanmıştır. Duvardakiyle aynı nitelikte olan taban sıvası, zeminde daha kalındır, üzerleri ince tabaka halinde beyaz badana ile kaplanmıştır. Zemin ve duvar sıvaları, şiddetli yangının etkisiyle curuflaşmış, metalik kurşuni renk almıştır. 1. cm'den biraz daha kalın olan zemin sıvası, avuç içinden daha büyük olmayan parçalar halinde, suyu çekilip güneş altında kavrulmuş milli topraklarda olduğu gibi, kıvrılarak birbirinden ayrılmış, curuf parçalarına dönüşmüştür. Bu odada çok sayıda çanak-çömlek parçalarından başka buluntu ele geçmemiştir. Doğu-batı yönde uzanan duvara bitişik olan 2 no'lu odanın, bu yönde tespit edilen iki köşesi arasındaki uzunluk 4.20 metredir. Batı köşesinde 1x0.75x0.20 metre ölçüler içeren bir seki mevcuttur. Sekiye bitişik batı duvarı, güney-kuzey yönde 1.75 metrede köşe yaparak yine doğu-batı yöne yönelir. Kalın duvarların batı uzantısı ile 2 no'lu oda duvarlarının oluşturduğu 3 no'lu mekanın niteliğine bu koşullarda açıklık getirmek güçtür. Muhtemelen I. ve II. katmanlara ait yapıların neden olduğu tahribat, 1. açmada tespit edilen III. katman kalıntılarının 2. açmadaki uzantılarına ulaşılabilmesine, maalesef izin vermemiştir.

Mimari:

I. katmanda, düzensiz biçimde sıralanmış, irili-ufaklı taş kalıntıları ve kerpiç yıkıntıları dışında belirgin bir mimari ize rastlanmamıştır. II. katmanda ise, bir öncekinde kullanılmış taşlardan daha iri ve daha düzenli

ancak uzantıları tam olarak izlenemeyen taş duvar kalıntıları ile kerpiç yığınları dışında, tanımlanabilir mimari izlere rastlanmamıştır. 1. açmada tespit edilen, birbirlerine bitişik üç oda III. kat mimarisinin temelini teşkil etmektedir. En geniş olduğu anlaşılan 1. oda (Fig. 33) ve onun üç sıra kerpiçli 1.20 metre kalınlığındaki kuzey duvarına bitişik diğer iki odanın da duvarları ve zemini kalın sıvayla sıvanmış, beyaz renkte badanalanmış durumdaydı. Bu iki küçük mekanın, geniş odayla doğrudan bağlantısının olup olmadığı anlaşılamamıştır. Kuvvetli bir yangın geçirdiği görülen yapıların sıvaları cüruflaşma derecesinde adeta kavrulmuştur.

Çanak-çömlek:

Sos höyükte her iki geniş açmada (İ-J/12 ve J/13-14) (Fig. 32) tümlenebilen iki kap haricinde, sayısız parça ele geçirilmiştir. İlk iki katmana ait kap parçaları bu çalışmaya dahil edilmeyecektir. III. katmana ait seramik parçalarından büyük bir bölümünü ağız kenarsızlar oluşturmaktadır. Bunlar, aşağıda görüleceği gibi seramiklerin mal gruplarına ayrılmasında kullanılmıştır, çizim ve tanımlarına yer verilmemiştir. Yalnızca ağız kenar profili ya da kaide formu veren parçalar burada tanıtılmıştır. Dolayısıyla, Sos III. katmana ait ağız kenar profili veren parçaların toplam sayısı görüleceği gibi fazla değildir. Bu nedenle iki tamamlanmış kap dışında Sos III. kat seramiğinin gruplanması bunların çevresel ilişkileri ve tarihlenmeleri hususu, yüzey araştırmalarında derlenip kazılar temelinde sınıflandırılanların bütünlüğünde gerçekleştirilecektir.

Örnek 1 Çömlek (Fig. 24/ 2) :

Buluntu yeri	: İ-J/12 açması
Yüksekliği	: 47.6 cm
Ağız çapı	: 17 cm
Karın genişliği	: 35.5 cm
Kaide çapı	: 9 cm
Kaidedeki delik çapı	: 1cm

Karın bölgesindeki eksik parçalara rağmen tanımlanabilir durumdadır. Elde yapılmıştır. Dışa kıvrık ağız kenarı, çok hafif içte kalınlaştırılmıştır. Ağız kenarından yumuşak kavisli bir geçişle dar boyun oluşturulmaktadır. Dar boyundan şişkin karına geçişler yine yumuşak hatlarla sağlanmıştır. Karından kaideye geçişlereyse, düze yakın hatlar hakimdir. Kaide düzdür ve çapı, çömleğin geniş karnına göre darcadır. Çömlek elde yapılmış olmasına rağmen muntazam hatlara sahiptir. Açık kahverengi hamurunun renginde kalın astarlıdır. Astar ağız kenarından içe, boyun kısmının bitimine kadar uygulanmıştır. Çok iyi perdahlı olduğu söylenemez. Kalın astar, özellikle karın bölgesinde ve kaide çevresinde pul pul, dökülmüştür. Kırık kesitlerden, hamurunun ince kum katkılı olduğu anlaşılmaktadır. Mükemmel bir fırınlama geçirmiyse de, kesitlerde siyahlaşma gözlenmemiştir. İyi işlenmiş, kof hamura sahiptir. Fırınlanma koşullarına bağlı olarak yüzeyinde yer yer grileşmeler mevcuttur.

Bu tür (kaidesi delik) çömleklerin, Erzurum çevresindeki varlığı, ilk kez Pulur mezarlarında keşfedilmişti¹¹ (Fig. 25).

Yüzey renkleriyle, yapılış teknikleriyle, özellikle de şekilleriyle, bu tür çömleklerin yakın benzerleri, Güney Kafkasya'da "Erken Demir Çağı"nın tipik buluntuları olarak tanımlanırlar. Kayakent-Horoçoyev kültürünü temsil eden örneklerin¹² kaide çapları, Pulur buluntularınıninkilerden daha dardır. Buradaki örneklerin, şişkin karından kaideye olan geçişleri, neredeyse içbükey hatlarıdır. Dağıstan'ın Tarki nekropolüne ait bazı benzer örneklerin¹³ kaide çapları, kapların yüksekliklerinin 45-55 cm olduğu hatırlanırsa, abartılmış olarak 5 cm'ye kadar düşebilmektedir. Diğer bir Tarki örneğinin¹⁴ bir öncekinden farklı olarak omuzunda kazıma bezemeler bulunur. Caferov ve Kesamanlı'nın¹⁵, MÖ birinci binin ilk yüzyıllarına tarihdedikleri¹⁶ Hocalı-Gedebey kültürünü temsil eden dar boyunlu, şişkin karınlı, dar dipli, kalın astarlı, elde yapılmış çömlekler Sos'dakinin yakın benzerleridir. Kuzey Kafkasya'da MÖ ikinci binin ikinci yarısına ait benzer örnekler içinde Solomenka kurganlarında bulunanların¹⁷ şişkin karınlı kaideye daha yakındır. Aynı bölgedeki Gabardinko-Balkarya mezarlarında ele geçen diğer örnekler¹⁸, Sos höyük buluntusundan farklı olarak omuz bölgelerinde kazıma geometrik bezemeler bulundurur¹⁹.

Sos höyük çömleği, yukarıda gösterilen örneklerden, kaidesinin delik oluşuyla ayrılır. Sos örneğine benzeyen ya da yakın olan hiç bir Kafkasya buluntusunun kaidesinde bir delik olduğu bildirilmemiştir. Görünen odur ki, biçim, renk, teknik bakımdan kolayca Kafkasya'ya bağlanabilen Sos çömleği, kaidesindeki delikle bölgesel bir özelliğe damgasını vurmuştur. Koşay ve Vary'ye göre²⁰, Pulur mezarlarında da, hem sağlam, hem de parçalar halinde keşfedilmiş olan bu tür kaidesi delik çömlekler "sadece mezarlara özgü" idi. Gerçekte ise değildi; olmadığı, hiç değilse Sos III. katman buluntusuyla anlaşılıyordu; ancak yapılarılarının ölü kültüyle tabii ki yakından ilgisi vardı ve yine ölü kültüyle doğrudan ilişkili, Urartu döneminin, kaideleri değil de, bu kez omuzları delinmiş aynı tip çömlekleriyle (urneleriyle), büyük bir ihtimalle bağlantılı idi. Bu da, Protourartu'dan Urartu'ya iletilmiş adet ve geleneklerden biri olmalıydı.

Bu çömleklerin, Güzelova'da bulunmuş bir benzeri de Erzurum Müzesinde sergilenmektedir. Bu kap, hiç bir açıklama getirilmeksizin,

11 Koşay ve Vary 1964, s. 29, Lev. XC/ P. 256.

12 Muncayev ve Smirnov 1958, s. 87-92, Res. 26/ 1-4.

13 Smirnov 1951, s. 266, Res. 10/ 5, 6.

14 Smirnov 1951, Res. 2a.

15 Caferov ve Kesamanlı 1979, Lev. III/ 11.

16 Karş.Eliyev 1977, Lev. 3/ 4.

17 Markovin 1960, Res. 11/ 12.

18 Markovin 1960, Res 24/ 1.

19 Markovin 1960, Res 24/ 1.

20 Koşay ve Vary 1964, s. 29.

Güzelova kazı raporunda²¹, kazılardan çıkartılan diğer kaplar arasında, yalnızca fotoğraf verilerek tanıtılmıştır, kaidesinin delik olduğunun farkına ise Müze'de sergilendiği günlerde, tesadüfen varılmıştı. Güzelova örneği, diğer benzerlerinin aksine daha basık gövdeli ve silindir boyunludur. Buna karşılık, yapılış tekniği, yüzey ve hamur rengi, şişkin karnı, dar çaplı ve hamuru henüz nemliyen delinmiş kaidesiyle Pulur'dakine, dolayısıyla Sos'da bulunana benzer. Güzelova çömleğinin, Güneybatı Kafkasya'da, Beştaşeni, Safar-Harab toprak mezarlarında, bilhassa şekil yönünden, çok yakın benzerleri²² keşfedilmişti, bunlar farklı olarak omuzlarında değişik şekillerde kazıma bezemeler de içerirler. Burada tanıtılacak olan kaidesi delik Sos höyük çömleğinin bir diğer yakın benzeri (Fig. 24/ 1) de Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'de, Coğrafya Bölümü'nde "korunmakta"yken, oradan "alınarak" Bölümümüze "getirilēn" çömlektir. Nereden bulunduğu bilinmeyen bu örnek de, sarımsı kahverengi hamurunun renginde kalın bir astarla kaplanmış ve iyi perdahlanmıştır; bazı yerlerde astar pul pul dökülmüştür. Yüzeyinde yer yer alacalanmalar görülür. Şişkin karnı, dar ve delinmiş kaidesi ile türdaşlarının en tipik özelliklerini üzerinde bulundurur.

Bu tür çömleklerin kaidelerine ait bir kaç parçaya, Erzurum çevresindeki yüzey araştırmalarımız sırasında da rastlanmıştı²³. Sos III. katmandan "insitu" halde bulunup çıkartılan kaidesi delik bu çömlek, diğer buluntuların da yardımıyla MÖ geç 12. yüzyıla tarafımızdan tarihlenen Pulur mezarlarında bulunanlarla aynı geleneği temsil etmektedir ve hiç şüphe yok ki onlarla aynı tarihtendir, Sos III. katmanın tarihlenmesinde de en önemli çıkış yollarından biridir.

Örnek 2 Kase (Fig. 7/1):

Buluntu yeri	: İ-J/12 açması
Yüksekliği	: 7.5 cm
Ağız çapı	: 14.5 cm
Kaide çapı	: 4 cm

Kırık halde bulunmuş tamamlanmıştır. Çarkta yapılmıştır. Üstü düzleştirilmiş içe dönük basit ağız kenarlıdır. Ağız kenarından kaideye geçiş yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Ağız kenarı altında yan yana iki kabartma (yumrucuk) vardır. Kaide içe doğru hafifçe çukurlaştırılmıştır. Kap pembemsi sarı hamurunun renginde kalın astarlıdır. Fırınlanma tekniği gereği kabin içi hamurunun rengindedir, yumruların seviyesinden itibaren ise (dışı) siyahtır. Dış yüzeyinde düzensiz perdah izleri seçilebilmektedir ama, genel anlamda mükemmel denebilecek ölçüde perdahlıdır. Kırık kesitlerinden hamurunun ince kum katkılı, kof hamurlu, dıştan içe doğru yarı yarıya siyah özlü olduğu görülür. Kap kötü fırınlanmıştır. Bu tip kapların benzerleri Pulur kazılarında da bulunmuştur. Bunlardan biri²⁴ tıpkı

21 Koşay ve Vary 1967, Lev. XXXV/ G.291.

22 Kufin 1941, Lev. XLVII/ 1; LI/ 2.

23 Güneri 1992, Res. 40.

24 Koşay ve Vary 1964, Lev. XXII/ P.68.

tanıttığımız örnekte olduğu gibi, ağız kenar altında yan yana iki küçük yumruya sahiptir. Diğer Pulur örnekleri de yumrular dışında aynı şekli içeren kaplardır. Koşay ve Vary²⁵ bu kapların bazılarının höyüğün -2.00, 2.50 metre gibi seviyelerde bulunduğu işaret etmektedir. Sos buluntusu dahil, burada bahsi edilen bu kaplar, gerek Kafkasya'da, gerekse İran'da, MÖ ikinci binin ortalarından itibaren ortaya çıkan aynı kategori örnekleriyle, şüphesiz, yakından ilgilidir.

Yüzey Araştırmaları:²⁶

Yüzey araştırmalarımız boyunca, Erzurum, Erzincan, Kars'ta incelenen yerleşme yerleri, çoğunlukla höyüklerden ibarettir. Erzurum bölgesindeki höyükler, ortalama 50-60 metre çapta, 8-10 metre yüksekliktedir. Köy içinde olanlar (Sos gibi, Cinis gibi) ciddi boyutlarda tahrip edilmekte (ayakta kalabilmişlerse), yerleşmelerden uzaktakilere, nispeten korunabilmektedir. Örneğin, Erzurum-Cinis höyük²⁷ bir zamanlar aynı adlı köyün en orta yerinde konumlanmaktaydı; bugün ondan geriye kalan gecekondu gibi tuhaf silüetli kalıntılardan başka bir şey görmek mümkün değildir. Karaz, Pulur, Güzelova ise, yeni kazılarında önceki Çatalhöyük gibi veya bu günkü Canhasan gibi, kazılarına ara verilmiş (ama hala ayakta duran) höyükler gibi hiç değildir: Ne yazık ki, şu anda her üçünün de yerlerinde yeller esmektedir. Bunlar yıllardan beri, hiç değilse bizim izleme imkanı bulabildiğimiz 1985'den bu yana, kesintisiz tahrip olgusuyla karşı karşıya idiler.

Bölge ne Konya Ovası gibidir, ne de Amik. Ekip biçmek için toprak zaten azdır, höyüklerin azlığı da bundandır. Toprağın bulunmadığı bu ortamda ev yapımında, tarlaya kullanmak, kerpiç kesmek, yol doldurmak, şu veya bu gibi türlü amaçlarla sürekli kullanmak için, köylüye hep toprak gerekmiştir. Bu ardi kesilmez talepler karşısında gündün güne eriyip yok olan yine, hep toprak kaynağı olarak görülen höyüklerdir. Bir de son yıllarda bu höyüklerden "Belediyeler" tarafından kepçelerle, kamyonlarca toprak alındı, alınmaya da devam ediliyor. 1997 Bulamaç höyük araştırmalarımız sırasında ve bu güne kadar ilerleyen zaman içinde gördük ki, Hasankale belediyesinin başkan ve yöneticileri, höyüğün neredeyse dörtte birine yakın bir kısmının, dilimin pastadan ayrılışı gibi, kepçe-kamyon alıp götürülmesine, uyarılarımıza rağmen, sadece seyirci kaldılar. Bunlar hep yazılmıştı. Bu gün bölgede, kala kala, kazma vurulmaya değer sadece iki-üç adet höyük kalabilmiştir; bunların içinde, Son Tunç-Erken Demir Çağına ilişkin olarak, en değerli arkeolojik belgeleri ihtiva edense, ancak 1'dir. Bu höyükte 2001 yılı Temmuzunda gerçekleştirdiğimiz başlangıç kazıları öncesinde, höyüğün

25 Koşay ve Vary 1964, s. 41.

26 Doğu Anadolu'da, tarafımızdan gerçekleştirilen Erzurum merkezli yüzey araştırmalarında ulaşılan eski yerleşim birimlerinin adlarına ve kendileriyle ilgili bilgilere, daha önceki yayınlarda yer verilmişti, Güneri, 1987; Güneri, 1988; Güneri, 1992; Güneri, 1995. Ayrıca, burada önemle belirtmek isterim ki, yüzey araştırmalarımızın temel hedefi, bölgede yer alan yerleşme yerlerinin tam-eksiksiz envanterini çıkartmaktan çok, üzerinde neredeyse hiç çalışılmamış bir dönemin (Son Tunç-Erken Demir Çağı) arkeolojik kaynaklarına ulaşabilmektir; hiç şüphe yok ki, bölgede yeni yapılacak surveyler daha pek çok önemli yerleşme yerlerinin keşfini sağlayacaktır.

27 Güneri 1992, Res. 39, 40: Gerçekte Cinis'e ait bu fotoğraflar, yayınlanırken, bir baskı hatası olarak yanlışlıkla, "Uzunahmet"e ait gibi gösterilmiştir.

topoğrafyası yapılırken, tahrip çukurlarının çoğaldığını üzüntüyle gördük; ancak kazılar boyunca ve bitiminde, höyüğün korunmasına dair ciddi önlemler alındığını da burada mutlulukla ifade etmeliyim.

Araştırmalarımızın en verimli döneminde, 1990'da, ARIT'in anlamlı katkılarıyla²⁸ güçlendirilen Erzincan'daki çalışmalarımız, şehir merkezi, Refahiye ve Tercan'da yürütülmüştür²⁹. Altın-tepe'nin bulunduğu düzlükte yer alan ve onun tepesinden rahatça görülebilen Merkez Üzümlü yakınındaki Kıldirik ile Saz Tepe, yıllardır süregelen tahribata rağmen hâlâ ayakta durmaktadır.

Kars araştırmaları, şehir merkezi, Ardahan ve Hanak ile sınırlı kalmış, doğu kesimindeki sınır bölgelerine ise, özellikle son yıllardaki (1991 sonrası) güvenlik nedeniyle ulaşılamamıştır. Buradaki yerleşmeler, Erzurum bölgesinde olduğu gibi höyük ve doğal tepelerden ibarettir; höyükler Erzurum bölgesindekiler gibi küçük boyutludur.

Erzurum bölgesine ilişkin merkezlerdeki Erken Demir Çağını temsil eden malzemenin oranları, yerleşme yerlerine göre farklılık göstermektedir. Bölgenin en büyük höyüğü olan Alaca'da bu döneme ait oldukları tahmin(?) edilen malzemenin parça olarak sayısı bir elin parmaklarını geçemezken, ondan çok daha küçük boyutlu Bulamaç'a ait örnekler hem burada ele alınan seramik grupları içinde, hem de kendi genelinde büyük bir oran teşkil etmektedir. Dikkat çeken başka bir nokta ise, birer Urartu kalesi olan Uzunahmet gibi, Şirinlikale gibi merkezlerde "bu tür" seramiğin de var oluşudur. Bu durum, hiç şüphe yok ki, Urartu kalelerinin bulunduğu mevkiilerin ve hatta bu kalelerin, hiç değilse Erken Demir Çağından (MÖ 12. yy) itibaren yerleşildiğine işaret eder.

Kars araştırmaları boyunca toplananlar içinden seçilen Erken Demir Çağı seramiği renk, şekil, teknik bakımından, Erzurum bölgesindekilerle büyük uyum içindedir. Buna karşılık, Erzincan yerleşmelerine ait malzeme hakkında, tam olarak böyle bir hükme varmak zordur. Tercan Şirinlikale'de ve onun yaklaşık 50 kilometre batısında, Altın-tepe yakınındaki Kıldirik, Saz Tepe ve Tombul Tepe'de bulunanlar arasından seçilen ve Erzurum malzemesi temelinde Erken Demir Çağı ürünü olduklarına hükmedilen kap parçalarının sayısı yok denecek kadar azdır. Bu durum, aynı zamanda, bir bakıma araştırmalarımızın batı sınırına da bir nokta teşkil etmektedir. Erzincan'daki genel seramik malzeme, hiç şüphe yok ki Erzurum ve hatta Kars'ta bulunanlarla ilişkilidir, ancak belirtmek isterim ki, seramiğin geleneğinde, bu noktadan itibaren yavaş yavaş, sanki "Orta Anadolu" özelliklerine doğru bir "farklılaşma" (?) hissedilmektedir. Bilhassa genel MÖ üçüncü bin seramiğinde.

28 ARIT'e bir kez daha içten teşekkürler. Bir de, sahip olduğu engin bilgi birikimi ve var olan sorunlara yaklaşımındaki ayrıcalığıyla, kendisini daima örnek aldığımız, hocamız Ahmet Ünal'a. ARIT ve diğer burs başvurularımda bana "kefil" olma nezaketini hep gösterdiği için; ve, katıksız içtenliği, "dostluğu" için ayrıca.

29 1990 sonbaharındaki, Kars-Erzurum-Erzincan-Ankara-Şereflikoçhisar araştırmalarında, birlikte yol katettiğimiz, iyi yol arkadaşı M.K.Şahin'in, her yönden ne kadar faydalı olduğunu burada anarak, kendisine bir kez daha teşekkür ediyorum.

Seramik Gruplarının Tanıtımı³⁰:

GRUP A	Siyah yüzlü perdahlı kaplar
GRUP B	Siyah yüzlü kaba kaplar
GRUP C	Gri-siyah alacalı kaplar
GRUP D	Kırmızı-gri-siyah alacalı iyi perdahlı kaplar
GRUP E	Dışı siyah içi hamurunun renginde perdahlı kaplar
GRUP F	Devetüyü-gri kırçilli kaplar
GRUP G	Koyu kırmızı-gri kırçilli kaplar
GRUP H	İyi fırınlanmış koyu kahverengi yüzlü perdahlı kaplar
GRUP I	İyi fırınlanmış sütlü kahverengi yüzlü perdahlı kaplar
GRUP J	İyi fırınlanmış pembe yüzlü kaplar
GRUP K	Sarımsı kırmızı kaba kaplar
GRUP L	Mika astarlı kaplar
GRUP M	Hamuru mikalı kaba kaplar
GRUP N	Kırmızı kalın astarlı kaplar
GRUP O	Baskı ve kazıma bezemeli kaplar
GRUP P	Yivli kaplar

Grup A Siyah Yüzlü Perdahlı Kaplar (Fig. 1; 2):

Buluntu merkezleri:

Sos III (Fig. 1/1, 2, 4, 5; 2/10)

Ardahan-Kalecik (Fig. 1/3; 2/7,8)

Pulur (Fig. 2/6)

Kars-Azat (Fig. 2/9)

Hamur:

Hamurları genel olarak iyi arıtılmıştır. Siyah ve beyaz ince ve orta kumdan başka katkı maddelerine rastlanmamıştır. Çok ender olarak izlenen mika zerrecikleri, muhtemelen katkı olarak değil de, tesadüfen kum ile birlikte karışmıştır.

Renk:

Örneklerin çoğu, Karaz türü kaplarda görülen siyah renk tonuna sahiptir. Buna karşılık koyu gri (Fig. 1/1) koyu patlıcan moruna yakın siyah (Fig. 1/ 4) tonlular da mevcuttur. Siyah renk kapların iç ve dış yüzeylerinde aynıdır.

Fırınlanma:

Hiçbiri çok iyi fırınlanmamıştır. Genel olarak %60 oranında indirgenmiş oldukları, buna karşılık yalnızca cidar kenarlarında ince oksitlenmiş çizgiler görülür. Tamamen indirgenmiş parçaların oranı tüm parçaların yaklaşık %25'i civarındadır.

Perdah:

Kapların tümü kalın bir astarla kaplanmış. Perdahın kalitesinde genel olarak ortak bir noktadan söz edilebilir. Bazı istisnalar hariç, Karaz türü kaplarda görülen, hatları kaybedilmiş mükemmel perdah tekniği yanında, ikinci, belkide aynı kıstasa göre üçüncü sınıf bir kaliteye sahiptir.

30 Burada, seramik grupları tanımlanırken, G.Arsebük (1977)'ün, Elaziğ-Alunova malzemesini işleyişi sırasında izlediği yöntemden yararlanmış.

Yüzeylerdeki perdah izleri genel olarak kaba, girintili çıkıntılı ve düzensizdir; kapların tüm yüzeylerini ahenkli bir şekilde kaplamamakta ve aralarda boşluklar bırakmaktadır. Genel olarak ağız kenarlarının kıvrık içinde kalan bölgelere (Fig. 1/1,3; 2/3,4) hiç dokunulmamıştır. Perdah hatları yapıları yönünden belli bir düzen gösterememekte, birbirine paralel hatlar yanında, dikine ve çapraz izlere de (Fig. 1/5; 2/2) rastlanmaktadır. Kapların iç ve dış yüzeylerindeki perdah uygulaması farklıdır. İç yüzeylerdeki perdah, nitelikçe dıştakilere göre daha kalitesizdir. Arsebük'ün³¹ çok doğru deyimiyle, perdah uygulanırken "eş kuvvet" uygulanmadığı için, pürüzlü, düzensiz yüzeyler oluşmuştur. İyi perdahlanmış örneklerde bile izleri görebilmek mümkündür. Buna karşılık, Sos III'e ait bir ağız kenar profili vermeyen az sayıdaki gövde parçalarında izlenen hatları kaybedilmiş mümkün perdah tekniği, Karaz türü kapların geleneğinin adeta bir devamı gibidir.

Şekil:

Ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış keskin profilli kase (Fig.1/1), basit ağız kenarı içe kıvrık yuvarlak profilli kase (Fig. 1/ 2), yuvarlak gövdeli çömlekçik (Fig. 1/3), ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış yayvan çanak (Fig. 1/ 4), basit ağız kenarı dışa kıvrık (Fig. 2/6-9) ve içe dönük (Fig. 2/10), keskin profilli çanaklar. Üçü (Fig. 1/ 4; 2/6, 10) dışında hepsi çarkta yapılmıştır.

Grup B Siyah Yüzlü Kaba Kaplar (Fig. 3):

Bulutnu merkezleri :

Tuy (Fig. 3/1)

Sos III (Fig. 3/2, 5)

Pulur (Fig. 3/3)

Ardahan-Çataldere (Fig. 3/ 4)

Hamur :

Parçaların tümüne yakın bir kısmının, burada işlenenlerin ise, tamamının hamurları çok iyi arıtılmamıştır. Katkı maddesi olarak ince kumun yanı sıra iri taşçıklar ilave edilmiştir. Taşçıklar, kullanılan hamurun iyi arıtılmadığı ile de ilgili olabilir. Sos örneklerinde rastlanan çok az miktardaki mika zerrecikleri, hamurun kendi bünyesinde mevcut da olabilir.

Renk:

İç ve dış yüzeyler aynı tonda olmak üzere siyahtır.

Fırınlanma:

Burada gösterilen seramik grupları içinde en kötü fırınlanmış grubu oluştururlar. Özlerinin neredeyse %100'e yakın bir kısmı indirgenmiştir.

Perdah:

Tam anlamıyla bir perdah işleminden söz etmek mümkün değildir. İç ve dış yüzeyler hamur nemliken düzeltilmiştir. Gelişi güzel yapılmış düzeltme işlemi adeta aceleye getirilmiş bir izlenim uyandırır. Bu nedene bağlı olarak, gerek çark izlerinin gerekse dış yüzeylere de vuran taşçıkların oluşturduğu giderilmemiş pürüzler, kaplara kaba görünüm vermiştir. Buna karşılık kimilerinde (Fig. 3/2, 4) perdah denilebilecek kaba, çapraz, düzensiz izler

mevcuttur; bu izler muhtemelen kabın parlatılmasını değil, pürüzlerin olabildiğince giderilmesini amaçlayan bir uygulamanın işaretidir.

Şekil:

Ağız kenarları dışa kıvrık (Fig.3/ 1,3), dışta kalınlaştırılmış (Fig. 3/5) ve içe dönük basit ağız kenarlı çarkta yapılmış keskin profilli çanak ve kaseler. Muhtemelen üçü (Fig. 1, 3, 5) ağır dönen çarkta yapılmıştır. Bu örneklerde, özellikle dışa kıvrık ağız kenarlarının iç ve dış kısımlarındaki perdahlanmamış bölgelerinde izlenebilen çark izlerinin niteliği, ayrıca ağız kenarlarını, dışta bant biçiminde kuşatan kısımlarının düzenli olmayışı bu kaniya varmayı kolaylaştırır. Bu açıklama, bundan sonraki, ağır dönen çarkta yapılmış olabileceği tahmin edilen benzeri şekildeki kaplar için de geçerlidir.

Grup C Gri-Siyah Alacalı Kaplar (Fig. 4):

Buluntu merkezleri:

Ardahan-Çataldere (Fig.4/1)

Sos III (Fig. 4/2)

Bulamaç (Fig. 4/3, 4)

Tuy (Fig. 4/5)

Hamur:

Mevcut örneklerin hamurlarında genel olarak bir birlikten söz edilebilir. İki farklı bölgede ele geçen bazı örneklerin (Fig. 4/ 1,2) hamurlarındaki iri kumun durumuna bakılırsa, bu katkının tesadüfi değil seçilerek hazırlandığına hükmetmek mümkündür. Diğer örneklerin (Fig. 4/ 3-5) ince cidarlı oldukları dikkate alınır, hamurlarındaki orta kum katkısı, onların iyi arıtılmadığına bağlanabilir. Bazı örnekler (Fig. 4/ 3, 4) taşçıklıdır. Kesitlerde olduğu gibi, iç ve dış yüzeylerde de görülebilen taşçıklar, kaplardaki genel özensiz yapıya uyum sağlayan bir olgudur.

Renk:

Bu grupta ele alınan sayısız parçaların iç ve dış yüzeylerinde, griden siyaha dönen renk alacalanması söz konusudur. Alacalanmanın her parça üzerinde homojen bir görüntüsü yoktur. Kimilerinde (Fig. 4/4) siyah ton, kimilerinde (Fig. 4/3, 5) gri ton göreceli olarak ağırlıktadır. Bazılarında ise, (Fig. 4/ 1, 2) gri ton üzerinde siyah benekler halindedir. Ancak tüm örneklerde her iki renk, ara tonlarla birbirlerine dönüşmektedir.

Fırınlanma:

Fırınlanma koşulları gereği örneklerin yüzeylerine yansıyan alacalanma, aynı şekilde kesitlerde de izlenebilmektedir. Özlerde indirgenmiş ve oksitlenmiş kısımlar homojen değildir. Buna karşılık, orta derecenin altında, yani kötü fırınlanmış oldukları söylenebilir.

Perdah:

İncelenen parçaların yarıya yakın bir kısmı, nemliyen düzeltilmiş mat yüzeylilerden oluşur. Düzeltme işleminin niteliği, bir önceki gruptakiler gibi geliş güzel değildir. Üç örnek (Fig. 4/ 1, 2, 5) muhtemelen yumuşak organik bir madde ile düzeltilmiştir. Perdahlı olanların (Fig. 4/ 3, 4) ise yüzeylerinde kaba perdah izleri ve perdahlanmadan geçirilmiş bölgeler görülür.

Şekil:

Ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş; yuvarlak profilli çanaklar (Fig. 4/ 1, 2), ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış keskin profilli çanak ve kaseler (Fig. 4/ 3, 4) ve yuvarlak gövdeli çömlekçik (Fig. 4/ 5). Biri (Fig. 4/ 3) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup D Kırmızı-Gri-Siyah Alacalı İyi perdahlı Kaplar (Fig. 5;6):

Buluntu merkezleri:

Uzunahmet (Fig. 5/ 1; 6/ 7)

Sos (Fig. 5/ 2; 6/ 6, 9, 10, 11)

Alaca (Fig. 5/ 3; 6/ 5)

Ardahan-Kalecik (Fig. 5/ 4; 6/ 8)

Hamur:

Katkıları bakımından birlik oluşturmazlar. Hamurlar genel olarak iyi arıtılmamıştır. Katkı maddesi olarak kullanılan kum iri ve ortadır. Bunların arasında taşçıklara da rastlanır. Erzurum'a ait olanların hamurlarında çok az mika zerrecikleri görülür.

Renk:

Yalnızca dış yüzeyler kalın bir astarla kaplanmıştır. Astarın yüzeylerdeki rengi, Munsell kataloguna göre, 2.5 YR 5/6'ya yakın kırmızıdan, 10 R 3/6'ya yakın koyu kırmızı arasında değişir. Bir parçadaki kırmızı, kendi içinde bile değişen tonlar yansıtır. Örneğin kırmızı, aynı parçada, 7.5 YR 7/4'e yakın pembemsi renk ile birlikte yan yana bulunabilmektedir. Buna karşılık, bazı parçalarda kırmızı, mevcut parçanın fonuna hakim olabilmektedir; siyah renk ise bu fon üzerinde, gri tonlardan başlayarak kendi rengine dönüşmektedir. Bazı örneklerde (Fig. 5/ 4; 6/ 11) kararmalar, benekler halinde, bazılarında ise (Fig. 5/ 1, 2; 6/ 5, 6) birbiri içine girmiş düzensiz şekillerdedir.

Fırınlanma:

Özler, fırınlanma şartlarına bağlı olarak, tıpkı yüzeylerde olduğu gibi, yer yer indirgenmiş ve oksitlenmiştir. Genel olarak orta derecede fırınlandıkları söylenebilir.

Perdah:

Gözden geçirilen ağız kenar profilsiz sayısız örnekler dahil olmak üzere, işlenen parçaların ikisi (Fig. 6/ 5, 6) dışında, özellikle dış yüzeyleri kalın bir astarla kaplanmış ve son derece iyi perdahlanmıştır. Çoğunda perdah izleri, yok denecek ölçüde giderilmeye çalışılmıştır. Bazılarında (Fig. 6/ 7, 10) ise büyüteçle yapılan gözlemlerde bile perdah izlerine rastlanmamıştır. Bu örneklerin dış yüzeyleri kaygan, adeta camı parlaklıktadır. Yüksek kalite yansıtan bu perdah tekniği, muhtemelen Karaz türü kaplarda olduğu gibi deri veya tahta gibi yumuşak bir maddenin kullanılmasını gerektirmiştir. Ama, yinede, mükemmel parlaklığın asıl nedeni kullanmayla ilgili olmalıdır.

Şekil:

Ağız kenarı dışa açık keskin profilli çanak (Fig. 5/ 1), ağız kenarları dışta ve içte kalınlaştırılmış yuvarlak profilli çanak ve kaseler (Fig. 5/ 3, 4;

6/ 8), ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiş yuvarlak profilli kaseler (Fig. 6/ 5, 6), içe dönük basit ağız kenarlı keskin profilli kaseler (Fig. 6/ 7, 9, 10) ve omuz hatları yumuşak verilmiş keskin profilli kaseler (Fig. 5/ 2; 6/ 11). Biri (Fig. 6/5) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup E Dışı Siyah İçi Hamurunun Renginde Perdahlı Kaplar
(Fig. 7):

Buluntu merkezleri:

Sos III (Fig. 7/ 1, 3)

Ardahan-Çataldere (Fig. 7/ 2)

Bulamaç (Fig. 7/ 4)

Hamur:

Hamurlarının işlenişlerinde birlik yoktur. İnce, orta, iri kum katkı maddesi olarak kullanılmıştır.

Renk:

Dış yüzeylerde homojen bir siyah renk hakimdir. Siyahlaşmanın sınırı, dışta ağız kenarının üst dokunma noktası ile bu noktadan en fazla 1 cm aşağıda bir seviye arasında değişmektedir. İç kısımlar, fırınlanma tekniğinden dolayı tamamen hamurun renginde kalmıştır.

Fırınlanma:

Kapların dış yüzeyleri fırınlanma koşulları gereği tamamen kararmış, iç yüzeyler ise hamurunun renginde kalmıştır. Buna bağlı olarak özlerin, dıştan itibaren yaklaşık %50'lik bir kısmı indirgenmiştir. Kimi örneklerde indirgenme oranı daha yüksektir. İç ve dış yüzeylerde meydana gelen bu renk farklılaşması, kapların iç kısımlarının dışlarına oranla daha fazla oksijen almış olmasıyla açıklanabilmektedir. Arsebük'e göre³², Altınova'da "kurşuni mallar" diye adlandırılanlar arasında bu şekilde fırınlanmış kapların önemli bir yer tutmakta olduğu öğrenilmektedir. Kazı raporlarında değinilmemiş olmasına rağmen, tarafımızdan yapılan gözlemlerde, Karaz, Pulur, Güzelova kazılarında geriye kalan malzeme arasında, yukarıda sözü edilen teknikte fırınlanmış örneklerin de yer aldığı anlaşılmıştır. Görünen o ki, Sos III örnekleriyle GRUP E seramiği, yörede MÖ 3. binde yaygın bir geleneğin 2. binin sonuna kadar taşındığını kanıtlayan, böylece bölgenin gelenekselci yapısına da işaret eden bir diğer belgeler grubudur..

Perdah:

Dış yüzeyler iyi perdahlanmıştır. İçerlek kaideli kasenin (Fig. 7/ 1) yüzeyi camsı nitelikte parlak ve kaygandır. Bir örneğin (Fig. 7/ 3) ağız kenarı ile omuzu arasında kalan girinti bölgesinde perdah yoktur. Buna karşılık iç yüzeyler yalnızca düzeltilerek bırakılmıştır. Hamurlarının renginde, Fig. 7/ 1 örneği kalın, diğerleri ince astarla kaplanmıştır.

Şekil:

Ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiş, yuvarlak profilli kase ve çanaklar. Tümü çarkta yapılmıştır.

Grup F Devetüyü-Gri Kırçillı Kaplar (Fig. 8):

Bulutnu merkezleri :

Sos (Fig. 8/ 1, 4, 5)

Bulamaç (Fig. 8/ 2)

Pulur (Fig. 8/ 3)

Hamur:

Hamurları genel olarak iyi arıtılmıştır. Sos ve Bulamaç örneklerinde görülen çok az miktarda mika zerrecikleri dışında ince kum, katkı maddesi olarak kullanılmıştır. Bazılarında tesadüfi de denebilecek taşçıklar görülür.

Renk:

İç ve dış yüzeylerde hamurlarının rengi olan devetüyü ile koyu gri tonlar, perdahın yönü doğrultusunda birbirleri içine girerek kırçillı bir görüntü oluşturmuşlardır. Kırçillanma, kabın her yerinde homojendir. Renk tonlarının yavaş yavaş değişerek birbirinin içine kayması kaplarda bir süsleme havası vermiştir. Bu olgu, fırınlama tekniğinden kaynaklanan alacalanmadan çok, "perdah alacalanması" (kırçillanma) olarak ifade edilmelidir. Bu tür kırçillı kapların erken örneklerinin, hiç şüphe yok ki, inceleme imkanı bulabildiğimiz Karaz kapları içinde ve Altınova'nın "kurşuni malları" arasında yer aldığı anlaşılmaktadır³³.

Fırınlanma:

Özlerde grileşme hemen hemen yoktur; genel olarak iyi fırınlanmışlardır.

Perdah:

Kalın astarla kaplanmış parçaların tümünde iç ve dış yüzeyler, sistemli olarak enine paralel perdahlanmıştır. Perdah izleri, kalın kısa hatlar halinde birbirleri içine girmiş durumdadır. Yüzeylerde perdahsız alan kalmamıştır. Buna karşılık yüzeyler tam anlamıyla parlak değildir, girintili çıkıntılıdır. Bu belkide istenerek elde edilen bir görüntü idi.

Şekil:

Ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış yuvarlak profilli kase ve çanaklar (Fig. 8/ 1-3, 5), basit ağız kenarlı yayvan kase (Fig. 8/ 4). Mevcut örneklerin tümü muhtemelen elde yapılmıştır.

Grup G Koyu Kırmızı-Gri Kırçillı Kaplar (Fig. 9):

Bulutnu merkezleri:

Pulur (Fig. 9/ 1)

Uzunahmet (Fig. 9/ 2)

Sos III (Fig. 9/ 3, 6)

Saztepe (Fig. 9/ 4)

Alaca (Fig. 9/ 5)

Hamur :

İnce cidarlıların dışında, hamurları genellikle iyi arıtılmıştır. Katkı maddesi olarak iri ve orta kum yanında, zaman zaman çok az miktarda mika zerrecikleri ve taşçıklara rastlanır. Hamur renkleri 7.5 YR 6/4'e yakın kahve, 5 YR 5/4'e yakın kırmızımsı kahve ve koyu kızıl kahverengi arasında değişir.

Renk :

Yukarıda nitelikleri belirtilen koyu kırmızı tonlar ile koyu gri birbirleri içine girerek, bir çeşit kırçillanma oluşturmuşlardır. Kırçillanma, kapların her yerinde homojendir.

Fırınlanma :

Taşlaşma derecesinde, çok iyi fırınlanmışlardır.

Perdah :

Perdah, kalın bir astarla kaplanmış olan kapların her yanına mükemmel bir şekilde uygulanmıştır. Bir önceki gruptakilerin tersine, perdah izleri yüzeylerde pürüzlenmeye yol açmıştır.

Şekil

Ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış hafifçe keskin profilli kase ve çanaklar (Fig. 9/1-3), basit kenarları dışa açık (Fig. 9/4) ve dışa kıvrık (Fig. 9/ 5) yuvarlak profilli çanaklar, ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş yuvarlak profilli çanak (Fig. 9/ 6). Biri (Fig. 9/ 3) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup H İyi Fırınlanmış Koyu Kahverengi Yüzlü Perdahlı Kaplar (Fig. 10):

Buluntu merkezleri:

Sos III (Fig. 10/ 1, 3, 5)

Sos (Fig. 10/ 2)

Uzunahmet (Fig. 10/ 4)

Hamur:

Hamurları çok iyi arıtılmıştır. Katkı olarak ince kum kullanılmıştır.

Renk:

İç ve dış yüzeylerdeki renk, koyu kahverengi ile siyaha yakın koyu kahverengi arasında değişmektedir. Bu renkler yüzeylerde tam olarak homojen değildir. Özellikle iki koyu ton arasındaki belli belirsiz dalgalanma bu homojen olmayan görüntünün ifadesidir.

Fırınlanma:

Özleri %100'e varan oranda oksitlenmiş olan örneklerin tümü taşlaşma derecesinde iyi fırınlanmıştır.

Perdah:

Tüm örnekler kalın astarlıdır; iç ve dış yüzeyler aynı oranda özenle perdahlanmıştır. Özellikle Sos örneklerinininki mükemmeldir. Büyüteçle incelendiğinde birbiri üzerine bindirilmiş enine paralel perdah izleri seçilebilmektedir. Sos örneklerinde ise bu izlere rastlanmaz; yüzeyler kaygan, camsı parlaklıkta ve pürüzsüzdür.

Şekil:

Ağız kenarı dışta (Fig. 10/ 1, 2) ve içte (Fig. 10/ 3) kalınlaştırılmış yuvarlak profilli çanaklar, ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş keskin profilli kase (Fig. 10/ 4) ve ince cidarlı yuvarlak profilli kase (Fig. 10/ 5). Biri (Fig. 10/ 2) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup İ İyi Fırınlanmış Sütlü Kahverengi Yüzlü Perdahlı Kaplar (Fig. 11):

Buluntu merkezleri:

Saztepe (Fig. 11/ 1)

Karaz (Fig. 11/ 2)

Ardahan-Kalecik (Fig.11/ 3)

Bulamaç (Fig. 11/ 4)

Sos III (Fig. 11/ 5, 6)

Hamur:

Sütlü kahverengi hamurları genel olarak iyi arıtılmıştır. Katkı maddeleri ince ve orta kumdur.

Renk:

İç ve dış yüzeyler, hamurlarının rengi olan sütlü kahvenin açık ve koyu tonları arasında değişen renklerdedir.

Fırınlanma:

Özleri %100'e varan oranda oksitlenmiş, tüm örnekler taşlaşma derecesinde iyi fırınlanmışlardır.

Perdah:

Bir önceki gruptakilerden farklı olarak astarsızdırlar. Perdah sırasında uygulanan kuvvetin farklı olması nedeniyle, yüzeyler girintili çıkıntılıdır. İzler, düzensiz ve belirgin kaba hatlar şeklindedir. Bir örnek (Fig. 11/ 4) hariç, diğer örneklerin içteki perdahları dışa oranla daha düşük kalitededir.

Şekil:

Ağız kenar üstü düzleştirilmiş, yuvarlak profilli yayvan çanak (Fig. 11/ 1), ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş içe kıvrık ağızlı yuvarlak profilli çanak (Fig. 11/ 2), basit ağız kenarlı, yuvarlak profilli çanak (Fig. 11/ 3), ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış çanak (Fig. 11/ 4), basit ağız kenarı dışa kıvrık, keskin profilli çanak (Fig. 11/ 5), basit ağız kenarı dışa açık, yayvan kase (Fig. 11/ 6). Biri (Fig. 11/ 6) hariç, tümü çarkta yapılmıştır.

Grup J İyi Fırınlanmış Pembe Yüzlü Perdahlı Kaplar (Fig. 12; 13):

Buluntu merkezleri:

Toklucak (Fig. 12/ 1)

Sos (Fig. 12/ 2;)

Ardahan-Kalecik (Fig. 12/ 3-5; 13/ 8-14)

Sos III (Fig. 12/ 6; 13/ 15)

Şirinlikale (Fig. 12/ 7)

Hamur:

Renkleri pembe ile kahverengi arasında değişen hamurları, iyi arıtılmıştır. İnce ve orta, kimi zaman beyaz kum katkılarının içinde nadiren taşçıklara rastlanır.

Renk:

İç ve dış yüzeyler, pembe ve kavuniçi arasında değişen hamurlarının rengindedir. Renk her yerde homojendir.

Fırınlanma:

Parçaların yarıya yakın bir kısmının özleri genellikle içten dışa gridir. Oksitlenmiş kısımlar, cidarın %10'undan daha az orandadır. İyi fırınlanmış örneklerin özleri % 90 oranında oksitlenmiştir.

Perdah:

Kalın astarlı olan iç ve dış yüzeyler vasat düzeyde perdahlıdır. Elde yapılanlarda kalın, düzensiz, kabın her tarafını kaplayan perdah izleri görülür. Çarkta yapılanların ise ağız kenar ve omuz bölgeleri, genellikle perdahlanmadan bırakılmıştır.

Şekil:

Ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış keskin profilli çanaklar (Fig. 12/ 1-3), basit ağız kenarları içe (Fig. 12/ 4-5; 13/ 9-12) ve dışa (Fig. 12/ 6, 7)kivrık, yuvarlak profilli çanak ve kaseler, ağız kenar üstü düzleştirilmiş yuvarlak profilli çanak (Fig. 13/ 8), ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış çanak (Fig. 12/ 6), ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş içe kıvrık ağızlı yuvarlak profilli çanaklar (Fig. 13/ 14, 15). Üçü (Fig. 12/ 2, 3, 7) dışında, hepsi çarkta yapılmıştır.

Grup K Sarımsı Kırmızı Kaba Kaplar (Fig. 14; 15):

Buluntu merkezleri:

Bulamaç (Fig. 14/ 1-4 ; 15/ 5)

Uzunahmet (Fig. 15/ 6)

Sos III (Fig. 15/ 7, 9, 11)

Pulur (Fig. 15/ 8, 10)

Hamur:

Hamurları iyi işlenmediği gibi arıtılmamıştır da. Çoğunda, hava kabarcıklarının bıraktığı boşluklar görülmektedir. Katkılarında, iri kumdan başka çok az miktarda mika zerrecikleri ve taşçıklar da mevcuttur. Hamur renkleri ise, pembemsi sarı ile kırmızimsı sarı arasında değişen tonlardadır.

Renk:

İç ve dış yüzeyler pembemsi sarı (5 YR 7/5 ve 7.5 YR 7/5'e yakın) ve kırmızimsı sarı (5 YR 7/4'e yakın) hamurlarının rengine olmakla birlikte, renkler yüzeylerde homojen değildir. Fırınlanma şartlarına bağlı olarak, renkler çoğu zaman benek ya da dalgalar halinde, birbirleri içine girmiş durumdadır. Çok nadir olarak, dış yüzeylerde grileşme de söz konusudur.

Fırınlanma:

Hamurlarının kof olmalarına rağmen genel olarak iyi fırınlandıkları söylenebilir. Bazı örnekler taşlaşma derecesinde iyi fırınlanmışlardır. Özlerde , yaklaşık % 20 oranında grileşmenin, içten dışa, dıştan içe ve cidarın orta kısmında olduğu gözlenmiştir.

Perdah:

Perdah yoktur. İç ve dış yüzeyler düzeltilmeden bırakıldığı gibi, iri taşçıkların oluşturduğu pürüzlerin de giderilmesine gerek duyulmamıştır.

Şekil:

Basit ağız kenarlı (Fig. 14/ 1) ve dışa kıvrık ağız kenarlı (Fig. 14/ 2-4; 15/ 8) keskin profilli kase ve çanaklar, basit ağız kenarları içe (Fig. 15/ 5) ve dışa (Fig. 15/ 7) kıvrık yuvarlak profilli çanaklar, ağız kenarları dışta

kalınlaştırılmış yuvarlak profilli kase ve çanaklar (Fig. 15/ 6, 9, 10, 11). Tüm örnekler çarkta yapılmıştır.

Grup L Bulamaç Türü Mika Astarlı Kaplar (Fig. 16):

Buluntu merkezleri

Bulamaç (Fig. 16/ 1-5)

Hamur:

Hamurları iyi işlenmediği gibi arıtılmamıştır da. Örneklerin tümünde hava kabarcıklarının bıraktığı boşluklar mevcuttur (Karş. GRUP K). Katkılarda çok az miktarda mika zerrecikleri, iri kum taneleri, iri taşçıklar görülür.

Renk:

İç ve dış yüzeyler, pembenin kavuniçi renge çalan tonundadır. Buna karşılık renkler yüzeylerde daima homojen değildir. Bazı örneklerde, sarı ya da kırmızımsı sarı renk, dalgalar halinde pembe ve koyu tonlarına dönüşmektedir.

Fırınlanma:

Hemen hemen tüm örneklerin özleri % 90 oranında indirgenmiştir. Özlerin ortalarındaki koyu gri renge karşılık, iç ve dış kenarlarda çok ince, oksitlenmiş pembe kısımlar görülmektedir. Zaten kof olan hamurları iyi fırınlanmamıştır.

Perdah:

İç ve dış yüzeyler, kıvamları ince ve kalın olmak üzere, astarla kaplıdır. Perdah, genellikle vasat olmakla birlikte, parlatma kaygısından çok, düzeltme amacıyla ilgilidir. Mika astar, yüzeylerde zaten doğal bir parlaklık oluşturmuştur. Kalın astarlı olanlarınkiler yer yer, pul pul dökülmüş olabilmektedir.

Şekil:

Basit ağız kenarları dışa kıvrık keskin profilli kase (Fig. 16/ 1, 5), basit ağız kenarları dışa açık keskin (Fig. 16/ 2) ve yuvarlak (Fig. 16/ 3) profilli kase ve çanaklar, ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış keskin profilli çanak (Fig. 16/ 4). Tüm örnekler, muhtemelen ağır dönen çarkta yapılmıştır. Bunlar yalnızca Bulamaç höyüğe özgü mallardır

Grup M Bulamaç Türü Hamurları Mikalı Kaba Kaplar (Fig. 17):

Buluntu merkezleri:

Bulamaç (Fig. 17/ 1-5)

Hamur:

Hamurları iyi arıtılmamıştır. Katkılarında beyaz ve siyah, ince ve iri kum taneleri, taşçıklar yanında bol miktarda mika zerrecikleri görülür. Oksitlenmiş olan örneklerde hamur renkleri pembeden kırmızıya değişen tonlardadır.

Renk:

İç ve dış yüzeyler 7.5 YR 7/5'e yakın pembe, 5 YR 4/6'ya yakın sarımsı kırmızı ve 10 R 5/6'ya yakın kırmızı tonlardaki hamurlarının rengindedir. Yüzeylerde renk dalgalanması veya grileşmeler yoktur.

Fırınlanma:

Taşlaşma derecesinde çok iyi fırınlanmışların yanında, özleri % 80-90 oranında indirgenmiş örnekler de bulunmaktadır.

Perdah:

Hiç birinde perdah yoktur. Bir kısmı yalnızca düzeltilerek bırakılmıştır.

Şekil:

Basit ağız kenarı dışa kıvrık (Fig. 17/ 1, 4), dışa açık (Fig. 17/ 2, 5) ve ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış (Fig. 17/ 3) keskin profilli kase ve çanaklar. Tüm örnekler muhtemelen ağır dönen çarkta yapılmıştır. Bunlar, sadece Bulamaç höyüğe özgü mallardır.

Grup N Kırmızı Kalın Astarlı Kaplar (Fig. 18; 19):

Buluntu merkezleri:

Sos (Fig. 18/ 1)

Uzunahmet (Fig. 18/ 2)

Ardahan-Kalecik (Fig. 18/ 3, 4)

Alaca (Fig. 18/ 5)

Sos III (Fig. 18/ 6, 7, 19/ 8, 11)

Cinis (Fig. 19/ 9)

Ardahan-Çataldere (Fig. 19/ 10)

Kars-Azat (Fig. 19/ 12)

Hamur:

Hamurları genel olarak pembeye yakın (7.5 YR 7/5) renktedir. Katkıları bakımından aralarında birlikten söz etmek mümkün değildir. İnce cidarlı olanları çok iyi arıtılmıştır. Kalın cidarlıları ise iri kum katkılıdır. Ancak genel anlamda iyi işlenmiş ve arıtılmış oldukları söylenebilir. Erzurum çevresinde ele geçenlerin içinde çok az mika katkısı vardır.

Renk:

Kaplar, 2.5 YR 4/8'e yakın kırmızı tonlardaki astar ile, ya tamamen ya da kısmen kaplanmıştır. Pembeye yakın sarı hamurlarının üzerine çekilen astar, bazı kaplara iki renkli görünüm kazandırmıştır.

Fırınlanma:

Genel olarak iyi fırınlanmışlardır. Yaklaşık %10 denebilecek oranda indirgenmiş az sayıda örneğin özlerindeki grileşme cidarın bütününe kaplamaktadır.

Perdah:

Kalın bir astarla kaplanmışlardır. Astar çoğunca kapların bütününe uygulandığı gibi, kimi zaman da ağız kenarı ile omuz ya da boyun arasında kalan belli bir bölümü kapsamaktadır. Perdah, astarlı astarsız, içte ve dışta tüm yüzeylere uygulanmıştır. Yalnızca enine paralel, eşit kuvvette ve üst üste uygulanan perdahın bıraktığı izler olabildiğince yok edilmiş, böylece pürüzsüz, kaygan yüzeyler elde edilmiştir.

Şekil:

Basit ağız kenarlı (Fig. 18/ 1) ve dışa açık ağız kenarlı (Fig. 18/ 2-4) keskin profilli kaseler, basit ağız kenarları dışa kıvrık keskin profilli kaseler (Fig. 18/ 5,6), ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış kase (Fig. 18/ 7)

ve çanak (Fig. 19/ 12), ağız kenar üstü yere paralel düzleştirilmiş, içe ve dışa dönük yuvarlak (Fig. 19/ 8; 9) ve keskin (Fig. 19/ 10, 11) profilli kase ve çanaklar. Biri (Fig. 18/ 2) haricinde tümü çarkta yapılmıştır.

Grup O Baskı Ve Kazıma Bezemeli Kaplar (Fig. 20; 21):

Buluntu merkezleri:

Sos III (Fig. 20/ 1, 5; 21/ 12)

Pulur (Fig. 20/ 2)

Bulamaç (Fig. 20/ 3; 21/ 7)

Karaz (Fig. 20/ 4; 21/ 6)

Ardahan-Kalecik (Fig. 21/ 8, 10)

Aşkale (Fig. 21/ 9)

Uzunahmet (Fig. 21/ 11)

Azat (Fig. 21/ 13)

Tuy (Fig. 21/ 14)

Ait oldukları mal grupları:

Fig. 20/ 1.....(GRUP K)

Fig. 20/ 2.....(GRUP M)

Fig. 20/ 3.....(GRUP N)

Fig. 20/ 4.....(GRUP N)

Fig. 20/ 5.....(GRUP N)

Fig. 21/ 6.....(GRUP N)

Fig. 21/ 7.....(GRUP D)

Fig. 21/ 8.....(GRUP N)

Fig. 21/ 9.....(GRUP D)

Fig. 21/ 10.....(GRUP F)

Fig. 21/ 11.....(GRUP N)

Fig. 21/ 12.....(GRUP M)

Fig. 21/ 13.....(GRUP A)

Fig. 21/ 14.....(GRUP N)

Şekil:

Basit ağız kenarları dışa kıvrık yuvarlak profilli (Fig. 20/ 1, 3; 21/ 6), dışa açık keskin (Fig. 20/ 2; 21/ 10) ve yuvarlak (Fig. 20/ 4) profilli çanak ve kaseler, yuvarlak gövdeli çömlek ve çömlekçikler (Fig. 20/ 5; 21/ 7-9, 11-14). Beşi (Fig. 21/ 6, 7, 11, 12, 13) dışında tümü çarkta yapılmıştır.

Grup P Yivli Kaplar (Fig. 22; 23):

Buluntu merkezleri:

Cinis (Fig. 22/ 1; 23/ 7)

Pulur (Fig. 22/ 2)

Karaz (Fig. 22/ 3)

Şirinlikale (Fig. 22/ 4)

Sos III (Fig. 23/ 5, 8)

Uzunahmet (Fig. 23/ 6)

Ait oldukları mal grupları:

Fig. 22/ 1.....(GRUP K)

Fig. 22/ 2.....(GRUP İ)

Fig. 22/ 3.....(GRUP İ)

Fig. 22/ 4.....(GRUP K)

Fig. 23/ 5.....(GRUP İ)

Fig. 23/ 6.....(GRUP K)

Fig. 23/ 7.....(GRUP K)

Fig. 23/ 8.....(GRUP K)

Seramik Malzemenin Ayrıntılı Tanıtımları:

Grup A Siyah Yüzlü Perdahlı Kaplar:

- Fig. 1/ 1 Sos III, çarkta yapım, Ç: 18 cm, enine kaba perdah izleri, içi-dışı siyah, perdahlı, ince kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 1/ 2 Sos III, çarkta yapım, Ç:?, içi-dışı siyah, dışı perdahlı, içinde çark izleri, orta kum katkılı, siyahözlü.
- Fig. 1/ 3 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç:?, içi-dışı siyah, dışı perdahlı, dikine perdah izleri, omuzda belli belirsiz yivler verilmek istenmiş, beyaz orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 1/ 4 Sos III, elde yapım, Ç: 26 cm, içi-dışı siyah, perdahlı, enine perdah izleri, ince kum katkılı çok iyi fırınlınmış, gri özlü.
- Fig. 1/ 5 Sos III, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, perdahlı, karışık çark izleri, içerlek kaide, ince kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 2/ 6 Pulur, elde yapım, Ç: 21 cm, içi-dışı siyah, perdahlı, enine perdah izleri, iri kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 2/ 7 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: 24 cm, içi-dışı siyah, perdahlı, omuza kadar enine, omuz altında dikine perdah izleri, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 2/ 8 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, perdahlı, dikine perdah izleri, ince beyaz kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 2/ 9 Kars-Azat, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, enine perdah izleri, ince beyaz kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 2/ 10 Sos III, elde yapım, Ç: 20.2 cm, içi-dışı siyah, karışık perdah izleri, ince beyaz kum katkılı, siyah özlü.

Grup B Siyah Yüzlü Kaba Kaplar:

- Fig. 3/ 1 Erzurum-Tuy, çarkta yapım, Ç: 21.8 cm, içi-dışı nemliyen düzeltilmiş, iri taşçıklı, siyah özlü.
- Fig. 3/ 2 Sos III, çarkta yapım, Ç: 23.6 cm, içi-dışı siyah, nemliyen düzeltilmiş, iri taşçıklı, siyah özlü.
- Fig. 3/ 3 Pulur, çarkta yapım, Ç: 14 cm, içi-dışı siyah, nemliyen düzeltilmiş, siyah özlü
- Fig. 3/ 4 Ardahan-Çataldere, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, nemliyen düzeltilmiş, iri taşçıklı, siyah özlü.
- Fig. 3/ 5 Sos, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı siyah, nemlişken düzeltilmiş, iri taşçıklı, siyah özlü.

Grup C Gri-Siyah Alacalı Kaplar:

- Fig. 4/ 1 Ardahan-Çataldere, çarkta yapım, Ç: 20 cm, içi-dışı gri-siyah alacalı, nemliyen düzeltilmiş, iri kum katkılı, gri-siyah özlü.
- Fig. 4/ 2 Sos III, çarkta yapım, Ç: 18 cm, içi-dışı gri-siyah alacalı, nemliyen düzeltilmiş, iri kum katkılı, taşçıklı, gri-siyah özlü.

- Fig. 4/ 3 Bulamaç, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı gri-siyah alacalı, dışı perdahlı, orta kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 4/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı gri-siyah alacalı, nemliyen düzeltilmiş, orta kum katkılı, gri-siyah özlü.
- Fig. 4/ 5 Erzurum-Tuy, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı gri-siyah alacalı, nemliyen düzeltilmiş, orta kum katkılı, gri özlü.

Grup D Kırmızı-Gri-Siyah Alacalı Kaplar:

- Fig. 5/ 1 Uzunahmet, Çarkta yapım, Ç: 22.5 cm, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, iri kum katkılı, gri-siyah özlü
- Fig. 5/ 2 Sos, çarkta yapım, Ç: 22.6 cm, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, iyi perdahlı, orta kum katkılı, pembe-gri özlü.
- Fig. 5/ 3 Alaca, çarkta yapım, Ç: 15 cm, içi-dışı kırmızı-gri- siyah alacalı, iyi perdahlı, iri kum katkılı, kırmızı-gri-siyah özlü.
- Fig. 5/ 4 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: 22 cm, içi-dışı pembe-gri-siyah alacalı, iyi perdahlı, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 6/ 5 Alaca, elde yapım, Ç: 12 cm, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, iri kum katkılı, taşçıklı, gri-pembe özlü.
- Fig. 6/ 6 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, iyi perdahlı, iri kum katkılı, taşçıklı, gri özlü.
- Fig. 6/ 7 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, perdahlı, orta kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 6/ 8 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, çok iyi perdahlı, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 6/ 9 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, dışı çok iyi perdahlı, iri kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 6/ 10 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, çok iyi perdahlı, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 6/ 11 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri-siyah alacalı, iyi perdahlı, ağız kenarında çizgi bant, ince kum katkılı, siyah özlü.

Grup E Dışı Siyah İçi Hamurunun Renginde Perdahlı Kaplar:

- Fig. 7/ 1 Sos III, çarkta yapım, Ç: 15 cm, dışı siyah, çok iyi perdahlı, ağız kenar altında iki yumrucuk, içi pembemsi sarı hamurunun renginde düzeltilmiş, düzensiz perdah izleri, içerlek kaideli, ince kum katkılı, dıştan içe yarı yarıya siyah özlü.
- Fig. 7/ 2 Ardahan-Çataldere, çarkta yapım, Ç: 20.6 cm, dışı siyah, iyi perdahlı, içi kiremit kırmızısı hamurunun renginde, düzeltilmiş, ince kum katkılı, dıştan içe yarı yarıya siyah özlü.
- Fig. 7/ 3 Sos III, çarkta yapım, Ç: 25 cm, dışı siyah, çok iyi perdahlı, içi pembe hamurunun renginde, düzeltilmiş, iri kum katkılı, dıştan içe yarı yarıya siyah özlü.
- Fig. 7/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 21 cm, dışı siyah, iyi perdahlı, içi pembemsi sarı hamurunun renginde, çark izleri, orta kum katkılı, dıştan içe yarı yarıya siyah özlü.

Grup F Deve Tüyü-Gri Kırçılı Kaplar:

- Fig. 8/ 1 Sos, elde yapım, Ç: 17 cm, içi-dışı devetüyü-gri enine kırçılı, perdahlı, orta kum katkılı, koyu kahverengi özlü.

- Fig. 8/ 2 Bulamaç, elde yapım, Ç: 17.8 cm, içi-dışı devetüyü-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, ince kum katkıli, kahverengi özlü.
- Fig. 8/ 3 Pulur, elde yapım, Ç: 11.3 cm, içi-dışı devetüyü-gri enine kırçilli, perdahlı, ince kum katkıli, koyu kahverengi özlü.
- Fig. 8/ 4 Sos, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı devetüyü-gri enine kırçilli, perdahlı, iri taşçikli, gri özlü.
- Fig. 8/ 5 Sos. Elde yapım, Ç: ?, orta kum katkıli, pembe özlü.

Grup G Koyu Kırmızı-Gri Kırçilli Kaplar:

- Fig. 9/ 1 Pulur, çarkta yapım, Ç: 15.6 cm, içi-dışı koyu kırmızı-gri kırçilli, iyi perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 9/ 2 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, orta kum katkıli.
- Fig. 9/ 3 Sos III, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı kahverengi-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, orta kum katkıli.
- Fig. 9/ 4 Saztepe, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kırmızı-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, iri kum katkıli, taşçikli, siyah özlü.
- Fig. 9/ 5 Erzurum-Tuy, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı koyu kırmızı-gri enine kırçilli, iyi perdahlı, iri kum katkıli.
- Fig. 9/ 6 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı sütlü kahverengi-gri enine kırçilli, dışı iyi perdahlı, iri kum katkıli, taşçikli.

Grup H İyi Fırınlanmış Koyu Kahverengi Yüzlü Perdahlı Kaplar:

- Fig. 10/ 1 Sos III, çarkta yapım, Ç: 17.8 cm, içi-dışı siyaha yakın koyu kahverengi astarlı çok iyi perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 10/ 2 Sos, elde yapım, Ç: ?, koyu kahverengi astarlı, iyi perdahlı, orta kum katkıli.
- Fig. 10/ 3 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, siyaha yakın koyu kahverengi astarlı, çok iyi perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 10/ 4 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: 14 cm, koyu kahverengi astarlı, iyi perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 10/ 5 Sos III, çarkta yapım, Ç: 13.2 cm, siyaha yakın kahverengi astarlı, iyi perdahlı, ince kum katkıli.

Grup İ İyi Fırınlanmış Sütlü Kahverengi Yüzlü Perdahlı Kaplar:

- Fig. 11/ 1 Saztepe, çarkta yapım, Ç: 26 cm, içi-dışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı, orta kum katkıli.
- Fig. 11/ 2 Karaz, çarkta yapım, Ç: 18 cm, içi-rışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı orta kum katkıli.
- Fig. 11/ 3 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: 18 cm, içi-dışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı, ince kum katkıli.
- Fig. 11/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı, orta kum katkıli, açık gri özlü.
- Fig. 11/ 5 Sos, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı sütlü kahverengi astarlı, perdahlı, orta kum katkıli, koyu kahverengi özlü.
- Fig. 11/ 6 Sos, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı sütlü kahve hamurunun rengine astarlı, perdahlı, orta kum katkıli.

Grup J İyi Fırınlanmış Pembe Yüzlü Perdahlı Kaplar:

- Fig. 12/ 1 Ağrı-Toklucak, çarkta yapım, Ç: 19.6 cm, içi-dışı pembe hamurunun rengine, perdahlı, orta kum katkı.
- Fig. 12/ 2 Sos, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi, perdahlı, orta kum katkı, gri özlü.
- Fig. 12/ 3 Ardahan-Kalecik, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı, içten dışa, gri-kavuniçi özlü.
- Fig. 12/ 4 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı koyu pembe hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı.
- Fig. 12/ 5 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı.
- Fig. 12/ 6 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: 17.2 cm, içi-dışı koyu pembe, perdahlı, orta kum katkı, gri özlü.
- Fig. 12/ 7 Şirinlikale, elde yapım, Ç: ?, içi-dışı koyu pembe, perdahlı, orta kum katkı, taşçıklı, gri özlü.
- Fig. 13/8 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: 28.4 cm, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, orta kum katkı.
- Fig. 13/ 9 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı koyu pembe hamurunun rengine, perdahlı, orta kum katkı.
- Fig. 13/10 Artahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe hamurunun rengine, perdahlı, orta kum katkı.
- Fig. 13/11 Ardahan-Kamecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, orta kum katkı.
- Fig. 13/12 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe hamurunun rengine, orta kum katkı.
- Fig. 13/13 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı, açık gri özlü.
- Fig. 13/14 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, iri taşçıklı, açık gri özlü.
- Fig. 13/15 Sos III, çarkta yapım, içi-dışı kavuniçi hamurunun rengine, perdahlı, ince kum katkı, taşçıklı.

Grup K Sarımsı Kırmızı Kaba Kaplar:

- Fig. 14/ 1 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 27 cm, sarımsı pembe, hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, gri özlü.
- Fig. 14/ 2 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 17.4 cm, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, gri özlü.
- Fig. 14/ 3 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 19 cm, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, gri özlü.
- Fig. 14/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 21.4 cm, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.
- Fig. 15/ 5 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 21 cm, kırmızımsı sarı hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.
- Fig. 15/ 6 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.
- Fig. 15/ 7 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı pembe hamurunun rengine, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.

- Fig. 15/ 8 Pulur, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı pembe hamurunun renginde, iri kum katkı, kaba mal.
- Fig. 15/ 9 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızımsı sarı hamurunun renginde, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal.
- Fig. 15/10 Pulur, çarkta yapım, Ç: ?, pembemsi sarı hamurunun renginde, iri kum katkı, kaba mal.
- Fig. 15/11 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, pembemsi sarı hamurunun renginde, iri kum katkı, kaba mal.

Grup L Bulamaç Türü Mika Astarlı Kaplar:

- Fig. 16/ 1 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 23.4 cm, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı, koyu gri özlü.
- Fig. 16/ 2 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 19.4 cm, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı, koyu gri özlü.
- Fig. 16/ 3 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 25.4 cm, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı, koyu gru özlü.
- Fig. 16/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı, koyu gri özlü.
- Fig. 16/ 5 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, içi-dışı pembe mika astarlı, iri kum katkı, taşçıklı.

Grup M Bulamaç Türü Hamuru Mikalı Kaplar Kaplar:

- Fig. 17/ 1 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 21.4 cm, pembe mikalı hamurunun renginde, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, siyah özlü.
- Fig. 17/ 2 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: 15. 4 cm, sarımsı kırmızı mikalı hamurunun renginde, iri kum katkı, kaba mal
- Fig. 17/ 3 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, pembe mikalı hamurunun renginde, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal. Gri özlü.
- Fig. 17/ 4 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, pembe mikalı hamurunun renginde, iri kum katkı, taşçıklı, kaba mal, siyah özlü.
- Fig. 17/ 5 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızı mikalı hamurunun renginde. İri kum ve ince beyaz mineral katkı, taşçıklı, düzeltilmiş, gri özlü.

Grup N Kırmızı Kalın Astarlı Kaplar:

- Fig. 18/ 1 Sos, çarkta yapım, Ç: 15.6 cm, sarımsı hamurlu, perdahlı, koyu kırmızı kalın astar dışta keskin omuz çizgisinin altına, içte omuz çizgisine kadar uygulanmış, astarlı bölgeler yeniden perdahlanmış, ince kum katkı.
- Fig. 18/ 2 Uzunahmet, elde yapım, Ç: 17 cm, içi-dışı koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkı.
- Fig. 18/ 3 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı hamurlu, içi-dışı kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkı.
- Fig. 18/ 4 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkı, gri özlü.
- Fig. 18/ 5 Alaca, çarkta yapım, Ç: ?, sarımsı hamurlu, koyu kırmızı kalın astar kabın dışına ve iç ağız kenarının omuz bölgesi ortalarına kadar uygulanmış, astarlı bölgeler yeniden perdahlanmış, ince kum katkı.

- Fig. 18/ 6 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkılı.
- Fig. 18/ 7 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, soluk kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkılı.
- Fig.19/ 8 Sos III, çarkta yapım, Ç: 14. cm, kahverengiye yakın koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, iri kum katkılı.
- Fig. 19/ 9 Cinis, çarkta yapım, Ç: 24.6 cm, kahverengiye yakın koyu kırmızı kalın astarlı, iyi perdahlı, iri kum katkılı.
- Fig. 19/10 Ardahan-Çataldere, çarkta yapım, Ç: ?, koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkılı. Gri özlü.
- Fig. 19/11 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkılı.
- Fig. 19/12 Kars-Azat, çarkta yapım, Ç: ?, koyu kırmızı kalın astarlı, çok iyi perdahlı, iri kum katkılı.

Grup O Kazıma-Baskı Bezemeli Kaplar:

- Fig. 20/ 1 Sos III, çarkta yapım, Ç: 27 cm, kahverengi hamurunun renginde, düzeltilmiş, omuzda baskı bezek bant, iri kum katkılı, taşçıklı.
- Fig. 20/ 2 Pultur, çarkta yapım, Ç: 23.6 cm, kahverengi hamurunun renginde, düzeltilmiş, omuzda baskı bezek bant, iri kum katkılı, taşçıklı.
- Fig. 20/ 3 Bulamaç, çarkta yapım, Ç: ?, koyu kırmızı, hamurunun renginde, perdahlı, omuzda içi taranmış üçgen kazıma bezek, iri kum katkılı, taşçıklı, gri özlü.
- Fig. 20/ 4 Karaz, çarkta yapım, Ç: ?, kırmızı kalın astarlı, iyi perdahlı, omuzda içi taranmış üçgen kazıma bezek, beyaz macun ile doldurulmuş, ince kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 20/ 5 Sos III, çarkta yapım, Ç: ?, karın bölgesinde baskı bezek bant, bezek bandı sarımsı hamurunun renginde, diğer bölgeler kırmızı kalın astarlı, perdahlı, ince kum katkılı.
- Fig. 21/ 6 Karaz, elde yapım, Ç: ?, kazıma bezek, içi-dışı kırmızı kalın astarlı, iyi perdahlı, ince kum katkılı.
- Fig. 21/ 7 Bulamaç, elde yapım, Ç: ?, kazıma bezek, kiremit kırmızısı hamurunun renginde, düzeltilmiş, içi-dışı kırmızı-siyah alacalı, ince kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 21/ 8 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, kazıma bezek, soluk kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkılı.
- Fig. 21/ 9 Aşkale, çarkta yapım, Ç: ?, kazıma bezek, kalın astarlı, kahve-siyah alacalı yüzeyli, iri kum katkılı, taşçıklı, gri özlü.
- Fig. 21/10 Ardahan-Kalecik, çarkta yapım, Ç: ?, kazıma bezek, devetüyü hamurunun renginde, kaba perdah izleri, ince kum katkılı, siyah özlü.
- Fig. 21/11 Uzunahmet, elde yapım, Ç: ?, kazıma bezek, koyu kırmızı kalın astarlı, perdahlı, orta kum katkılı, gri özlü.
- Fig. 21/12 Sos III, elde (?) yapım, Ç: ?, kazıma bezek, gri hamurunun renginde, iri kum katkılı, kaba mal.
- Fig. 21/13 Kars-Azat, elde yapım, Ç: ?, kazıma bezek, içi-dışı siyah iyi perdahlı, orta kum katkılı, siyah özlü.

Fig. 21/14 Erzurum-Tuy, çarkta yapım, Ç: ?, kazıma bezek, içi-dışı koyu kırmızı ince astarlı, perdahlı, orta kum katkı, gri özlü.

Grup P Yivli Kaplar:

Fig. 22/ 1 Cinis, çarkta yapım, Ç: 27.4 cm, omuzda üç sıra yiv, sarımsı kırmızı hamurunun renginde, düzeltilmiş, iri kum katkı, taşçıklı, açık gri özlü.

Fig. 22/ 2 Pulur, çarkta yapım, Ç: 15.4 cm, omuzda yivi andıran profil, pembemsi hamurunun renginde, düzeltilmiş, orta kum katkı.

Fig. 22/ 3 Karaz, çarkta yapım, Ç: 13.4 cm, omuzda iki sıra yiv, kırmızı hamurunun renginde, perdahlı, çark izleri yok edilmemiş, ince kum katkı.

Fig. 22/ 4 Şirinlikale, çarkta yapım, Ç: 19.4 cm, omuzda iki sıra yiv, sarımsı kırmızı hamurunun renginde, düzeltilmiş, ince kum katkı.

Fig. 23/ 5 Sos, çarkta yapım, Ç: 18.4 cm, omuzda derin yiv, kiremit kırmızısı hamurunun renginde, içi-dışı perdahlı, orta kum katkı.

Fig. 23/ 6 Uzunahmet, çarkta yapım, Ç: 15 cm, omuzda tek yiv, sarımsı kırmızı hamurunun renginde, düzeltilmiş, ince kum katkı.

Fig. 23/ 7 Cinis, çarkta yapım, Ç: 15.2 cm, omuz çizgisinde tek yiv, sarımsı pembe hamurunun renginde, dışı perdahlı, orta kum katkı.

Fig. 23/ 8 Sos III, çarkta yapım, Ç: 12 cm, omuzda iki sıra yiv, kırmızı hamurunun renginde düzeltilmiş, ince kum katkı.

Seramik Gruplarının Genel Değerlendirilmesi ve Çevresel İlişkileri:

Sos kazılarında ve yüzey araştırmalarında ele geçirilen seramik malzeme arasında GRUP A'yı (Fig. 1; 2) bol örnekle temsil eden siyah yüzlü kaplar, Karaz türü kapların, bu yönüyle bölgedeki geleneğinin sürdürüldüğünü göstermektedir. Koşayve Vary'ye³⁴ göre bu tür kaplar, Pulur mezarlarında da mevcut idi. Bu öylesine katı bir gelenektir ki Erzurum çevresinde, çarkın çömlekçilikteki işleyişi bilinip, gündelik hayatta iyice kullanıldığı günlerde dahi, bir grup mal, tıpkı "Kazvinli ve Herathı eski ustaların" yüzyıllar boyu saygıyla sürdürülen resim (minyatür) gelenekleri gibi, inatla eski gelenekte yapılmaya devam edilmiştir, ta Urartu içlerine kadar. Bu, MÖ dördüncü binden birinci binin başlarına dek³⁵ şu ya da bu şekilde, Karaz ile başlayan geleneğin terk edilmediği anlamına gelir. Hiç şüphe yoktur ki, Karaz seramiğini özgünleştiren unsurlar, örneğin resimsel kabartma desenler, hiç değilse, MÖ ikinci binin yarısından itibaren tamamen ortadan kalkmıştır; ama yine de, geleneğe damgasını vuran diğer öğelerden, kabı ısrarla elde şekillendirme adeti, kaba mükemmel bir parlaklık kazandırma, güzeli yaratma kaygısı ve siyah rengin çekici alışkanlığı kolay kolay terk edilmemiştir.

Siyah yüzlü kapların yakın çevredeki en yakın paralelleri Sevan Gölü'nün batısında yer alan Karmir-Blur'da keşfedilmiştir. Ermenistan

³⁴ Koşa ve Vary 1964, s. 49.

³⁵ Daha da ileri gidersek bu gün de Erzurum köylülerinin, kullandıkları kendi kaplarını yaparlarken, bilmeden tıpkı Karaz tekniğini uyguladıkları gibi.

Bilimler Akademisi ve Ermitaj Müzesi adına 1939'da başlatılan Karmir-Blur kazılarında, ünlü Urartu yerleşmeleri ortaya çıkartılmıştır³⁶. Tıpkı Doğu Anadolu'da olduğu gibi, göz kamaştırıcı Urartu kalıntıları Karmir-Blur'un erken yerleşmelerinin de soruşturulabilmesini bir bakıma arka plana düşürmüştür. Bu soruşturmalardan birini gerçekleştiren Sorokin'in³⁷ Karmir-Blur'un Protourartu (dourartu= Karmir-Blur IV)³⁸ yerleşmelerine ilişkin olarak tanıttığı kapların büyük bir kısmı siyah perdahlılar 'dan oluşmaktadır. Burada tanıtılan örnekler, GRUP A'ya girenlerin yakın benzerleridir. Sorokin³⁹, bu seramik grubunu MÖ 12. yüzyıla tarihlemektedir⁴⁰. Sorokin'in⁴¹ Protourartu yerleşmeleri için önerdiği tarihi destekleyen en çarpıcı buluntulardan biri de taştan öğütme tokacıdır. Bu özgün şekle sahip araç Güney Kafkasya'da, yalnızca, MÖ 12. yüzyıla tarihlenen mezarlarda rastlanan nadir belgelerden biridir⁴².

Erzurum ve Van Müzelerinde tarafımızdan yapılan araştırmalarda, tümü müsadere ve satın alam yoluyla edinilen kaplar arasında, MÖ ikinci binin ikinci yarısına tarihlenebilecek nitelikte gruplarca çanak-çömleğe rastlanmıştır. Henüz çalışılmamış olan bu kaplardan Van'da olanların bir kısmı, resim ve çizim verilmeksizin Çilingiroğlu⁴³ tarafından bilim dünyasına duyurulmuştu. Diğer yandan Van Gölünün kuzeydoğu kıyısındaki Ernis'te Türk arkeologlarca gerçekleştirilen kazılarda ele geçirilen sayısız kap içinde siyah yüzlülerin de varlığı bildirilmektedir. Kazıları 1962'de yapıldığı halde bilim dünyasına tanıtılma şansını elde edemeyen Ernis buluntuları, 25 yıl aradan sonra, yalnızca yazılı olarak Sevin⁴⁴ tarafından yayınlanabilmiştir. Buna göre yaklaşık 200 kap içinde siyah yüzlüler de yer almaktadır. Yazar, doyurucu bir inceleme yapabilme imkanı bulamadığını kaydettiği Ernis buluntularının bir kısmını, bezeme durumu ve mal türlerine göre dolaylı olarak Güney Kafkasya'daki benzerlerinin tarihlendiği MÖ 13.-11. yüzyıllar arasında görmek istemiştir.

GRUP C ve D'de incelenen gri-siyah, kırmızı-siyah alacalı kaplar (Fig. 4; 5; 6) Smirnov'un⁴⁵ Kuzey Kafkasya, Tarki nekropolü, MÖ ikinci binin son yüzyılına tarihleyerek açıkladığı erken gömmelerinde bulunan, çarkta yapılmış kaplarla karşılaştırılabilmektedir. Caferov ve Kesamanlı'nın⁴⁶

36 Piotrovskii 1969. s. 69-72.

37 Sorokin 1958, s. 149 vd, Res. 2/ 1-3; 3; 6/ 1-6; 7/ 1-3; 8/ 1-9; 9; 10/ 1-5.

38 Martirosyan 1964b, s. 32; Sulimirski, 1967: 66.

39 Sorokin 1958 s. 163; Karmir-Blur IV. katmana ilişkin olarak M.Ö. 1100 önerisi için bkz. Sulimirski 1967, s. 66 ve krş. Martirosyan 1964b, s. 32.

40 Karş. Muncayev ve Smirnov 1958, Res. 3/ 3-5; Smirnov 1960, Res. 10/ 3, 5; Stankeviç 1960, Lev. LXX/ 3; LXXXIV/ 6; Res. 72/ 1,3; Gureviç 1960, s. 406, Res. 18/ 1-3.

41 Sorokin 1958, s. 149 vd.

42 Karş. Krupnov 1951, Res. 10/ 1, 2; 27/ VII/ 1; Markovin 1960, Res. 12/ 99; 46/ 90; 50/ 37; Deopik ve Krupnov 1961, Res. 9/ 12; Markovin 1964, Res. 1/ 90) (Lev. 109).

43 Çilingiroğlu 1984, s. 25-26.

44 Sevin 1987b, s. 37-39.

45 Smirnov 1951, s. 22vd, Res. 19/ 2, 5; 20/ 1, 2, 10, 12; 22/ 3.

46 Caferov ve Kesamanlı 1979, s. 75 vd.

Kayakent-Horocoyev kültürünün tipik özelliklerini yansıttığı ifadesini kullanarak tanımladığı ve MÖ erken birinci binyıla verilen Haçbulak kurganlarına ait kaplarla karşılaştırılabilmektedir. Diğer yandan dış yüzleri tamamen siyah, fakat içleri sarımsı, pembe, sütlü kahve hamurlarının renginde perdahlı kaplarla teşkil edilen GRUP E örnekleri, bölgedeki Karaz kültürlerinden Erken Demir Çağı kültürlerine taşınan bir geleneğin temsilcileridir. Altınova'da "Erken Tunç Çağı I" evresiyle ilişkilendirilen Tepecik 9-14 katmanlar arasında rastlanan, dışı tamamen siyah, içi kahverengimsi kırmızı, pembe olan kaplar⁴⁷, GRUP E kaplarının, Arsebük'ün⁴⁸ de dikkat çekmiş olduğu gibi ağız üstü kapatılarak fırınlandıkları için içte ve dışta böyle bir renk farklılaşmasına uğrayan bu tip kaplar, benzerlerinin Karaz, Pulus, Güzelova kazılarına ait, Karaz türü yayınlanmamış örnekler içinde mevcut olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Erken Demir Çağına ait olan GRUP E örneklerinin benzerlerine, yayınlanmış Güney Kafkasya malzemesi içinde rastlanmamıştır.

Grup E (Fig. 7) örnekleri, iç içe girmiş, ince hatlar halindeki, sarı-gri-siyah karışımı, fırınlanma sonucu değil, fakat bir perdah alacalanması ile özellik kazanan ve adı burada kırçılı kaplar diye ifade edilen kaplar (Fig. 8; 9) gibi⁴⁹ MÖ üçüncü binyıldan ikinci binin sonlarına iletebilmiş yerli Doğu Anadolu geleneğinin temsilcileri gibidirler.

GRUP F (Fig. 8) ve G'yi (Fig. 9) oluşturan, kırmızı-devetüyü-gri kırçılı kapları da bir önceki gruptakiler gibi, Doğu Anadolu'nun MÖ üçüncü bine uzanan seramik geleneğinin⁵⁰ ikinci binin sonlarına uzanan devamı olarak nitelendirmek mümkündür.

GRUP H-J'de (Fig. 11-13) toplanan, sütlü kahverengi ve pembe hamurlarının renginde astarlı, perdahlı kapların bir kısmı ile, Orta Fırat havzasında "Erken Demir Çağı" na ait edilen ve tarihleri MÖ 8. yüzyıldan daha erkende olmayan seramik grupları⁵¹ arasında da ilişkiler kurmak mümkündür. Erzurum ve Kars çevresinde yaygın, ancak Sos III'de az örnekle temsil edilen GRUP İ ve J seramiğinin büyük bir bölümünü, ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiş yuvarlak profiller de dikkate alınırsa⁵², MÖ 10. yüzyıldan daha sonrasına da tarihlemek mümkündür.

GRUP K (Fig. 14; 15) seramiği, pek çok yönden Russell'ın⁵³ kendi gruplaması içinde GROUP GG kapsamına aldığı, Malatya, Elazığ, Muş, Van bölgelerine ait, muhtemelen MÖ geç ikinci., eken birinci bine tarihlenebilecek nitelikteki kapları andırmaktadır.

47 Bkz. Arsebük 1974, s. 41, 108, Lev. 64 ve 65.

48 Arsebük 1974, s. 44, dn. X.

49 Bkz. Arsebük 1974, s. 43.

50 Krş Arsebük 1974, s. 43.

51 Hauptmann 1972, Lev. 67/ 1, 2; Sevin 1987a, Res. 14/ 69, 13, 16; Sevin 1988, Res. 5/ 2, 5, 3; 6/ 3; 19/ 3; 22/ 3; 27/ 4-6, 11, 15; 43/ 6, 7; Sevin 1989a, Res. 33/ 3; 39/ 3-5, 7, 21; 40/ 7, 10, 11; 41/ 3.

52 Karş. Çilingiroğlu 1988, Res. 20/ 883.

53 Russell 1980, s. 36-37, 87-90.

GRUP L ve M'yi (Fig. 16) oluşturan, hamuru ve astarı mikalı kaplar tamamen "Bulamaç höyüğe özgü bir mal türü" gibi görünmektedir. Muhtemel tarihleri ise, tümü değil fakat büyük bir bölümü, gerek yapım teknikleri gerekse profilleri itibarıyla, Dilkaya mezarlığının erken gömmelerinde bulunan örnekler için ön görülen tarihlerde (MÖ 10. yy), belki 11. yüzyılda aranmalıdır⁵⁴. Ayrıca belirtmek isterim ki, bu tür kaplar tamamen Bulamaç'a özgüdür, Erzurum'un diğer merkezlerinde görülmemişlerdir ve Orta Çağ "mikalı kapları"yla büyük bir ihtimalle ilgileri yoktur..

Sos III'de bol örnekle temsil edilen kırmızı, kalın astarlı iyi perdahlı kaplar (GRUP N) (Fig. 18; 19) Erzurum ve Kars çevresinde sık rastlanan bir seramik grubunu oluştururlar. Kökten'in⁵⁵ Kars, Azat, Dündartepe höyüğünde gerçekleştirdiği sondajlarda, Urartu katmanının altında tespit ettiği ve "Hitit" diye adlandırdığı katmanda ortaya çıkan kırmızı yüzlü perdahlı çanak-çömlek topluluğu, tarafımızdan Azat'ta ve Ardahan çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında derlenen ve GRUP N'de toplanan seramiklerle benzerlik içindedir.

Pulur ve Sos kazılarında keşfedilen kap formları içinde, Erken Demir Çağı için tipik olan şekillerden biri de, Erzurum çevresinde yaygın olan, keskin profilli çanak ve kaselerdir. Bu tip kapların, (tek renkli) benzerleri, MÖ ikinci binin ortalarına tarihlenen Haftavan Tepe VIB'de bol örnekle⁵⁶ temsil edilmektedirler. Ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış örneklerden Fig. 1/1; 3/3'deki kaseler, Haftavan Tepe'nin⁵⁷ Fig. 96/16; 121/1'de tanıtılan kaselerini andırır. Burada Fig. 1/ 4; 3/ 5; 4/ 4; 8/ 2, 5; 9/ 2; 10/ 1; 12/ 3; 15/ 9, 10; 16/ 4; 17/ 3; 17/ 7; 19/ 12'deki, ağız kenarları dışta bant şeklinde kalınlaştırılmış kase ve çanaklar, Haftavan Tepe'nin aynı katmanına ait bazı örneklerle⁵⁸ yakın ilişkileri söz konusudur.

Erzurum çevresinde çok yaygın olmayan bir formu temsil eden, basit ağız kenarları içe dönük, keskin profilli çanak ve kaseler (Fig. 2/ 10; 3/ 4; 6/ 9, 10; 13/ 12; 14/ 1) yine Haftavan Tepe'nin aynı katmanına ait tek renkli kapları içinde, kendilerine şekilsel analogiler⁵⁹ bulabilmektedirler. Ağız kenarları dışa açık (Fig. 5/ 1; 16/ 2, 3; 17/ 2, 5; 18/ 1, 2) ve dışa kıvrık (Fig. 2/ 6-8; 9/ 5; 11/ 5, 6; 12/ 6, 7; 14/ 2, 4; 15/ 7, 8; 16/ 1, 5; 17/ 1, 4) yuvarlak ve keskin profilli çanak ve kaselerin benzerlerine, Van bölgesinde⁶⁰ ve Batı İran'da⁶¹ MÖ 13-9 yüzyıllara tarihlenen malzeme grupları içinde rastlanmaktadır. Sos III'e ait olanlar ve aynı mal türüne dahil olan diğer bir

54 Çilingiroğlu 1987, s. 85, Res. 14/ 3, 4; 15/ 5, 7, 10.

55 Kökten 1953, s.177.

56 Edwards 1983, Fig. 83; 87; 96; 98; 121.

57 Edwards 1983

58 Edwards 1983, Fig. 103/ 1-5; 104/ 1-13; 105/ 2, 15, 16; 107/ 1-5.

59 Edwards 1983, Fig. 83/ 2, 3; 96/ 8, 15.

60 Çilingiroğlu 1986, s. 155; Çilingiroğlu 1987, Res. 14/ 3, 4; 15/ 5-10; Çilingiroğlu 1988, Res. 20/ 180, 307, 112.

61 Young 1965, Fig. 6/ 2, 4, 6; 7/ 8; 8/ 8; Medvedskaya 1982, Fig. 2/ Grup IIIa1, b3/ Hasanlu V; 4/ 8, 12; 6/ 1, 2, 7, 8.

kaç örnek dışında, özellikle Bulamaç örnekleri, muhtemelen Hasanlu IV'e (Orta Demir Çağı: Demir II)⁶² ve Dilkaya'nın MÖ 10. yüzyıl ve sonrasına tarihlenen örnekleriyle⁶³ aynı tarihten olmalıdır. Son anılan karşılaştırma örnekleri, Bulamaç'ın kaba malları (GRUP L, M) ile hemen hemen aynı niteliktedirler. Diğer taraftan çarkta yapılmış GRUP L ve M'ye ait bu keskin profilli kaplar ile, çoğu elde yapılmış, astarlı, genellikle iyi perdahlanmış keskin profilli kaplarla (Fig. 1/ 1; 11/ 5, 6; 18/ 1, 6; 2/ 8; 9/ 5; 18/ 1, 5) karşılaştırmak -şekilleri dışında- mümkün değildir. Dolayısıyla Sos III'e ait ve onlarla bir tutulan örnekler MÖ 12. yüzyıl civarı olarak önerdiğimiz Pulur mezarları ile, Bulamaç'a ait olanlar ise, bir ihtimal Dilkaya'nın 10. yüzyıla verilenleriyle çağdaş olmalıdır.

Ağız kenar üstleri yere paralel düzleştirilmiş çanaklar arasında, Sos III'e ait olanları (Fig. 4/ 2; 6/ 6; 7/ 13), eğer "sızma" değilseler, MÖ 12. yüzyıldan daha geç bir döneme tarihlenmek yanlış olur. Güney Kafkasya'da ve Batı İran'da⁶⁴ tam paralelleri olmayan bu kaplar mevcut Van bölgesi malzemesi içinde de kendilerine analogiler bulamazlar.

Kap yüzeylerinin, yiv, baskı veya kazıma yöntemiyle süslenişinin, Doğu Anadolu Erken Demir Çağı çanak-çömlekçiliğinin bir başka tipik yönü olduğu anlaşılmaktadır. Baskı bezeme, kapların gövdelerine "başak" motifi (Fig. 20/ 1, 2, 5) kazıma bezeme ise, içi taranmış çubuklar (Fig. 21/ 1-3), üçgen dizileri (Fig. 20/ 3-4; 21/ 4-6) ve diğer geometrik motifler (Fig. 21/ 7-9) şeklindedir. Batı İran'da MÖ ikinci binyılın ikinci yarısı içinde, Kafkasya'da biraz daha erken⁶⁵ dönemlerde yaygınlaşan kazıma bezeme, ileride tartışılacağı gibi Orta Asya'da ikinci binin başlarından itibaren, özellikle de Güney Moğolistan, Merkezi Kazakistan steplerinde ve Fergana vadisinde (Özbekistan-Kırgızistan-Tacikistan sınırlarının kesiştiği, oturumu dar, bitek topraklar) tek renkli kapların dekore edilmesinde vazgeçilmez bir teknik olmuş, binyılın ikinci yarısında ise, kap yüzeyleri bu teknik ile yapılan motiflerin inanılmaz zenginliğine boğulmuştur adeta. Bu çalışmamızda tanıtılan, Doğu Anadolu'ya ilişkin örneklerin sayısı elbette çok azdır, ancak Erzurum, Van ve diğer bölge müzeleri, bu tür bezenmiş, hem de sağlam örneklerle tıka basa doludur, ne var ki, kazıların sayısal yetersizliğinden, MÖ ikinci binyılı temsil eden kaplar tarafından içerilen kazıma bezeme geleneğinin, Doğu Anadolu kültürlerindeki yatay ve düşey varoluşları hakkında neredeyse hiç bir şey bilinmemektedir.

Pulur kazı malzemesi içinde yer alan, Erken Demir Çağına (belki MÖ ikinci binyılın ortalarına) tarafımızdan tarihlenmek istenen içerlek kaideli çanağın omuzundaki kazıma geometrik bezemeler içi taranmış çubuklarla oluşturulmuştur⁶⁶. Fig. 21/ 6-8'dekilerden başka, Sos höyüğün yaklaşık 100-150 metre batısındaki düzlük alanda bulunduğu bildirilen ağız kenarı kırık,

62 Young 1965, Fig. 6/ 2, 4, 6; 7/ 8.

63 Çilingiroğlu 1988, Res. 20/ 180, 307, 112.

64 Karş. Edwards 1983, Fig. 121/ 1, 4; 125/ 10.

65 Blz. Kuftin 1941, Lev. LXXV; LXXXVI, Lev. 110.

66 Karş. Kuftin, 1941, Lev. LXXXVI.

elde yapılmış çömlek⁶⁷ aynı teknik ve şekilde bezenmiştir. Yüksekliği 35 cm, ağız çapı 15 cm, karın genişliği 34 cm, kaide çapı ise 10 cm'dir. Ağız kenarı muhtemelen dışı kıvrıktır; boyun bölgesinden gövdeye geçişler iç bükey, gövdeden kaideye ise yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Fırınlanırken tümüyle oksitlenmiş bir yüzünden anlaşıldığı gibi devetüyü, sarımsı pembe hamurunun renginde kalın astarla kaplanmış ve iyi perdahlanmıştır. Kof denebilecek nitelikte iyi işlenmemiş hamuru orta irilikte kum katkıdır. Fırınlanma koşulları gereği, kabın yaklaşık yarısı indirgenmiştir. Oksitlenmiş yüzünün tamamı, indirgenmiş yüzünün ise bir bölümü korozyon tabakasıyla kaplıdır. Boyunun alt kısmında, içi taranmış birbirine paralel iki çizgi kuşak yer alır. Şişkin karın üzerine işlenmiş geometrik motifler kuşaklardan alttakine ulaşmıştır. İlk incelemelerde, kazınmış hatların içinde görülen beyaz renkli kalıntıların korozyondan kaynaklandığına hükmedilmmişti. V.Sevin'in uyarılarıyla, daha sonra tekrar incelenen beyaz kalıntıların bezemenin bir parçası olabileceği dikkate alındı. Karaz'dan bir örneğin (Fig. 21/ 6) kazınmış hatların beyaz macunla doldurulmuş olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu tip örneklerin, beklentileri destekleyebilecek çoklukta olmayışı, ayrıca beyaz korozyon tabakasının kap üzerindeki yoğun mevcudiyeti, çömleğin bezeme tekniğinin ayrıntısı üzerinde doğru bir hükme varılmasını güçleştirmiştir.

Bu tür bezemeli örneklerle, Trialeti kurganlarının MÖ ikinci binin ilk ve ikinci yarısına ait gömmelerinde rastlanmaktadır. Beštaşeni'nin "eneolit" diye adlandırılan tabakasına ait edilen örneklerden birinin⁶⁸ yüzeyine iki sıra, içleri taranmış zig-zag çubukları kazınmıştır. Binyılın ikinci yarısına tarihlenen diğer örneklerde⁶⁹ içi taranmış çubuklarla değişik geometrik motifler elde edilmiştir. Son anılanlarla aynı tarihten olan başka biri çömleğin⁷⁰ omuzlarından karın altına dek sarkan geometrik desenler, içi taranmış çubuklarla oluşturulmuştur. MÖ ikinci binin ikinci yarısından itibaren Yenisey Vadisinde, Andronovo kültürü içinde, tamamen kendine özgü kültür özellikleriyle, birden bire ve "yabancı bir unsur"⁷¹ olarak belirmediği tartışılan Karasuk kültüründe⁷² ve MS 6.-7. yüzyıl Türk Dönemi balballara çok benzeyen, ancak bu kez farklı olarak, üst tarafı koç başı figürüyle tamamlanmış, 2-5 metre uzunluğundaki mezar taşları ve/veya stelleriyle ünlü Okunyevo (MÖ ikinci binin ortaları) kültüründe⁷³ ve Merkezi Kazakistan ve Fergana havzasında⁷⁴, binyılın sonlarına doğru Güneybatı

67 Güneri 1988, Res. 2/ 1.

68 Kuftin 1941, s. 230, Lev. CXXII/ 3.

69 Kuftin 1941, s. 227, Lev. LXXXV/ 4-7.

70 Kuftin 1941, Lev. LXXV/ 1.

71 Sulimirski 1970, s. 305.

72 Kriftova-Grakova 1955, s. 152-160, Lev. V/ 26-32; Sulimirski 1967, s. 78-79.

73 Savinov ve Podol'skiy 1997; Kizlasov 1986; Sulimirski 1970, Fig. 72/ 3.

74 Kriftova-Grakova 1951, s. 181, Res. 18/ 15.

Kafkasya'da, tek renkli seramik içinde bu tür bezemeli kaplara, hatta madeni eserlere sıkça rastlanır⁷⁵.

İçi taranmış üçgen dizisi motifini içeren üç parçadan biri (Fig. 21/ 10) keskin profilli kase, diğer ikisi (Fig. 21/ 9, 11) iri çömlek türü kaplara aittir. Tarafımızdan derlenebilmiş olanların azlığı yanıltıcı olabilir, ancak Erzurum, Van ve bölge müzelerinde tam bu anlayışta süslenmiş kapların inanılmaz çokluğu, bilimsel yöntemlerle elde edilmemiş olmalarına rağmen, bunların bölgedeki geleneğinin gerçek mevcudiyetinin işaretleri sayılmalıdır.

Seramiğin hamuru nemliyen kazınarak⁷⁶ gerçekleştirilen söz konusu üçgenler, kap şekillerine göre, omuz boyun ya da karın bölgesinde, daima diziler şeklinde, sivri uçları aşağı ya da yukarı gelecek şekilde düzenlenmiştir. İçi taranmış üçgen dizileri, tüm Asya'da, geniş orman ve step alanlarda, en fazla benimsenmiş motiflerden biridir. Erken örnekler, MÖ geç üçüncü., erken ikinci binde görülmeye başlar; Kuzey Kafkasya'da, ikinci binin ilk çөгüğüne tarihlenmek istenen, ancak gerçekte ise, diğer özellikleri bakımından, binyılın ortalarından daha evveline gitmesi mümkün değil gibi görünen, kazıma tekniği ile de ilginç, ender örneklerden biri⁷⁷, Dağıstan'ın Tarki mezarlarında keşfedilmiştir. Şişkin karınlı çömleğin omuzunda yer alan motif, kaba ve düzensiz hatlarla, adeta oyulmuştur. Bu motif Kafkasya'da ancak MÖ ikinci binin ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmaya başlar. Merkezi Kafkasya'nın Piatigorsk ve Stavropol bölgelerinde bulunan ince hatlarla kazınmış, uçları aşağıya sarkık üçgen dizilerini omuzlarında bulunduran geniş ağızlı çömlekler⁷⁸, binyılın , yine en erken, ortalarına ait olması gereken malzeme içinde yer almaktadır. Kuzey Kafkasya'da, Nal'çık kültürüne ait, çift küçük kulplu, geniş ağızlı çömlek⁷⁹ ve aynı bölgenin doğusundaki Kislovodok⁸⁰ ve Konstantinopol platosunda⁸¹, uçları aşağı sarkık, içi taranmış üçgen dizilerini omuz ve kaide çevresinde bulunduran ağız geniş çömlekler yine MÖ ikinci binin ortalarına tarihlenirler⁸². Aşağı Volga havzasının Kuibişevska bölgesinde keşfedilen toplam 11 kurganda ele geçirilen seramik malzeme, bezemeleri bakımından ilginç bir manzara sergilemektedir. Genellikle keskin profilli ve ona yakın yuvarlak profilli çanakların ağız kenarları, omuzları, omuz altları noktalama ve kazıma suretiyle yapılan içi taranmış üçgen dizilerinin çeşitlemeleriyle

75 Martirosyan 1964b, s. 32.

76 Martirosyan 1964b, s. 32.

77 Krupnov 1951, s. 229, Res. 2a; Markovin 1960, Res. 50/ 128.

78 Markovin 1960, Res. 9/ 47, 49, 54.

79 Markovin 1960, Res. 13/ 86.

80 Markovin 1960, Res. 40/ 5, 9.

81 Markovin 1960, Res. 50/ 79.

82 Markovin 1960, s. 31 vd.

kaplanmışır⁸³. Merpert⁸⁴ çatal bezekli diye tanımladığı, içi taranmış üçgen dizilerinin içerildiği kapları, MÖ ikinci binin ikinci yarısına tarihlemektedir. Kuzey Kafkasya'da aynı zaman aralığına tarihlenen Abşevo kültürünün I no'lu Bykovo kurganına ait keskin profilli çanakların⁸⁵ omuzu, içi düzensiz çizgilerle ve sık taranmış iri üçgenlerle bezenmiştir. Kayakent-Horocoyev kültürünü temsil eden şişkin karınlı dar kaideli iri çömleklerin⁸⁶ boyunda ve karın altındaki şevron bantları arasında kalan alana yerleştirilmiş üçgenler, son sunulan örneklerdeki gibi sık çizgilerle taranmıştır. Kafkasya'da MÖ ikinci binin sonlarına tarihlenen bu tür bezemeli diğer örnekler boyunlu ve boyunsuz çömlek⁸⁷ ve derin çanak⁸⁸ türü kaplardır. Karasuk kültürü ile ilgili (MÖ 1350/1300), Merkezi Kazakistan'ın Tasty-Butak 1 (Andronovo-Karasuk kültürleri) gömmelerinde bulunmuş olan onlarca çanak-çömlek, içi taranmış üçgen motifinin akla hayale gelmeyecek şekilsel versiyonlarıyla bezenmiştir⁸⁹. Üçgen dizileri, pek çoğu derin çanak ve küçük çömlek türü kapların, ağız kenarlarına veya gövdelerine uçları aşağı sarkar biçimde⁹⁰, sivri uçları ağız kenarına değer biçimde⁹¹ kazanmıştır. Motifler genellikle düzensiz ve paralel olmayan hatlardan oluşur. Üçgen dizileri bazı kaplarda⁹² birbirine paralel çok sıralı bezeme bantları şeklindedir. Ozera bölgesinde⁹³ Alakul kurganlarının MÖ 14.-13. yüzyıl⁹⁴ gömmelerinde ele geçirilen çok sayıda çömlek türü kapların ağız kenarı ve gövdelerine olduğu kadar⁹⁵ kaide çevresine de⁹⁶ içi taranmış üçgen dizisi kazanmıştır. Özellikle de Merkezi Kazakistan, Urallar ve Güney Sibirya orman-step alanlarında bu denli yaygın olan söz konusu bezeme geleneği, Avrasya'da da, örneğin Srubnaya kültüründe⁹⁷ ve Komarov⁹⁸, Ozera⁹⁹,

83 Merpert 1954, Res. 7/ 6; 7. Kurgan, 5. Gömme; 12/ 5. Kurgan, 11. Gömme; 11/ 1: 5. Kurgan, 11. Gömme; 6: 5. Kurgan, 15. Gömme; 11: 5. Kurgan, 23. Gömme; 12/ 1, 4, 7: 5. Kurgan, 27. Gömme; 17/ 4: 1. Kurgan, 5. Gömme; 20/ 7: 1. Kurgan, 5. Gömme; 28/ 1, 3: 5. Kurgan, 2. Gömme; 29/ 1: 5. Kurgan, 12. Gömme, 12: 5. Kurgan 21. Gömme; 35/ 2: 7. Kurgan, 1. Gömme

84 Merpert 1954, s. 150.

85 Smirnov 1960, Res. 8/ 6; karşı Efimenko ve Tret'yakov 1961, Res. 41/ 9.

86 Muncayev ve Smirnov 1958, Res. 14/ 3.

87 Markovin 1960, s. 45, Res. 13/ 122, 123; 40/ 13, 35; 46/ 12, 24; Martirosyan 1964b, Res. 3/ 40; Martirosyan 1964a, Res. 51/ 6.

88 Martirosyan 1964b, Res. 3/ 34, 42; Martirosyan 1964a, Res. 48/ 9, 10

89 Sorokin 1962, s. 55, özellikle de 89.

90 Sorokin 1962, Res. 1/ 2; Lev. LVII/ 107; LX/ 111.

91 Sorokin 1962, Res. 11/ 1; 12/ 1, 2; Lev. XLVI/ 19; XLIII/ 28; LV/ 83; LVI/ 91, 97; LXI/ 128; LXII/ 129, 130; LXIII/ 139.

92 Sorokin 1962, Lev. XLVII/ 27; XLVIII/ 28; LVI/ 91.

93 Sulimirski 1970, s. 319.

94 Sa'nikov 1952, s. 51.

95 Sa'nikov 1952, Res. 9/ 1, 7, 24; 10/ 1, 7, 9; 11/ 1, 3; 12.

96 Sa'nikov 1952, Res. 9/ 2, 4, 6, 17, 19, 23, 25; 10/ 5, 8; 11/ 2.

97 Sulimirski 1970, s. 256 vd; Alihova 1960, s. 96 vd, Res. 1/ 11.

98 Alihova 1958, s. 162, Res. 5/ 2, 5; 7/ 3.

99 Trubnikova 1958, s. 181, Res. 13/ 3.

Abşevo kültürlerinde¹⁰⁰ Kafkasya'da Katakomb¹⁰¹ ve Koban kültürlerinde¹⁰² (Fig. 31), kapların bezenişinde, vazgeçilmez bir adet olarak, gerçekten dikkate değer bir yer işgal etmektedir.

Burada tanıtılacak olan kazıma bezemeli diğer bir örnek (Fig. 26-27) Atatürk Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarınca Ağrı'da yapılan araştırma gezileri sırasında, Patnos'un Tepeli köyünde köylülerden satın alınarak Bölüm'e getirilen çömlekçiktir. Elde yapılmış kabın yüksekliği 13 cm, ağız çapı 8.3 cm, karın genişliği 14 cm, kaide çapı 4.2 cm'dir. Basit ağız kenarı dışa kıvrıktır. Kısa boynundan şişkin gövdesine ve kaidesine geçişler, düzensiz yapısına rağmen yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Hamuru ince kum katkılıdır. Ağız kenar içi ve gövde vasat düzeyde, hamurunun renginde perdahlıdır. Boz-gri alacalı yüzeyli ve gri özlüdür. Kötü fırınlanmıştır. Omuz üzerinde yer alan, karşılıklı ikişer yumrucukların geniş aralıklarına düzensiz ve kararsız zig-zag sıraları kazınmıştır. Patnos-Tepeli'den aynı şekilde elde edilip bölüme getirilen, yüksekliği 8 cm, ağız çapı 7.6 cm, karın genişliği 11 cm, kaide çapı 3.8 cm olan elde yapılmış çift kulplu bir başka küçük kabın (Fig. 28), karnı üzerinde karşılıklı ikişer, toplam dört yumrucuk mevcuttur. MÖ ikinci binin ikinci yarısında Kafkasya'da ve Batı İran'da görülmeye başlanan, bu tür kapların, muhtemelen aynı tarihten olan türdeşleri, müsadere ve satın alma yoluyla Erzurum ve Van müzelerine kazandırılan kaplar arasında da önemli bir yer tutmaktadırlar.

Bizim sistemli çalışmalarımızın ürünü çok az sayıdaki örnekler ile, yukarıda adları anılan müzelerde mevcudiyetini tespit ettiğimiz bu tür (üzerlerinde özellikle de içi taranmış üçgen dizileri bulunduran) kaplardaki bezeme anlayışı, Kafkasya üzerindedir ve hiç bir şüphe yok ki, Merkezi Kazakistan steplerinde ve daha kuzeydoğuda, Andronovo, Karasuk kültürlerinin merkezini de içine alan Güney Sibirya'daki göçebe kültürlerine dayanmaktadır. Bu konu, Güney Sibirya'da, gelecekte yapılacak Doğu Anadolu bağlantılı kazılarla daha net biçimde yorumlanabilecektir.

Yivli kaplar

Burada dikkat çekilmek istenen diğer bir buluntu grubu ise,¹⁰³ Doğu Anadolu'nun Protourartu süreci ile (daha çok da Urartu dönemi ile) ilgili, tanımlanabilmiş en tipik malzeme gruplarından biri olan, "yivli kaplar"dır. Yivli kaplara, MÖ ikinci binin ikinci yarısına ilişkin olarak, Elazığ bölgesinde ve Van ile Erzurum bölgelerinde rastlanır. Her üç bölgeden gelen bu kapların ilginç mevcudiyeti bir bütün olarak Sevin¹⁰⁴ tarafından ele alınmış, işlenmişti. İlkın vurgulamak gerekirse, eserde¹⁰⁵, yivli kapların,

100 Efimenko ve Tret'yakov 1961, s. 15-26, Res. 41/ 9.

101 Popova 1955, s. 21 vd, Res. 6/ 9; 8/ I, II, V.

102 Deopik ve Krupnov 1961, s. 18-27, Res. 3/ 2; 4/ 1.

103 Yivli kaplar konusunun, Doğu Anadolu'da, Batı İran'da, Kafkasya'da bulunmuş olanlar ve Kazakistan'daki çalışmalarımız sırasında dikkatimizi çeken, MÖ ikinci binyılda Merkezi Kazakistan'da yaygın bir geleneğin temsilcileri olduğu anlaşılan aynı tür kaplar temelinde, detaylı bir çalışmayla bilim dünyasına sunulması düşünülmektedir.

104 Sevin 1989b

105 Sevin 1989b, s. 54-56.

özellikle de Elazığ-Malatya bölgesindekilerin bulunma nedenleri, Hint-Avrupalı kavimlerin MÖ 12. yüzyılda buraya, yani Elazığ-Malatya bölgesine gelişleri temeline dayandırılır.

Elazığ-Malatya bölgesindeki buluntular, genellikle pembe-açık kırmızı, kırmızimsı kahverengi, koyu kırmızı hamurlarının renklerinde astarlı ve perdahlı, fırınlanmalarında (katalog verilerine göre) bir birlikten söz edilemeyen, ağır dönen çarkta yapılmış keskin profilli kase, çanak ve çömleklerdir. Bu yöreye ait kapların yivleri daima çok sıralıdır ve kendi içinde düzenlidir.

Erzurum bölgesine ait olanlar, 1987 Sos höyük kazılarında ve yüzey araştırmalarında bulunan ağız kenar altları yiv sıralarıyla bezenmiş, elde ve çarkta yapılmış çanak ve kaseler ile, 1960'lı yıllarda Pulur ve Güzelova kazılarında keşfedilerek, yanlış olarak MÖ üçüncü binyıla tarihlendirilen bir grup yivli kap örnekleridir¹⁰⁶. Bunlardan tüm kap olarak, Pulur örneğinin¹⁰⁷ yüksekliği 13 cm, ağız çapı 19 cm, omuz genişliği 21 cm, kaide çapı 9 cm'dir. Muhtemelen elde yapılmış, yüksek kaideli çanağın iç ve dış yüzeyleri kahverengi-siyah alacalıdır. Ağız kenarına, sadece iki sıra yiv kazınmıştır. Güzelova'ya ait ilk örneğin¹⁰⁸ envanter numarası ve tanıtımı yoktur; ağız kenarında yine sadece iki sıra yiv bulunduran, muhtemelen elde yapılmış yuvarlak gövdeli çömleğin, omuz bölgesinde, karşılıklı iki küçük tutamak bulunur. İkinci Güzelova örneğinin¹⁰⁹ yüksekliği 14.5 cm, ağız çapı 17 cm, omuz genişliği 19 cm, kaide çapı 8 cm dir. Muhtemelen elde yapılmış çanağın omuzuna kazınan yiv, iki diğer örnekteki gibi, sadece iki sıradır. Parçalardan oluşan GRUP P örnekleriye (Fig. 22; 23) yiv sıralarının sayıları ve yapılış teknikleri hariç tutulursa, Pulur ve Güzelova örneklerinin, genel kap şekli bakımından, tipolojileri ve yapım tekniklerinden farklıdır. Dolayısıyla bunları ilk bakışta, bilhassa stil açıdan tamı tamına Pulur ve Güzelova örneklerine yaklaştırmak doğru olmayabilir. Diğer tanaftan, aynı bölgede buldukları için de, bunları birbirlerinden tamamen soyutlamak mümkün değildir; yapıılışlarındaki farklılığı da ait oldukları zamanların farkında aramak gerekirse, bu zaman aralığının alt ve üst sınırları, MÖ ikinci binin ikinci yarısının içerdiği sınırları aşmamalıdır. Kazılar sırasında buldukları derinlikler meseleye ne ölçüde ışık tutar bilinmez fakat, Pulur ve Güzelova örneklerinin 1.00-0.70 metrelerde ele geçirildiğini hatırlamakta da yarar olabilir¹¹⁰. Zaten, MÖ ikinci binin sonlarına tarihlenen Güney Kafkasya paralelleri, aşağıda değinileceği gibi konuya, belli ölçülerde de olsa, ışık tutacaklardır.

106 Güneri 1995, s. 269 vd.

107 Koşay ve Vary 1964, Lev. XXI/ P.3.

108 Koşay ve Vary 1967, Lev. XXXV/ orta sırada sağdaki.

109 Koşay ve Vary 1967, Lev. XLI/ G. 330.

110 Bkz. Koşay ve Vary 1964, Lev. XXXI/ P. 3; Koşay ve Vary 1967, Lev. XLI/ 330.

Van bölgesindeyse bu tip kaplar¹¹¹, Erken Demir Çağı sonlarına tarihlendirilen çanak çömlek arasında önemli bir yer işgal ederler. Bunlar, çarkta yapılmış, basit görünüşlü, genellikle astarsız, pembe-kahverengi hamurlarının renginde yüzeyli, keskin profilli çanak ve kaselerden ibarettir. Yivler kapların omuzlarına iki-üç sıra halinde, düzgün şekilde kazınmıştır. Pek çoğu MÖ 10. yüzyıl ve sonrasına ait olan Dilkaya buluntuları (keskin profilli kaseler) GRUP P'dekilere, yivlerinin kazınış durumları, iki-üç sıra halinde verilmişleri bakımından benzemektedirler, ama, Pulur ve Güzelova'ya ait örneklerden hem şekil hem de yapım teknikleri yönünden epeyce farklı olduklarını, altını çizerek belirtmek isterim.

Kafkasya'da da, bazı kapların ağız kenarları ve omuzlarının yiv sıralarıyla vurgulanışı, Erken Demir Çağı'nın (MÖ birinci binin ilk iki yüzyılı), daha çok da Urartu çağdaşı dönemin tipik süsleme yöntemlerinden biridir¹¹². Karmir-Blur IV'de, Protourartu (aslında, Rusça dourartu) katmanında bulunduğu kaydedilen seramik malzeme arasında ağız kenarları yivlerle bezenmiş kase ve çanaklar da¹¹³ yer almaktadır. Üstelik bu örnekler, Erzurum bölgesinde, renk-yapım teknikleri bakımından en yaygın seramik grubunu temsil eden siyah yüzlü kapların (GRUP A) özelliklerine uyum göstermektedir¹¹⁴. Merkezi Güney Kafkasya'da, Verhnyaya-Rutha kültürünün elde yapılmış bir grup koyu yüzlü perdahlı derin çanakları¹¹⁵ ve Prikuban bölgesindeki, ayrıntılı tanımlamaları tam olarak verilmeyen, fakat görünüşlerine göre değerlendirilen kaseler¹¹⁶ omuzlarında yatay yiv sıraları bulundurulur¹¹⁷. Azerbaycan bölgesinin, MÖ 10. yüzyıl ve sonrasına verilen, ağız kenarı yivlerle bezenmiş kaideli kapları¹¹⁸ şekilsel yönden de Pulur'un yüksek kaideli kapları ile karşılaştırılabilirler¹¹⁹, ama buradaki yivler, oyulmamış, çizilmiştir ve bu yönleriyle dikkat gerektirirler.

Hem Elazığ-Malatya bölgesinde, hem de Van bölgesinde (dolaylı olarak Erzurum bölgesinde de) var olan bu tür kapları, yerinde ve ilk elden inceleyen, o nedenle de malzemeyi çok iyi tanıyan Sevin¹²⁰, bizce "riskli" sayılabilecek bir iddia olarak, bu kapları, I.Tiglatpileser'in birinci yıl (MÖ 1114) sefer kayıtlarında ilk kez adından söz ettiği Muşki halkıyla doğrudan ilişkilendirmektedir. O, Muşkileri, Kafkasya üzerinden Batı İran'a yönelen Erken Demir Çağı göçlerinin Doğu Anadolu'yu da etkileyen muhtemel bir uzantısı gibi görmek ister ve fikrini şu şekilde özetler:

111 Çilingiroğlu 1984, s. 25-26, örnek/ 2-12; Çilingiroğlu 1986, s. 155; Çilingiroğlu, 1987: Res. 14/ 2, 15/ 2-4; Çilingiroğlu 1988, Res. 19/ 629, 927, 445.

112 Karş. Hauptmann 1976, s. 51.

113 Sorokin 1958, Res. 2/ 1-3.

114 Karş. Sorokin 1958, s. 149-150.

115 Krupnov 1951, s. 47, Res. 11/ 4; 16/ 1, 4; 27/ 23, 27.

116 Anfimov 1951, s. 149, Res. 15/ 11; 16/ 5, 6.

117 Karş. Krupnov 1960, Res. 13/ 121; 40/ 18; 50/ 122; Caferov ve Kesamanlı 1979, Res.1/ 5.

118 Eliyev 1977, s. 72 vd, Lev. 10/ 3, 9; 14/ 1.

119 Karş. Smirnov 1951, s. 266, Res. 20/ 2.

120 Sevin 1989b, s. 52 vd

“Eskinin çok hızlı dönen çarkının aksine, hemen daima elde ya da ağır dönen bir çarkta yapılmış, çoğu kez koyu kırmızı ya da kahverenginde kalın bir astarla kaplanmış olan bu seramiklerin en belirgin özelliği keskin profilli çanaklar ve çömleklerin ağız kenarlarından boyun ya da omuzlarına değin uzanan kesimlerinin yetey yivlerle bezenmiş oluşudur. Bölgede ilk kez karşılaşılan ve kimi değişimlere uğrayarak MÖ 8. yüzyıl içlerine dek kullanılacak olan bu tür seramiğin yukarıda sözünü ettiğimiz Hitit İmparatorluk çağının çok hızlı dönen bir çarkta biçimlerdirilmiş ve ince astarlı kaplarıyla teknik ve biçim açısından kıyaslamaya olanak yoktur. Fırat ırmağının batı kıyısından uzaklaştıkça giderek azalan ve Orta Anadolu’ya tümüyle yabancı olan bu türün Eleziğ bölgesinde yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Görülüyor ki, hem yazılı belgeler hem de arkeolojik bulgular söz konusu tarihlerde Elazığ yöresinin bölgeye yabancı bir halkın göçlerine sahne olduğuna işaret etmektedir.”¹²¹

V.Sevin gerçekleştirdiği bu çalışmalarla, Doğu Anadolu’da Demir Çağlarının başlangıcı ile ilgili sorunlara, son derece ilginç bir açıdan yaklaşarak ışık tutmayı denemiştir. Sevin¹²² “Transkafkasya”da, Şeytandağı, Karmir-Blur, Güzelova, Dilkaya’dan, İran’da ise Geoy Tepe “A” katmanından gösterdiği benzer örneklerin temelinde, bu yivli kapların kökenini “Transkafkasya”da aramamız gerektiğini iddia eder.¹²³ Bu durumda üzerinde dikkatle durulması gereken üç husus vardır. İlki, Elazığ-Malatya bölgesindeki yivli kapların ortaya çıkışı ve gelişimleriyle ilgili zaman dilimlerinin tam ve doğru olarak belirlenmesi; gelenekler arasındaki stil birliği sorunu; ve kapların yiv ve yiv-kabartmalarla bezenişleri tekniğinin, Tunç Çağı Anadolu çömlekçiliğine gerçekten tamamen “yabancı” olup olmadığıdır.

Hauptmann’a¹²⁴ göre MÖ 1000-800 şeklinde ifade edilen ve “İlk Demir Çağı” diye tanımlanan Norşun Tepe II (O/P 19 alanı) çok miktarda “yivli kaplar” ı ihtiva eder. Buna karşılık, höyüğün güney terasında Q 18 alanında bulunan, hafirin tırnak içine almadan sözünü ettiği “yiv ve kabartma şeritli” bir grup kap, “İlk Demir Çağı”ndan daha evvel gelen, Hititli unsurların hala egemen olduğu kaydedilen “geçiş evresi”ne (MÖ 1200-1000)

121 Sevin 1989b, s. 52

122 Sevin 1989b, s. 54-55

123 Bundan başka, Sevin (1989b, s. 54)’in de değinmiş olduğu gibi, bu “yeni kültür”ün Muşkiler ile ilgili olabileceği konusu (Burney, 1980: 166) ile yatay yivli kapların, gerek “Transkafkasya”da, gerekse Doğu Anadolu’daki (Pulur, Güzelova) mevcudiyetleri hususu, daha önceleri Hauptmann (1976, s. 51, dn. 43, 44, 45, 46, 47) tarafından çok yüzeysel de olsa dile getirilmişti. Hauptmann (1971, s. 76; Hauptmann 1972, s. 91)’in Norşun Tepe II’yi, Korucutepe K (H 17, H 18, kat 5; N 21, kat 5, 6) ile paralel olduğunu vurgulayarak, MÖ 1000-800 arasına tarihlemesine rağmen, Korucutepe 6. Tabakadan (yivli kapların da bulunduğu) alınan karbon örneği, MÖ 1150 (Van Loon 1971, s. 56) tarihini vermiştir (diğer karbon tahlilleri sonuçlarının analışı için bkz. Sevin 1990, dn. 43). Hititli etkilerin hala devam ettiği bildirilen bu tabakalar, “Son Tunç Çağı”ndan “Erken Demir Çağı”na geçişi temsil eden (MÖ 1200-1000) “geçiş tabakaları”dır da aynı zamanda (karş. Hauptmann 1971, s. 76; Hauptmann 1972, s. 91; Esin 1972, s. 140; Van Loon 1978, s. 6; ayrıca karş. Summers 1994, xviii). Yani, “Hititli” diye bilinen “sanat” ve/veya mal üretimlerindeki anlayış burada hala devam etmektedir.

124Hauptmann 1972, s. 91

tarikhlenmektedir¹²⁵. Bu “geçiş evresi” aynı zamanda Korucutepe K (H 17/18 alanı)¹²⁶ ve Tepecik 2a3¹²⁷ ile de çağdaştır. Ancak yivli kapların en yoğun biçimde karşılaşıldığı tabakalar, Hauptmann’ın¹²⁸ MÖ 1000-800 olarak tarihlendirdiği Norşun Tepe II (O/P 19 alanı) ve onunla çağdaş olan Korucutepe K (geç evre, CXXXIV-CXXXV) ve Esin’e¹²⁹ göre her ikisinden de daha geç bir döneme tarihlenen Tepecik 1 b-c (“Demir Çağı”) katmanlarıdır. Fırat havzasındaki diğer merkezlerden Köşkerbaba IV¹³⁰, İmikuşağı 6’da¹³¹ bulunan böyle yivli kapların tarihleriye MÖ 9. yüzyıldan, kesinlikle daha erkende değildir. Son olarak, V.Sevin’in bölgedeki sistemli yüzey araştırmaları boyunca derlediği malzeme grubuna gelince. Burada tüm malzeme tanıtılırken tırnak içine alınmadan sarfedilen “Erken Demir Çağı” terimi, Fırat havzası için genel öngörülene göre mi, yoksa hala tartışılıyor olan Doğu Anadolu’nun yüksek yaylasınınkilere göre mi, ya da Batı İran veya tam bir terminoloji birliği söz konusu olmayan Kafkasya için, geliş güzel önerilmiş bulunan zaman dilimlerine göre mi tayin edildiği açık değildir. Dikkat edilmelidir ki, her bölge için önerilen “Erken Demir Çağı” zaman aralıkları birbirilerinden farklıdır ve özellikle burada tarihsel ifadelere mutlaka yer verilmelidir. Ancak genel kanı, Elazığ-Malatya bölgesi için söz konusu edilenin MÖ 1000 ve sonrasıyla ilgili olduğu şeklindedir ve bölgede mevcut bu tür kapların da pek çoğunun ait oldukları zamanlar, genellikle bu binyıl sonrasındadır. Ayrıca, altını çizerek belirtmek isterim ki, Kafkasya kökenli kapların tarihleri, Doğu Anadolu’da tespit edilmiş aynı türde kapların sadece Erzurum çevresinde bulunanlarıyla ilişki kurulabilmesine izin vermektedir. Bizim burada işlediklerimizin, yani Pulur ve Güzelova’nın aynı türden örnekleri dahil, Karmir-Blur IV’de bulunanlarla, bizim gösterdiğimiz Güney Kafkasya örneklerinin tarihleri, MÖ 12. yüzyıldan erkende değildir; GRUP P’dekilerin, Sos III, Karaz, Pulur ve Güzelova’ya ait olanları MÖ 12. yüzyılın ortalarına veya sonlarına, geri kalanlarınsa Dilkaya’daki türdeşlerinin tarihlendiği MÖ 10. yüzyıla ait olmalıdır. Batı İran’daki Geoy A örnekleri de, bilindiği gibi MÖ erken birinci bine tarihlenir. Oysa, Fırat havzasında karşılaşılanlar için önerilen en erken tarihler MÖ 1160-1150’dir¹³²; onların Kafkasya’daki ortaya çıkışlarından, “az” bile olsa, daha erken bir zamanı karşıladıkları düşünülürse, bunların köklerinin doğrudan Kafkasya topraklarında aranmasının sözü edilemez. En azından, “geleneğin”, oralardan kalkıp da buralarda, kendisini kabullendirip geniş kullanım alanı ele geçirebilmesi için gereken “zaman”, “gelişme süreci”, ortada yoktur.

125Hauptmann 1972, s. 91

126 Krş.Van Loon 1971, s. 55, dn. 24, 26

127Bkz. Esin 1972, s. 140

128Hauptmann 1972, s. 91

129 Esin 1972, s. 140

130Bilgi 1987, Res. 147/1

131Sevin 1983, Res. 7

132Sevin 1989b, dn. 43

Teknik ve şekil bakımından sorgulanacak olurlarsa. Güney Kafkasya'nın erken (MÖ 12. yy) örnekleri dahil olmak üzere, Sos III, Pulur, Güzelova'nın elde yapılmış kaplarında "enli oluklar"ı andıran 2-3 sıralı ve kendi içinde düzenli yivlerin stili, çok sıralı yivleriyle özgünleşen çarkta yapılmış Elazığ-Malatya'dakilerinkinden farklıdır. Karmir Blur IV'e ait buluntuların tümü, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun eski geleneğinin adeta devamı niteliğinde, siyah yüzlü, iyi perdahlıdır¹³³; ayrıca, Güney Kafkasya'nın diğer buluntuları da, siyah veya siyaha yakın koyu yüzlere sahiptir. Buna karşılık Elazığ-Malatya'dakilerinse, yüzeyleri açık kırmızı-koyu kırmızı tonlardadır. Pulur ve Güzelova buluntuları ve bunların Güney Kafkasya'daki elde yapılmış paralelleri ile, onlarla uyumlu GRUP P örneklerinin bir kısmını -yivli oluşları dışında-, yine Elazığ-Malatya bölgesindekilerle karşılaştırmak mümkün değildir. Bunlar arasında ciddi anlamda bir benzerlik ya da stil birliği gerçekten yoktur; o nedenle, stil özellikleri bakımından da bölgedeki yivli kaplar geleneğini, doğrudan kökensel olarak Kafkasya'ya bağlamanın, dolayısıyla onları Muşki halkına maletmenin zaten ilk başta imkanı ortadan kalkmış demektir.

Yivli kapların Anadolu'nun yerli geleneğine yabancı olup olmadıkları konusu ise tartışmalara açıktır. Ancak, salt "yiv" olgusu, çanak-çömlek yapımlarında kullanılan primitif bir süsleme unsuru olarak, Anadolu dahil, çok geniş çevrelerde rastlanabilen bir alışkanlıktır. Yivin kendisi kadar, yapılması da oldukça basittir. Çünkü, en yalın anlatım şekliyle, çark döner, yiv kazınır. Çarkta yapım kaplarda durum budur; elde yapıyorsa eğer kaplar, dolayısıyla "yivler", gelenekcilik anlamda biraz daha dikkat gerektirmelidirler. Ağır ya da hızlı dönmüş olsun, çarkta yapılmış kaplar üzerinde görülen bu süsleme alışkanlığını, merkezi Anadolu'da hatta daha geniş bir alanda, MÖ ikinci bin kültürlerine ait ürünlerde takibetmek mümkündür. Örneğin, Afyon-Yanarlar mezarlığından çeşitli boy ve tipteki mezar kapları¹³⁴, testiler¹³⁵, Tarsus'tan keskin profilli kaseler¹³⁶, ayrıca "Hitit Çağı"na tarihlenen Alaca Höyük'ten yuvarlak gövdeli çömlekler, yayvan kaseler, keskin profilli çanaklar¹³⁷, boyunlarında, gövdelerinde ve ağız kenarlarında çok sıralı yivler bulundurulur. Bu gibilerin, burada bir "Anadolu envanterini" çıkartmayı düşünmüyoruz, ama böyle kapların Anadolu'da yaygın varlığı herkesin malumudur. Söz konusu kaplardaki yivler, Hauptmann'ın¹³⁸ Hititli etkilerin devam ettiği Norşun Tepe II, Q 18 alanında bulunanları tanımlarken kullandığı "yiv ve kabartma şeritler" tanımına da uymaktadır. Ve Fırat havzasında karşılaşılanlar belki de, Anadolu'daki mevcut geleneğin, bu tarihlerdeki gelişmiş ve yaygınlaşmış bir şeklini temsil ediyordu.

133 Sorokin 1958, s. 150

134 Emre 1978, Şek. 4-6, 9-10.

135 Emre 1978, Şek. 51-58, 65, 71, 73-74, 81-90, 95, 96

136 Goldman 1956, Lev. 186/770

137 Koşay 1966, Lev. 8/ h.72; 15/ J.199; 18/ h.45; 106/ Alg. 325; Koşay, 1973: Lev.XVIII/ Alt. 63; LXXX/ Alt. 63

138 Hauptmann 1972, s. 91

Anlaşıldığı gibi, tarih, stil ve gelenek-köken bakımından, Elazığ-Malatya bölgesini temsil eden yivli kapların köklerinin Kafkasya'da aranmasında ciddi engeller vardır. Hiç şüphe yok ki, Muşkilerin bölgedeki varlık nedenlerinin bu kaplarla ilişkilendirilmesinde de.

Malzemeyi, iyi tanıyanlardan Summers¹³⁹, V.Sevin'in yivli kaplarla Muşki halkını özdeşleştiren hipotezine karşı çıkar. O'nun karşı çıkışındaki gerekçesi, Kafkasya'daki yivli kapların, Fırat havzasındakilerden daha erken olmadığı temelindedir. Bu yazıda ayrıca, söz konusu tezin bazı sorunları da beraberinde getirdiği ifade edilmiş, onları, Fırat havzasındaki küçük bir etnik grupla ilişkilendirmenin doğru olmayacağı vurgulanır. Yazar^{140a}, V.Sevin'in yüzey malzemesi olarak değerlendirdiği yivli kapların pek çoğunun tarihinin "Erken Urartu" (MÖ 9-8 yy) dönemini çağrıştırdığını düşünür.

Bu konuda, son olarak, Güney Sibirya, Merkezi ve Kuzey Kazakistan bölgelerine (Andronovo-Karasuk-Tagar ve Taştık kültürlerine) ait yoğun bir malzeme grubu üzerinde yaptığımız incelemeler boyunca karşılaştığımız "yivli kaplar"ın^{140b}, -ki bu bölgede MÖ ikinci binin ortalarından itibaren ciddi anlamda çoğalırlar- tarih, stil ve diğer yönlerden Kafkasya ve Erzurum bölgesini temsil eden aynı türden kaplarına şaşırtıcı biçimde benzediklerini, bu benzeyişinse, yukarıda diğer malzeme grupları temelinde de ele alınabilenlerdeki gibi, kültürlerin çok irak noktalardan farklı iklimlere sürüklenebileceklerinin bir maddi ifadesi olduğunu, sözlerime ilave etmek isterim.

Sonuç:

Yukarıda, Sos höyük 1987 kazıları temelinde gruplandırılarak tanımlanan arkeolojik malzeme topluluğu, Karaz kültürünün köken topraklarının kalbinde, Karaz kültüründen kopuk olmayan ve Karaz kültürünü yaşamış yerli Doğu Anadolu halklarının, başka bir deyişle Hurrilerin¹⁴¹ hiç

139 Summers 1994, s. 246-247

140 a Summers 1994, s. 246-247

140 b Lazaretov 1997, s. 63, Pl. XXII/6, XXIII/ 1,5; Khavrin 1997, Pl. VI/ 3, 6, 7; Bokovenko ve Legrand 2000, Abb. 13/ B, C, 16/ A-F; Savinov, Bokovenko ve Zuyev 1995, s. 44, Fig. 3.1, 82, Fig. 3 ve 4; Bokovenko ve Savinov 1998, s. 27, Fig. 21, 81 ff; Aleksandrov, Paul's ve Podol'skiy 2001, s. 40, Fig. 13, 46, 83, Fig. 57; ve Okunyev dönemine tarihlenen özel bir örnek, Uybat'tan, Savinov ve Podol'skiy 1997, s. 62-64, Fig. 21-23.

141 Hurriler, Doğu Anadolu'nun kayıtlara yansıyan en eski halklarından biri olarak bölgedeki etnik hakimiyetlerini, MÖ geç üçüncü binden, Demir Çağlarına kadar sürdürmüşlerdir. Konuyla ilgilenen araştırmacılara göre, "Hurri dilini konuşan" kabilelerin kuzey ve doğu yayılım alanlarını tam olarak tespit etmek zordur (Diakonov, 1984: 7-8) buna rağmen mevcut yer ve şahıs adlarının tahlilleri temelinde, söz konusu alanın Yukarı Mezopotamya'nın kuzeyinden itibaren, Yüksek Yaylayı boydan boya kapsayarak Güney Kafkasya'ya doğru uzandığı önerilebilmektedir. Bu şu demektir: Protourartu'nun ta kendisi olan kuzeydeki en önemli siyasi yapılanma Dayaeni Krallığı (Erzurum çevresi) ile Van gölü bölgesinde yerleşik Uruatri ve Nairi beyliklerine dair ve yer adlarının tümü yerli Doğu Anadolu'dur, Hurrilidir (Goetze, 1946: 168; Gelb, 1944: 82; karş. Salvini, 1967: 76). Ancak, kimi bilim adamlarına göre, bir yandan, yazılı kaynaklarda anılan bu şahıs ve yer adlarının salt Hurri unsurları taşımaktan öte bir anlamı yokken (dolayısıyla bu adlar bu durumda, sözde, gerek Erzurum ve gerekse Van bölgesinde Hurri etnik kökenine işaret edebilecek "sağlam filolojik kanıtlar olmaktan uzaktır", dolayısıyla, yer ve şahıs adlarındaki etnik etki halkın konuştuğu lisani açıklayabilmekte yeterli değildir...) diğer yandan, filolojik baz alınan sadece bir-iki yönetici adıyla, ve bu bilimsel (?) temelde, Hayaş'a halkının "Proto-Indo-European" köklerinin teşhisi yapılabilmektedir, "teşhis" in götürüleceği nihai noktanın "neresi" olduğu biline biline (bkz. Diakonov, 1984: 112 ve

şüphe yok ki etnik bütünlüğünden gelen topluluklarca yaşanan bir dönemin, yani Protourartu sürecinin en hareketli evresinin maddi kalıntılarıdır. Bu kalıntılar aynı zamanda, Doğu Anadolu'da Tunç Çağlarının, yerini Demir Çağlarına terk etmeye başladığı, I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) ile I. Tiglatpileser (MÖ 1115-1077) arasında uzanan yaklaşık “yüz yıllık” zaman aralığına¹⁴² ilişkin olarak, bölgede meydana gelen olayların açıklanabilmesinde ve çevre kültürlerarası etkileşimlerin boyutlarının tespitlerinde de yol gösterici özelliklere sahiptirler.

Burada işlenen çanak çömlek grupları ile, ve pek yakında bilim dünyasına sunulacak olan Karaz, Pulur, Güzelova kazılarında seçilmiş malzeme topluluğu ile de “canlılığına”, altı çizilerek dikkat çekilen bu “yüz yıllık” zaman aralığı, yani MÖ 12. yüzyıl civarı, Demir Çağlarına geçilirken yaşandığı tarafımızdan iddia edilen bir “ara dönem”dir ,

- Yazılı kaynakların, Doğu Anadolu'ya dair tümünden sustuğu¹⁴³,
- Kafkasya'da, Asyalı baskın göçebe kültürlerin etkileriyle oluşmaya yüz tutan Son Tunç-Erken Demir Çağı “meléz” kültürlerinin olgunlaştığı¹⁴⁴,
- “Kafkasya kökenli” bazı madeni eser gruplarının Kars, Erzurum, Artvin, Ordu, Çorum, Tokat, Amasya hattı boyunca yayıldığı¹⁴⁵,

diğer bölümler, Jahukyan, 1961: 361 ve diğer bölümler). Bilimsel veriler, nitelikleri gereği yoruma öylesine elverişlidir ki, bunun tam tersi de, yine aynı bilimsel temellerde rahatlıkla iddia edilebilir. Ediliyor da: Yöneticilerinin adı, dağı, taşı, suyu, toprağı Hurrili olan insanların yaşadığı ülkede Hurrice'nin konuşulmasından daha doğal ne olabilirdi ki? Üstelik hemen yanıbaşındaki İran'ın “Erken Demir Çağı” göçlerinden hiç bir şekilde etki almamışken. Ama yine de “linguistik bağların” temelini teşkil eden verilerin niteliği her ne olursa olsun, MÖ üçüncü ve ikinci binyıllarda Güney Kafkasya'nın güneyinden (Bkz. Diakonov, 1984: 7-8, dn. 21 ve 22, 42-45; yazarın Hurri halkının köklerini veya bu topraklardaki mevcudiyetini irdelerken varmak istediği noktanın, belli ki “Ermeni” etnosunun, bıkılmadan; kâh Urartu'da, kâh Hayaş'a'da, kâh da Dayaeni'de aranması çabasıyla çok yakın ilgisi vardır; bizim göstermek istediğimizise, bkz. Güneri, 1995: 252-256, Doğu Anadolu-Güney Kafkasya topraklarındaki muhtemel Hurri köklerinin, Karaz kültürünün köken topraklarının arkeolojik izlerle tarif edilmeye çalışılmasıdır, Tarhan, 1978: 6 vd, 19 vd, 26 vd.; Tarhan, 1982: 70 vd; karş. Salvini, 1967:52) Kuzey Mezopotamya ovalarına uzanan geniş bölgede, yer yer kuvvetli ya da zayıf Hurri etnik hakimiyetine işaret eden pek çok filolojik ve arkeolojik iz gösterilebilmektedir. Dolayısıyla bu durumda, Urartulardan önce, MÖ ikinci bin yıl boyunca bölgede konuşulan dilin (veya dillerin), ya Hurrice'nin ya da onunla ilgili değişik şivelerin veya Urartuca gibi aynı dil ailesine mensup lisanların içeriğinde değerlendirmek gerektiğine hükmedilmelidir. Hurri ile Urartu'nun etnik kökensel bağlantıları konusuna gelince. Her iki grubu temsil eden dillerin linguistik yapıları temelinde ortak noktalar belirlenmiştir. Hurri dili, tıpkı, Kafkasya dillerinden olan Protohattice gibi, Türkçe gibi aglutine bir dildir (Ünal, 1997: 15-17, Ünal, 1999: 111-113). Dil ifadesini, kelime sonlarına peş peşe getirilen sonекlerle bulur. Urartuca'nın ise, önceleri dilbilimciler, Hurrice'nin geç diyalektiği olduğunu ileri sürmekteydiler (Goetze, 1957: 194; Goetze, 1946: 168); buna karşılık Urartuca'da dil gelişiminin doğrudan Hurrice'ye bağlanamayacağını, bu iki dilin köken olarak aynı kaynaktan geldiğini, ancak gelişimleri boyunca farklı yönler takip ettiklerini savunanlar (Diakonov, 1984: 7; Van Loon, 1966: 3, dn. 3; Ünal, 1997: 16, Ünal, 1999: 113) ise çoğunluğu teşkil etmektedir. “Bilinenin tekrarı” gibi görünen bu durum, aslında şunun için önemlidir, Urartu da, dolayısıyla onun öncülü Protourartu da Doğu Anadolu'nun yerli halkları içindeki oluşumlardır ve bu oluşumlar içinde konuşulan lisanların Hurri etnik köklerine bağlı olmadıklarını gerektirecek ortada bir belirti yoktur.

142 Güneri 1995, iv, ve diğer bölümler.

143 Güneri 1995, 208 ve diğer bölümler.

144 Sulimirski 1970, s. 358 vd; Güneri 1995, s. 289, dn. 22.

145 MÖ ikinci binin son iki yüz yılı içinde, güneydoğu Karadeniz sahillerinden itibaren, bir hat halinde, Artvin'den Hitit başkentinin bulunduğu bölgeye kadar, Asya (Kafkasya, Avrasya, Urallar vd) kökenli madeni eserlerin, daha gerçekçi bir ifadeyle “savaş silahları”nın yayılımına tanık olunmaktadır. Bunlar, sırasıyla, Müller-Karpe (1994)'nin en son yayınladığı, Kars Müzesinde korunan Kolhidik tipli bronz

- Merkezi Kazakistan ve Güney Sibirya'da MÖ ikinci binin ikinci yarısını temsil eden göçebe kültürlere özgü çanak çömlek geleneklerinin en tipik özelliklerini üzerlerinde bulunduran bazı kapların, Pulur mezarlarında ortaya çıktığı¹⁴⁶,

balta, bu gün Erzurum müzesinde korunan, ayrıca bir grup silah, Bittel (1933) tarafından tanıtılan Artvin yakınlarında bulunmuş, içinde silahların da bulunduğu bronz materyaller, Koşay ve Vary (1964) 'nin Pulur mezar buluntuları olarak raporlarına yansıtıktıkları, daha sonra da detaylı bir çalışmaya (Güneri 1995, 100 vd.) konu edilen, bronz silahlar, Przeworski (1935; 1936)'nin Ordu buluntuları olan bronz silahları, Koşay (1938, Lev. LI/Ala. 101 ve diğerleri; Koşay 1966, Lev. 133/hepsi ve 134/ 1, 2, 5, 6, 7 H. Erkanal 1977, Lev. 13/35)'in Alaca Höyük'e ait buluntular arasında tanıttığı kabzalı bronz hançerler, T.Özgüç (1978, Lev. 70'dekiler; T.Özgüç 1982, Lev. 567 1 ve 3; Şek. 91)'ün yayınlarıyla bilim alemine sunulan, Amasya, Tokat çevresinden geldiği ifade edilen bazı silahlar, Süel (1998, s. 45, Res. 22)'in son yayınıyla bizlere "Şapınuva bıçağı" olarak tanıtılan bronz silah ve şu anda Karadeniz bölge müzelerinde tutulan, yayınlanmadığını bildiğimiz aynı türde pek çok bronz silahlar ile teşkil edilmektedir ve zamanla bunların beklenmedik bir şekilde çoğalacağından asla şüphem yoktur. Bunlar ve yine bu hat üzerinde bulunan, kimi yanlış tanımlanmış, kimiye hiç bir şekilde kimliklendirilememiş, ama bizim Kafkasya'dan olduklarına inandığımız bir grup madeni silah pek yakında tarafımızdan yayınlanacaktır. Sözü edilen bu silahların, MÖ ikinci binin, muhtemelen ilk çeyreği, belki de en fazla ortalarına tarihlenmesi gereken biri (Özgüç 1978, Lev. 70/ 4) hariç, aşağı yukarı hepsi, binyılın son iki yüz yılı içine (Pulur mezarlarına ait bronz silahların da bizim önerdiğimiz tarihi budur) tarihlenebilmektedirler. Bulduklarında her birinin kaplıları da yanlarında mevcut değildi ama, bazılarının, örneğin Pulur'dakilerin stil gelişimindeki incelikler ve diğer yandan kimi zaman silahlarla birlikte ele geçen maden külçeleri, silahların buldukları mntıklalarda da imal edildiklerine birer delildir. Her ne şekilde bulunmuş olurlarsa olsunlar, bu tarihlere ve tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu yoğunlukta ve bilhassa "bu hat" üzerinde -örneğin daha uygun ve Kafkasya ile daha bağlantısı muhtemel bir coğrafya olduğu halde Van Gölü bölgesine doğru değil de-ortaya çıkmaları, bu silahların, korkarım daha önce ileri sürdüğümün (Güneri 1995) tersine, basit bir ticari münasebetin neticesi bir varoluştan daha fazlasını ifade ediyor olmalıydılar. Evet, MÖ ikinci binin ikinci yarısında, hele hele son bir-iki yüz yılı içinde, Doğu Anadolu'nun büyük bir kesiminde olmadığı gibi, bu bölgede de, yani "Hitit bölgesinde" de bir "huzurun" hakim olmadığı belliydi. Bölgede yaşanan kaos, top yekûn göçler ve korkunç hadiselerin, başta gelen nedenlerinden biri de, İmparatorluğun başına iyice musallat olan "felaket", yani ölümcül Kaş ka saldırılarıyla. Eğer, sözü edilen bronz silahların bu hat üzerinde, yani "Hatti'nin yukarı memleketi" ne yakın bir çizgide, bu şekilde bulunmaları, aynı bölgede zaman zaman yaşandığı çok iyi bilinen "çete" savaşlarının bir işareti olarak kabul edilebilirse, bu silahların da, İmparatorluğun başına "bela" olmakla ünlenmiş Kaşkalkı kabilelere ait olduklarına hükmedilebilir. Yerleşik hayatı tam anlamıyla benimseyememiş, Asya bozkırlarına özgü "vur-kaç" savaş taktiği uygulayan bu "yarı göçebe" savaşçı gruplar, belki de MÖ erken ikinci binyıldan beri Kafkasya üzerinden Anadolu'ya akın eden ve Güney Karadeniz sahilleri boyunca yayıldığı anlaşılan Asyalı göçebe etnik grupların, binyılın sonlarına sarkan bir kolunu teşkil ediyordu da, İmparatorluğun nihayet yıkılmasına neden olan son darbeler belki de kabilelerce gerçekleştirilmişti ve burada dikkatler çekilmek istenen bronz silahlar da bu "son darbelerin" ilk elden tanıkları idi. Eğer öyleyse, T.Özgüç (1982: 42)'ün ".....Boğazköy ve Alaca Höyük'te olduğu gibi, bu kritik bölgedeki bir Hitit şehrinde (Maşat-Tapiqqa) de silaha çok az rastlanmıştır. Barbar (!) Kaşkalkıların veya onlara karşı ülkelerini savunan Hititlerin silahları nerede! Sahipleri veya düşman bunları nereye ve ne şekilde kaçırdı!..." şeklinde anlamı ifadesinin içindeki sorulara, şu ya da bu şekilde cevaplar bulabilme yolunda, önemli ip uçlarına ulaşılabileceğini söyleyebiliriz.

¹⁴⁶ Erzurum-Pulur mezarlarının içerdikleri seramik kaplar (Güneri 1995, s. 143 vd), Kafkasya aracılığı ile (Smirnov 1951, s. 249, Res 10/ 1-3; 12/ 9; Muncayev ve Smirnov 1958, s. 87-92, Res. 3/ 1), Güney Sibirya, Kuzey Moğolistan, Merkezi ve Doğu Kazakistan, Pamir-Fergana orman ve step bölgelerinde MÖ ikinci binyılı temsil eden Srubnaya, Andronovo, Karsuk kültürleriyle ilişkilendirilebilmektedir (Sorokin, 1962, Res. 11/ 2, 4; 12/ 1, 4; Alihova 1954, s. 288-289, Res. 20/ 2, 4, 5; Sinityn 1960, s. 168, Res. 3/ 1, 3, 5). Mezarlarda keşfedilen kap-kacak arasında yer alan, elde yapılmış, kırmızı ve siyah yüzülü çok iyi perdahlanmış yuvarlak gövdeli kavanozlar, dar boyunlu çömlekler, keskin profilili tabaklar ve küpüklerin, gerek yapım teknikleri ve fırınlanmaları, gerekse omuzlarında bulunan kazıma geometrik bezemelerindeki anlayışlarda büyük ölçüde Hazar'ın kuzeyinden gelen Asyalı göçebe kültürlerinin etkileri söz konusudur. Bu maddi belgeler esas anlamda Orta Asya göçebe kültürlerine bağlanabilmesi bakımından önem taşımaktadır.

- Bu gelişmelerle doğrudan bağlantılı olarak, Dayaeni krallığı temelindeki Kuzeydoğu Anadolu siyasi birliğinin güç kazandığı¹⁴⁷,

- Ve nihayet demir madenin, Kafkasya boyutunda, artık yavaş yavaş kullanıma girdiği¹⁴⁸, bir "ara dönem"dir bu, bizim burada arkeolojik yönüyle ulaşmaya çalıştığımız.

Anılan gelişmeler, bu "suskun" dönemi dillendiren, hayatın en tanıdık, en bilindik alametleridir.

Artık Doğu Anadolu'da da, tüm Kafkasya'da ve Orta Asya'da olduğu gibi yeni bir döneme geçilmektedir; bölgede yaşanan, kaoslarla dolu tabii ki, sancılı dönem "geçiş evresi", geçilen ise "Demir Çağları"ndan başka bir şey değildir.

Kıt arkeolojik veri ışığında varılan sonuç budur. Ancak, burada özellikle altını çizmek istediğim çok önemli bir nokta daha var. Bu "suskun" dönemde bölgede yaşandığı artık çok iyi bilinen "kaos", kargaşa her neyse, buna neden acaba yalnızca savaşlar, işgaller, yer değiştirmeler-göçler gibi insan elinden çıkma süreçler miydi temelde, yoksa tüm bunlara ilave olarak, yaşanan "kaos"un asıl sebebi "ekolojik" bir felaket miydi? Gelecekteki kazılar bu ihtimale destek veren bilgiler sunarlarsa, sonuçlar bizim için sürpriz olmamalıdır.

Bu dönemde, bölgesel düzeyde, hiç değilse bu gün sahip olduğumuz arkeolojik belgeler topluluğunun sınırladığı koşullar dahilinde, Erzurum ile Van bölgeleri arasındaki kültürel ilişkilerin çok zayıf olduğu söylemek zorundayız; bu durum, aynı zamanda Erzurum-Elazığ ve Elazığ-Van bölgeleri için de aşağı yukarı aynıdır. Oysa bir sonraki dönemle birlikte, her üç temel arkeolojik nokta arasında (Erzurum-Elazığ-Van), Urartu kültürüne ait kalıntılar temelinde, bağlantılar kurmak mümkün olacaktır, tıpkı Karaz döneminde, Karaz seramiği temelinde kurulabilmiş olduğu gibi. O nedenle, yazılı kaynakların tam zıttını gösteren bu tipik "bağlantısızlık" durumunu, bu "göreceliği", şimdilik, tırnak içinde olmak kaydıyla, kazıların sayısal yetersizliği, arkeolojik malzemenin yokluğu ile ilişkilendirmek istiyorum.

Çevre kültürlerarası düzeydeyse, Doğu Anadolu'daki kültürel gelişmeler, görüldüğü gibi, daha çok Kafkasya ve esas olarak Orta Asya kökenli¹⁴⁹ kültür sentezleri ve oluşumları bağlantılarıyla açıklanabilmektedir. Sadece Sos kazıları temelinde, söz konusu kültürel

147 Güneri 1995, s. 201 vd.

148 Sorokin 1958, s. 149 vd.; Sulimirski 1967, s. 66; Martirosyan 1964b, s. 32.

149 Burada önemle bir noktaya dikkat çekmek istiyorum; hiç değilse MÖ ikinci binin ikinci yarısına ait süreç içinde, Kafkasya'ya dair kültür grupları, (Kayakent-Horoçoyev kültürü gibi, Merkezi Güney Kafkasya kültürü gibi) gerek çanak çömlek geleneklerinde, gerek madencilik sanatlarında (özellikle de bronz endüstrisinde) tam anlamıyla özgün stiller oluşturamamışlardır. Kaplarda, büyük bir genelinde, yapılaş tekniklerinde, şekillerinde, bilhassa bezenişlerinde, madeni eserlerdeyse (daha genel bir ifadeyle "silahların") döküm tekniklerinden şekillerine, çeşitlemelerinden bezenişlerine, hakim olan stil, en makul deyimle "Avrasyalı"dır. Seramikte Srubnaya, Andronovo ve Karasuk (Urallar-Yenisey-Güney Moğolistan-Merkezi Kazakistan bölgesi) tarzı, madencilikteyse Ural-Altay bölgesi bronz endüstrisi kimliği (özellikle de Seima-Turbino madenciligi), bu temel aidiyet içinde, ciddi anlamda önemli bir yer işgal etmektedir (Bkz. Tihonov 1960, s. 5 vd.; Çernih 1967: 195 vd.). Kafkasya Son Tunç-Erken Demir Çağı "melez" kültürlerinden söz edilirken, Orta Asyalı dominant kültürlerin de onun yanında -eğer gerektiriyorsa- anılması bu nedenledir.

ilişkilerin, bölgede, "tam anlamıyla" hangi koşullara bağlı olarak geliştiği noktasında, açıklayıcı niteliklerde malzeme çokluğuna sahip değiliz. Bu dönem ile birlikte artan "ticari faaliyetler" kültür ilişkilerinin gelişmesinde ne denli etkili olmuştur; buradaki ölçüyü aşağı yukarı kestirmek mümkündür. Çantada-cepte taşınamayacak kadar soyut kavramlar olan "geleneklerin", "adetlerin", irak noktalardan, farklı coğrafyalara, farklı iklimlere iletilmesindeki güç, elbette ticari münasebetlerin sınırlı kapasitelerine yüklenemezdi. Dolayısıyla, bu durumda, söz konusu kültür ilişkilerinin, bölgeye yönelen Asya kökenli etnik göçlerin de etkisi altında bir gelişim izlemiş olduğu gerçeğine gözü kapalı kalınmamalıdır. Ve yakın gelecekte yapılacak araştırmalar, bu hükmü güçlendirecek ilginç sonuçlara doğru yönelirse hiç şaşırılmamalıyız.

Burada tanıtılan seramik malzeme içinde, üzerlerinde, kazıma tekiği ile yapılmış, bilhassa "içi taranmış üçgen dizileri" -ki bu motif, Orta Asya'da en fazla benimsenmiş, Merkezi Kazakistan'da, Urallar'da; Güney Sibirya orman ve steplerinde, adeta bir kültürün (Andronovo-Karasuk) simgesi haline gelmiş bir bezeme şeklidir ve Anadolu'nun, kuzeydeki kıyıları¹⁵⁰ hariç, hiç bir yerinde gelenek olarak rastlanmaz- bulunduran kap örneklerinin, Kafkasya Son Tunç-Erken Demir Çağı kültürlerine, esas olarak da dominant rol üstlendiği açık olan Orta Asya göçebe kültürlerine ait geleneklere olan yakınlıkları olgusu, ilginç bir durum arz eder. Belli ki bu, alışılmadık bir durumdur ve salt Kafkasya bölgesinde bile, Srubnaya, Andronovo, Karasuk gibi Orta Asyalı baskın kültürlerin etkileriyle oluşmuş kültür sentezlerinin (Koban kültürü, Verhnyaya-Rutha kültürü, Merkezi Güney Kafkasya kültürü vs) henüz konuşulmadığı, tartışılmadığı ve bu "melez" kültürlerin Anadolu'nun çeşitli yerlerine yayılıp yayılmadığının sözü edilmediği ortamda, Orta Asyalı göçebe kültürlerin MÖ ikinci binyıllarda, Kafkasya üzerinden Anadolu'ya ulaştığı "ihtimali" fikri biraz yabancıdır, biraz belki serttir. Ama her nasıl olursa olsun, bizim burada bir grup seramik malzemeye ve yalnızca Protourartu sürecini ele alarak göstermeye çalıştığımız gibi, Kafkasya'ya, ve ondan da öteye doğru bakmakta yarar görülmeli, o "öte"lerdeki erken Orta Asyalı göçebe kültürlerin, Doğu ve Kuzey Anadolu kültürleri üzerindeki, dolaylı ya da doğrudan, az ya da çok, her nasılsa, etkilerinin nedenleri-boyutları konusu üzerine ciddiyetle eğilinmeli, konu Güney Sibirya-Anadolu bağlantılı olarak geniş kapsamlı projeler temelinde ele alınmalı, enine boyuna tartışılmalıdır.

150 Sözü edilen türde süslenmiş seramik parçalarına, Alaca Höyük kazı malzemesi içinde rastlanmıştır (Koşay, 1966, "s.8" in karşısındaki levhada). "Kalkolitik" denmesine rağmen bunların (yalnızca içi taranmış üçgen desenleri bulunduranların), muhtemelen MÖ geç üçüncü binyıla ait olduklarını düşünüyorum. Ancak, yine de nitelikleri, bulunma durumları ve ait oldukları "katman" veya tarihleri tam olarak belli değildir, şüphelidir ve bu nedenle, bu temelde bir yoruma girmek ve kesin hükümlerde karar kılmak için yeni kazıların sonuçlarını beklemek doğru olur.

Bibliyografya ve Kısaltmalar:

- Aleksandrov, Paul's, Podol'skiy 2001 Aleksandrov, S.V., Paul's, E.,D. Podol'skiy, M.L., Drevnosti Askizskogo rayona Khakasii
- Alihova 1954 Alihova, E.A., "Muranskii mogil'nik i selise", MIA 42: 257-301.
- Alihova 1958 Alihova, E.A., "Komarovskoye poseleniye u meocnogo Ozera", MIA 61/ 2: 157-180.
- Alihova 1960 Alihova, E.A., "Pamyatniki Srubnoi kul'tury Sarmatskoï Luki" MIA 80/ III: 96-119.
- Anfimov 1951 Anfimov, N.V., "Meoto-Sarmatskih mogil'nik u stanitsy ust'-Labinskoï " MIA 23: 155-207.
- Arsebük 1974 Arsebük, G., Atınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- AST Araştırma Sonuçları Toplantısı. Kültür Bakanlığı Yayınları..
- Belli 1986 Belli, O., "Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalürjisinin Araştırılması" III AST: 365-378.
- Bilgi 1987 Bilgi, Ö., "Köşkerbaba Höyük Kazısı, 1979" Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları: 217-231.
- Bittel 1933 Bittel, K., "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asarı Atika" Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, I: 150-156.
- Bokovenko-Smirnov 1998 Bokovenko, N.A.- Smirnov, Y.A., Arheologiceskie Pamyatniki Doliny belogo İyusa na Severe Khakasii
- Bokovenko-Legrand 2000 Bokovenko, N. A. - Legrand, S., "Das karasukzeitliche Graberfeld Ancil Con in Chakassien" Duetsches Archaeologisches Institut Eurasien-Abteilung, Band 6: 209-248.

- Bokovenko-Mitjayevev 2000 Bokovenko, N.A., Mitjayevev, P.E., "Malionovyj Log. Ein Graberfeld der Afanas'yevo-Kultur" Duetsches Archaeologisches Institut Eurasien-Abteilung, Band 6: 13-33.
- Caferov-Kesamanlı 1979 Caferov, H.F.-Kesamanlı, H.P. "Haçbulak Kentinde Dağılmış Kurgan Kebirleri" AİAH Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası, 1979/2: 75-82.
- Çernih 1967 Çernih, E.N., "İz İstorii Metallurgii Plemen Epohi Bronzy v Povolje i Priuralie" Pamyatniki Epohi. Bronzy İuga Evropeyskoi Çasti SSSR: 195-213
- Çilingiroğlu 1984 Çilingiroğlu, A., "Van Gölü Havzasında M.Ö. 2. Bin Kültürlerine Ait Bazı Veriler" I. AST: 25-29.
- Çilingiroğlu 1986 Çilingiroğlu, A., "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları" VII. KST: 151-162.
- Çilingiroğlu 1987 Çilingiroğlu, A., "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1985" VIII. KST I: 81-94.
- Çilingiroğlu 1988 Çilingiroğlu, A., "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı" IX. KST I: 229-247.
- Deopik-Krupnov 1961 Deopik, D.V. - Krupnov, E.İ., "Zmyeiskoye poseleniye Kobanskoi kul'tury". Arheologičeskiye raskopki v raione Zmyeiskoi severno Osetii. Trudy arheologičeskoï ekspeditsii 1953-1957 gg. So ASSR: Severo-Osetinskii Naucno-issledovantel'skii İstitut prisovyete ministrov, 11-36.
- Diakonov 1984 Diakonov, I.M., The Pre-History of the Armenian People.
- Edwards 1981 Edwards, M. R., "The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware) Iran, XIX: 101-104.
- Eliyev 1977 Eliyev, V., Azerbaycan'da Tunç Dövrünün Boyalı Kablar Medeniyeti.
- Emre1978 Emre, K., Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı

- Erkanal 1977 Erkanal, H., Die Axte und Beile des 2. Jahrtausends in Zentralanatolien.
- Erzen 1984 Erzen, A., Doğu Anadolu ve Urartular
- Esin 1970 Esin, U., "Tepecik Kazısı, 1968" KEBAN I: 147-158.
- Esin 1971 Esin, U., "Tepecik Kazısı, 1969" KEBAN II: 107-115.
- Esin 1972 Esin, U., "Tepecik Kazısı 1970", KEBAN III: 99-120.
- Gelb 1944 Gelb, I., Hurrians and Subarians.
- Goetze 1946 Goetze, A., "Hurrians and Subarians" JNES V: 165-168.
- Goetze 1957 Goetze, A., Kleinasien.
- Goldman 1956 Goldman, H., Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, Volume II. Text and Plates, From the Neolithic through the Bronze Age
- Griaznov 1956 Griaznov, M.P., İstoriya drevnih plemen Vehnei obi po raskopkam bliz s. Bolsdya recka (MIA 48)
- Gureviç 1960 Gureviç, F.D., "İz istorii yugo-vostoçni Pribaltiki I. Tysyaçetii do. n.e." MIA 76: 328-451.
- Güneri 1987 Güneri, A.S., Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri (Yayınlanmamış Master Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Güneri 1988 Güneri, A.S., "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırmaları" V. AST II: 45-76.
- Güneri 1992 Güneri, A.S., "Doğu Anadolu'de Yeni Gözlemler" TAD XXX: 149-195.
- Güneri 1995 Güneri, A.S., Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel

- İlişkiler (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Güneri 1999 Güneri, A.S., "Protourartu" Bilim ve Ütopya, 65: 57-61.
- Hauptmann 1970 Hauptmann, H., "Norşun Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu" KEBAN I: 103-113.
- Hauptmann 1971 Hauptmann, H., "Norşun Tepe Kazısı 1969" KEBAN II: 71-79.
- Hauptmann 1972 Hauptmann, H., "Norşun Tepe Kazıları, 1970" KEBAN III: 87-101.
- Işık 1987 Işık, F., "Şirinlikale" Belleten; 200: 497-553.
- Jahukyan 1961 Jahukyan, G.B., "The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages" Archiv Orientalny, Vol. XXIX / 3: 353-405.
- Khavrin 1997 Khavrin, S.V., "Mogil'nik Verkhniy Askiz I, Kurgan 1" Okunyevskiy Sbornik: 65-79
- Kızlasov 1986 Kızlasov, L.R., Kızlasov, L.R., Drevneişeya Hakasiya
- Koşay 1938 Koşay, H.Z., Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı. 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor.
- Koşay 1966 Koşay, H.Z., Alaca Höyük Kazısı, 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor
- Koşay 1973 Koşay, H.Z., Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor
- Koşay-Turfan 1959 Koşay, H.Z.- Turfan, K., "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" Belleten, XXIII: 349-413.
- Koşay-Vary 1964 Koşay, H.Z., Vary, H., Pulur Kazısı. 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu.
- Koşay-Vary 1967 Koşay, H.Z.-Vary, H., Güzelova Kazısı.

- Krivtsova-Grakova,1951 Krivtsova - Grakova, O. A., "Sadcikovskoye Poselenie Raskopki 1948 g." MIA 21/II: 25-98.
- Krivtsova-Grakova, 1955 Krivtsova - Grakova, O. A., "Stepnoye povolje i Pričernomore v epohu pozdnei bronzy" MIA 46: 162-185.
- Krupnov 1951 Krupnov, E.I., "Novyi pamyatnik drevnih kul'tur Dagestane. Opym pervego issledovaniya Tarkinskogo mogilnika 1947 godu" MIA 23: 208-225.
- KST Kazı Sonuçları Toplantısı. Kültür Bakanlığı Yayınları..
- Kuftin 1941 Kuftin, B.A., Arheologičeskiye raskopki v Trialeti.
- Lazaretov 1997 Lazaretov, I.P. "Okunsyevkie mogil'niki v doline reki Uybat" Okunyevskiy Sbornik: 19-64.
- Markovin 1960 Markovin, V.I., "Kul'tura plemen severnogo-Kavkaza v epohu bronzy II. Tys. do.n.e" (MIA 93).
- Markovin 1964 Markovin, V.I., Dagestan i gornaya Çeçniya v Drevnosti.
- Martirosyan 1964a Martirosyan, A.A., Armenia v epohu bronzy i rannego jeleza.
- Martirosyan 1964b Martirosyan, A.A., "O periodizatsii arheologičeskih pamyatnikov Armenii epohi bronzy i rannego jeleza" SA 3: 21-36.
- Medvedskaya 1982 Medvedskaya, I.N., Iran: Iron Age.
- Merpert 1954 Merpert, N.Y., "Materialy po arheologii srednogo zavolj'ya" MIA 42/I: 39-156.
- MIA Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR
- Muncayev-Smirnov 1958 Muncayev, R.M.- Smirnov, K.F. "Arheologičeskiye pamyatniki bliz sela Karabudakkent Dagestanskaya ASSR" MIA 68: 147-175.

- Özgüç 1978 Özgüç, T., Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar.
- Özgüç 1982 Özgüç, T., Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi.
- Pehlivan 1984 Pehlivan, M., En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Petrovskii 1969 Petrovskii, B. B., Urartu.
- Popova 1955 Popova, T.B., "Etapy razvitiya lokal'niye varianty Katakombi kul'tury" SA XXII: 21-60.
- Przworski 1935, 1936 Przworski, S., "Der Grottenfund vo Ordu" Archiv Orientalny, Vol. VII: 390-414; VIII: 46-68.
- RA Rossia Arheologiya
- Russel 1980 Russel, H.F., Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia. Based on a Survey by Charles Burney of Sited Along the Euphrates and Around Lake Van.
- SA Sovyetskaya Arheologiya
- Sal'nikov 1952 Sal'nikov, K.V., "Kurgany na Ozera Alakul" MIA 24: 51-71.
- Salvini 1967 Salvini, M., Nairi e Ur(u)atri.
- Savinov-Bokovenko-Zuyev 1995 Savinov D.G., Bokovenko N.A. and Zuyev, V.Yu., (Eds.) Yuzhnaya Sibir' v Drevnosti.
- Savinov-Podol'skiy 1997 Savinov, D.G.-Podol'skiy, M.D. (Eds.), Okunyeviskiy Sbornik, Kultura, Iskusstvo, Antropologiya.
- Schaeffer 1948 Schaeffer, C., Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale.
- Sevin 1983 Sevin, V., "İmikuşığı Kazıları 1982", V. KST 137-142.

- Sevin 1986 Sevin, V., "Van Bölgesi YüzeY Araştırması, 1984" III. AST: 287-295.
- Sevin 1987a Sevin, V., "Elazığ - Malatya - Bingöl İlleri YüzeY Araştırması, 1985" IV. AST: 279-300.
- Sevin 1987b Sevin, V., "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler" A.Çilingiroğlu (Ed.) Anadolu Demir Çağları. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 35-55.
- Sevin 1988 Sevin, V., "Elazığ-Bingöl YüzeY Araştırması, 1986" V. AST II: 1-44.
- Sevin 1989a Sevin, V., "Elazığ-Bingöl YüzeY Araştırması, 1987" VI. AST: 451-500.
- Sevin 1989b Sevin, V., "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu" HÖYÜK I: 51-64.
- Smirnov 1951 Smirnov, K.P. "Arheologiçesmiye issledovaniya v raione Dagestanskogo seleniya Tarki v 1948-1949 gg" MIA 23: 226-272.
- Smirnov 1952 Smirnov, K.P. "Voprosu izuceniya Sarmatskih plemen i kul'tury v Sovyetskoï arheologii" D.B.Şelov (Ed.) Voprosu Skifo Sarmatskoï arheologii po materialam konferentsii. AN SSSR: Bilimler Akademisi Yayını, 195-219.
- Smirnov 1957 Smirnov, K.P., "Jeleznyï vek Baskirii" MIA 58: 5-113.
- Smirnov 1960 Smirnov, K.P. "Bykovskie kurgani" MIA: 78/ II: 168-268.
- Sorokin 1958 Sorokin, V.S., "Sledy drevneişego poseleniya u Karmir-Blura" SA, 2: 149-163.
- Sorokin 1962 Sorokin, V.S., "Mogil'nik bronzoböi epohi Tasty-Butak 1 v zapadnom Kazakstane" (MIA 120).
- Sulimirski 1967 Sulimirski, T., "The Bronze Age of the USSR. A Guide to the Recent Literature on the Subject" Bulletin of the Institute of Archaeology, VII: 42-83.

- Sulimirski 1970 Sulimirski, T., Prehistoric Russia. An Outline.
- Summers 1994 Summers, G.D., Tille Höyük. The Late Bronze Age and the Iron Age Transition.
- Süel 1998 Süel, A., "Ortaköy-Şapinuwa: Bir Hitit Merkezi" Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı 1: 37-61.
- Tarhan 1978 Tarhan, M.T., M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tarhan 1982 Tarhan, M.T., "Urartu Devleti'nin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri: Lapturi" Hakkında", Anadolu Araştırmaları VIII (1980) 1982: 69-114.
- Tihonov 1960 Tihonov, B.G., "Metalliçeskie İzdeliya Epohi Bronzy na Srednem Urale i v Priurale" MIA 90: 5-15.
- Trubinkova 1958 Trubinkova, N.V., "Nyekotorye itigo arheologičeskih issledovaniya po r. Use" MIA 61/ II: 181-202.
- Ünal 1997 Ünal, A., "Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler" 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara: 11-35.
- Ünal 1999 Ünal, A., The Hittites and Anatolian Civilizations.
- Van Loon 1966 Van Loon, M.N., Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations.
- Van Loon 1971 Van Loon, M.N., "Korucutepe Kazısı, 1969" KEBAN II: 47-56.
- Young 1965 Young, T.C. Jr., "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C." Iran III: 53-85.
- Young 1967 Young, T.C. Jr., "The Iranian Migration into the Zagros" Iran V: 11-43.

Young 1969

Young, T.C. Jr., Excavation at Godin Tepe. First Progress Report (Royal Ontario Museum 17).

NEOLİTİK VE KALKOLİTİK ÇAĞLARDA BÜYÜK MENDERES
HAVZASI'NDAKİ KÜLTÜREL YAPILANMA VE
ORTA KALKOLİTİK ÇAĞ PROBLEMİ
(Lev. 34)

*Engin Akdeniz

Zusammenfassung

Über die vor der spatkalkolithischen Zeitalters ansetzende Zeitspanne der Maander (Büyük Menderes)-Ebene, die aus der Gegend des Maander (Büyük Menderes)-Flusses besteht, ist wenig bekannt. Verschiedene Funde die als neolithisch datiert werden sind fragwürdig. Die Zahl der Siedlungen, die Informationen über das neolithische sowie das frühkalkolithische Zeitalter übermitteln, ist gering. In der spatkalkolithischen Zeit werden kulturelle Entwicklungen in der Ebene sichtbar. Dieses Zeitalter ist eine Zeit wichtiger Veränderungen der Zahl und Dimension der damaligen Siedlungen. Auch die Qualität der kleinen Funde steigt erheblich. Die Ausgrabungen in Beycesultan, Aphrodisias und die begrenzte Ausgrabung in Kusura bringen Vorteile um diese Kulturen besser zu verstehen. Vor allem die Siedlung in Beycesultan hat sich als eine "Vorzeigekultur" der spatkalkolithischen Zeit herausgestellt. Das Hauptproblem entspringt aber aus dem Wurzeln des "spatkalkolithischen Kultur in Beycesultan". Hierzu gibt es verschiedene Meinungen wie, dass sich diese Kultur aus den früheren Kulturen der Maander (Büyük Menderes)-Ebene heraus entwickelt habe; dass eingewanderte Kulturen sie auf die Ebene brachten oder dass sich die Kultur aus den Kulturen der "Göller Bölgesi" heraus entwickelt habe usw.. Auf der Suche nach den Ursprüngen der Kulturen der Maander (Büyük Menderes)-Ebene, vor allem aber der "spatkalkolithischen Kultur in Beycesultan" stoßen wir auf den Ausdruck "mittelkalkolithisches Zeitalter". Diesen Ausdruck, der für verschiedene Gebiete Anatoliens benutzt wird, kann man auch für die Maander (Büyük Menderes)-Ebene und Umgebung verwenden. Somit muß die 2000 jährige Zeit, die für das "spatkalkolithische" Zeitalter in Beycesultan" angegeben wird, auch neu in Augenschein genommen werden.

Giriş

25.000 km²'lik bir alanı dolaşarak Ege Denizi'ne ulaşan 600 km. uzunluğundaki Büyük Menderes Irmağı Ege Bölgesi'nin en uzun akarsuyudur. İrmak, Strabon'un da belirttiği gibi Dinar-Sandıklı arasındaki yüksek araziden doğar¹. Daha sonra birkaç kol tarafından beslenerek önce güneye, ardından batıya yönelir ve aynı adla anılan çöküntü ovasını oluşturur. Dandalas Çayı (Morsynos), Akçay (Harpasos) ve Çine Çayı (Marsyas) ovanın güneyinden Büyük Menderes'le birleşir. İrmak, Germencik-Söke arasında güneybatıya yönelerek Bafa Gölü'nün batısından denize dökülür. Büyük Menderes Irmağı'nın çevresindeki alan "Büyük Menderes Havzası" olarak adlandırılır. Havza arkeolojik açıdan aşağı, orta ve yukarı olmak üzere üç ana coğrafi bölümle incelenebilir. Ancak bazı araştırmacılar, Orta Büyük Menderes içerisindeki toprakları Aşağı Büyük Menderes kapsamında değerlendirmektedirler². Yukarı Büyük Menderes'in durumu da tartışmalıdır. Coğrafyacılar genelde Denizli çevresini "Yukarı Büyük Menderes Havzası" kabul etmekte, daha kuzey ve kuzeydoğudaki kesimleri ise havza özelliklerine sahip olmadığı için havza dışında ele almakta ve "Yukarı Çığır" adıyla anmaktadırlar. Bu çalışmada da havza, "Aşağı Büyük Menderes Havzası", "Orta

*Yrd.Doç.Dr. Engin Akdeniz, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 09010 Aytepe, Aydın/TÜRKİYE

1 Strabon VIII kitap, 15.

2 Büyük Menderes Havzası'nın özellikle aşağı ve orta kesimlerinin coğrafya bilgileri için bkz: Göney 1975, 8 vd.

Büyük Menderes Havzası”, “Yukarı Büyük Menderes Havzası ve Yukarı Çığır” olmak üzere üç bölümde incelenmiştir.

Büyük Menderes Havzası’nda Prehistorik yerleşimlere yönelik araştırmalar Klasik Arkeolojiyle ilgili olanlara oranla oldukça geç tarihlerde başlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren araştırmacıların, özellikle de batılı seyyahların ilgisi antik kentler üzerinde yoğunlaşmış, hatta buralarda kazılar yapılmıştır. Havzada ilk prehistorik kazı ise 1935-1937 yılları arasında Lamb tarafından Kusura’da gerçekleştirilmiştir³. Kusura kazıları Batı Anadolu’nun prehistoryasını tanımayı sağlayan ilk araştırmalardandır.

Mellaart’ın Güneybatı Anadolu’da geniş bir alanda yürüttüğü yüzey araştırmaları da bölgenin özellikle yukarı kesimlerinin prehistoryasının anlaşılmasına yardımcı olmuş önemli bir çalışmadır⁴. French’in 1959 ve 1960’da İzmir, Manisa, Aydın ve Denizli illerinin bir bölümünde gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında bölgenin özellikle erken dönem kültürleri hakkında bazı bilgiler edinilmiştir⁵. Mellaart’ın Lloyd ile birlikte gerçekleştirdiği ve 1954’de başlayıp 1956 yılında sona eren Beycesultan kazıları sayesinde havzanın olduğu kadar tüm Güneybatı Anadolu’nun da prehistoryası şekillenmeye başlamıştır⁶. Kazıda uygulanan bazı yöntem ve sonuçlar tartışmalı, kazının yapılma amacını oluşturan sorunlar çözümlenememiş olsa da ortaya çıkarılan mimari kalıntılar, küçük buluntular Güneybatı Anadolu’nun kültürel yapılanmasının anlaşılmasına büyük katkıda bulunmuştur. Kazılar sırasında çevrede sürdürülen yüzey araştırmalarında saptanan yerleşimler kültürel yayılımı bir ölçüde gözler önüne sermiştir. Havza genelindeki toplam 129 yerleşimden önemli bir bölümü, yaklaşık 3/2’si Beycesultan ekibinin yüzey araştırmalarında incelenmiştir⁷.

3 Kusura, Büyük Menderes’in Yukarı Çığırı’nda, Afyon’un 55 km. güneybatısında, Sandıklı Ovası’nda, Sandıklı’nın 13 km. güneyinde Kusura (Doğansu) Köyü yakınlarındadır. Höyük, kazıldığı dönemde 14 m. yüksekliğinde, yaklaşık 400 m. çapında olmasına karşın zamanımızda oldukça tahrip edilmiş ve alçalmıştır. Kazılar 1936-1937 yılları arasında Cambridge Üniversitesi adına W. Lamb tarafından sürdürülmüştür. Lamb 1937, 1 vd.; 1938, 217 vd.

4 Mellaart 1954, 175 vd.

5 French 1965, 15 vd.

6 Beycesultan, Büyük Menderes’in Yukarı Çığırı’nda, Denizli’ye bağlı Çivril İlçesi’nin 5 km. güney-güneybatısında, Çivril-Denizli Karayolu’nun yaklaşık 200 m. batısında, Kocayaka Köyü yakınlarındadır. İki tepeden meydana gelen höyüğün denizden yüksekliği 840 m., kazı yapıldığı dönemdeki genişliği 40 dönüm, yüksekliği ise 35 m. idi. Kazılar 1954-1959 yılları arasında Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına S. Lloyd ve J. Mellaart tarafından yönetilmiştir.

7 Burada belirttiğimiz 129 yerleşim tarafımızdan Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne bağlı olarak tamamlanan doktora tezindeki verilere dayanmaktadır (Akdeniz 1999). Bu sayı özellikle Yukarı Büyük Menderes Havzası’nda ve Yukarı Çığır’da henüz yayınlanmayan çok sayıda yerleşimle artacaktır. Büyük Menderes’in Yukarı Çığırı’nda, Çivril civarındaki höyükler hakkındaki bilgiler merhum arkeolog Hakan Kale tarafından verilmiştir. Kendisini bu vesileyle bir kez daha anmak istiyorum. Ayrıca Müze Müdürlükleriyle Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulları tarafından yapılan çalışmalarla Denizli Acıpayam Gargın Höyük, Çivril Alan Höyük, Çıkılı Höyük, Gümüşsu Höyük, Serinhisar Sarı Höyük, Çardak Gölcük Höyüğü, Bozkurt Yenibağlar Höyüğü, Sarayköy Kocahöyük, Merkez Baklan Höyük ve Kodare Höyük’lerin varlığı tespit edilmiştir. Bu höyükler hakkında verdiği bilgilerden dolayı Prof. Dr. Abdullah Yaylalı’ya teşekkür ederim.

Havzada kazısı yapılan üçüncü prehistorik merkez Aphrodisiasdır⁸. Burada Pekmeztepe, Akropolis ve sınırlı olarak Kuşkalesi'nde yürütülen kazılar, genel özellikleriyle Beycesultan'a benzese de dönem dönem kendine özgü niteliklere sahip bir kültürle karşı karşıya kalındığını göstermiştir. Ayrıca Dandalas Vadisi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında bazı prehistorik yerleşimler ilk kez incelenmiştir⁹. Aphrodisias'ın güneydoğusunda, Tavas yakınlarında yer alan Karahisar Höyük'te 1985 yılında yapılan Müze kazısı da yöre kültürünün anlaşılmasını sağlamıştır¹⁰. Bu kazıdan çıkarılan eserlerle Karacasu çevresinde bulunan ve büyük bölümü yayınlanmayan eserler, tarafımızdan değerlendirilmektedir. Orta Büyük Menderes'deki bir başka yerleşim olan Yassı Höyük'de 1997 yılında Refik Duru tarafından başlatılan kurtarma kazısının ayrıntılı sonuçları ise henüz tüm olarak yayınlanmamıştır¹¹.

Prehistorik kazıların yapıldığı Kusura ve Beycesultan, Menderes'in Yukarı Çığırı'nda, Aphrodisias ise havzanın orta kesimlerinde yer almaktadır. Aphrodisias'dan Miletos'a kadar uzanan geniş coğrafyada ve aradaki Akçay, Çine Çayı vadilerinde prehistorik dönemlere yönelik hiçbir kazı gerçekleştirilmemiştir. Böylece bu bölgenin kültürel durumu yüzey araştırmalarıyla anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu boşluğu doldurmak amacıyla 1995 yılında yaptığımız yüzey araştırmalarında önemli sonuçlar elde edilmiş olsa da söz konusu alanda uzun süreli yeni yüzey araştırmalarına ve tabaka kazılarına ihtiyaç vardır¹².

8 Aphrodisias, Orta Büyük Menderes Havzası'nda, Dandalas Çayı Vadisi'nde, Karacasu'ya bağlı Geyre Beldesi'nin 1 km. doğusunda yer almaktadır. Antik kent, Babadağ'ın (antik Salbakos) en yüksek tepesi olan 2308 m. yüksekliğindeki Akbaba tepesinin 13 km. güneybatısında kurulmuştur. Kent, denizden ortalama 600 m. yüksekliktedir. Aphrodisias'ın kurulduğu arazide iki yığma tepeden biri 24 m. yüksekliğindeki Akropolis, diğeri ise 13 m. yüksekliğindeki Pekmeztepedir. Höyük oluşumlu bu iki tepe de prehistorik yerleşime sahne olmuştur. Kentte prehistorik buluntu veren üçüncü yerleşim Kuşkalesidir. Burası, Akropolis'in güneybatısında yer almakta olup diğer yerleşimler gibi bir yüksekliğe sahip değildir. Aphrodisias'da ilk kazılar 1904 yılına uzanır. Ancak bu kazılarda yalnızca antik kalıntılar üzerinde durulmuştur. Prehistorya amaçlı kazılar ise 1966 yılında S. Page, 1967-1972 yıllarında B. Kadish, 1973-1974 yıllarında R.T. Marchese tarafından gerçekleştirilmiştir.

9 Leurquin 1986, 725 vd.

10 Karahisar, Orta Büyük Menderes Havzası'nda. Tavas'a bağlı Karahisar Beldesi sınırları içerisinde Kabakozlar Mevki'i'ndedir. Höyük, tarımsal faaliyetler sonucunda yoğun bir şekilde tahrip edilmiş ve iyice düzlenmiş durumdadır. Kurtarma kazıları 22.10.1985-30.10.1985 tarihleri arasında A. S. Tülay başkanlığında Aphrodisias ve Denizli Müzesi elemanlarından oluşan bir ekiple gerçekleştirilmiştir. Karahisar buluntuları üzerindeki yayın çalışmalarımız devam etmektedir. *Eski Eserler ve Müzeler Bülteni*, 27-28.

11 Yassıhöyük, Orta Büyük Menderes Havzası'nda, Acıpayam'ın 8 km. kuzeybatısındaki Yassıhöyük Kasabası yakınlarındadır. Çivril'in batısında, aynı adı taşıyan bir başka höyükle karıştırılmamalıdır. Araştırmalar sırasında Yassıhöyük'ün iki höyükten oluştuğu, bunlardan doğudakinin 300x200 m. boyutlarında ve 14 m. yüksekliğinde, batudakinin ise 190x150m. boyutlarında ve 5 m. yüksekliğinde olduğu saptanmıştır. Oldukça tahrip olmuş durumdaki doğu höyükte kurtarma kazıları 1997 yılında Prof. Refik Duru başkanlığında Bademağacı kazı ekibi ve Denizli Müzesi elemanlarınca gerçekleştirilmiştir. Duru, 1998, 17.

12 Akdeniz 1996, 233 vd. Havzanın bu kesiminde Şükrü Tül tarafından Lisans Tezi hazırlamak amacıyla bir çalışma da yapılmıştır; Tül 198, 1 vd.

Aphrodisias'dan daha batıda prehistorik tabakaların kazıldığı iki yerleşim Miletos ve Didymadır¹³. Zamanında Büyük Menderes Havzası üzerindeki doğal yollarla batıya uzanan ticaret ağının kilit noktalarından biri durumundaki Miletos, Büyük Menderes Irmağı'nın getirdiği alüvyonlar nedeniyle denizden kilometrelerce içeride kalmıştır. Miletos'un ve hemen güneyindeki Didyma'nın bilinen prehistorik tabakaları, havzadaki diğer kazı merkezlerine oranla çok kısıtlıdır. Buna karşın özellikle M.Ö. III ve özellikle II. binyıl hakkında önemli bilgiler içermektedir¹⁴. Miletos kazı ekibinin ve diğer Alman bilim adamlarının çevrede sürdürdükleri yüzey araştırmaları, hiç bilinmeyen Aşağı Menderes Havzası Prehistoryası'nın Ege Neolitik Çağı'na kadar uzandığını göstermiştir. Yine bir Alman araştırmacı olan Peschlow-Bindokat'ın Bafa Gölü çevresinde yürüttüğü çalışmalar da Bafa Gölü çevresinin prehistorik açıdan ilginç birikimlere sahip olduğunu belgelemiştir¹⁵.

Kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda havzanın kültürel yapılanması belirginleşmeye başlamışsa da yayılımı tam olarak anlayamamıştır. Bunun en büyük sebebi kazı ve yüzey araştırmalarının birbirini tamamlar nitelikte, yani ortaya çıkan tarihsel boşlukları ve problemleri çözecek şekilde planlanmaması, sadece sınırlı bir coğrafyanın durumunu yansıtması ve böylece çözümlenmesi gereken sorulara cevap verememesidir. Havzayı coğrafi olduğu kadar kültürel açıdan da bir bütün olarak değerlendirip sonuca ulaşmayı amaçlayan tek çalışma Marchese tarafından gerçekleştirilmiştir. Marchese'nin çalışmasında havzanın kapladığı coğrafyanın tümü olmasa da orta ve aşağı kesimlerinin erken dönemlerden Antik Çağlar'ın sonuna kadar uzanan kültürel yapılanması bir zincirin halkaları şeklinde, birbiriyle ilişkilendirilerek incelenmiştir. Ancak, Marchese'nin çalışmalarında havzanın yukarı kesimlerine gerektiği ölçüde değinmemesi havzanın çeşitli

13 Miletos, Aşağı Büyük Menderes Havzası'nda, Balat'ın 1 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Zamanında Batı Anadolu'nun en önemli liman yerleşimlerinden birisidir. Ancak, Büyük Menderes Irmağı'nın getirdiği alüvyonlar, buranın denizden yaklaşık 9 km. içeride kalmasına neden olmuştur. Miletos'daki ilk kazılar 1899 yılında Th. Wiegand tarafından başlatılmış, çeşitli aralarla zamanımıza kadar sürdürülmüştür. Günümüzde kazılar V. von. Graeve tarafından devam ettirilmektedir. Miletos'da erken döneme ait buluntular, Athena Tapınağı çevresi, Dionysos Tapınağı, Stadion çevresi ve şehir surları yakınlarında saptanmıştır. Didyma da yine Aşağı Büyük Menderes Havzası'nda. Yenihisar'a bağlı Didim Beldesi sınırları içerisinde, Miletos'un 16 km. güneyindedir. 1905-1913 yılları arasında T. Weigand tarafından başlatılan kazılar günümüzde K. Tuchelt yönetiminde sürdürülmektedir. Didyma'da son derece sınırlı noktalarda tarih öncesi buluntular ele geçmiştir.

14 Miletos'da son yapılan kazılarda saptandığı belirtilen Geç Kalkolitik Çağ tabakaları için bkz Dp.29.

15 Bafa Gölü çevresinde yapılan ilk araştırmalarda Beşparmak Dağları'nın ana yükseltilisinin batısındaki Söğütözü, Söğütdere, Karadere, Balıkkaya ve Bozalan Mevkiileri'nde yer alan kaya sığınaklarında boyalı resimler saptanmıştır. Yeni araştırmalarda ise bu kaya resimlerine ek olarak Kovanalan, Balıktaş ve Kavaklıdere'de çok daha karmaşık resimlerin varlığı ortaya çıkmıştır. Peschlow-Bindokat 1996a, 17, 115, Abb 13, 14, 15, 16, 17, 18; 1996b, 214, 216, Abb.16, 1997, 146, 147, 148, 149, Abb.12,13,14,15,16; 2000, 280, 281, 282, Abb.284, 285, 286. Peschlow, değişik yayınlarında bu resimlerin ait oldukları dönemler için çok farklı öneriler sunarak resimleri Epipaleolitik, Mezolitik, Neolitik ve son olarak da Kalkolitik Çağ'a tarihlendirmiştir. Konunun tam olarak açıklığa kavuşabilmesi stilistik karşılaştırmanın yanısıra resimlere yapılacak teknik analizlerle mümkün olabilir.

dönemlerdeki kültürel bütünlüğünün ya da farklılığının algılanmasını güçleştirmiştir¹⁶.

Kültürel Yapılanma

Büyük Menderes Havzası'nda toplam 129 merkezde prehistorik dönemlere ait kalıntılara rastlanmıştır. Yörenin prehistorik dönemlerdeki kültürel yapısını yansıtacak merkez sayısının oldukça yüksek olmasına karşın, bunların coğrafi ve tarihsel dağılımında bir düzensizlik söz konusudur. Bu çalışmada havzanın Erken Tunç Çağı'na kadar uzanan döneminin kültürel yapılanması ele alınacaktır.

Elimizdeki bilgiler, havzadaki ilk kültürel yapılanmanın Neolitik Çağ'a belki de daha öncesine uzanabileceğini düşündürmektedir. Bu erken kültürler arasındaki dikkat çekici kalıntılar Bafa Gölü çevresindeki kaya sığınakları resimleridir¹⁷. Peschlow'un yayınlarında bu resimlerin -daha erkene ait olabileceği de belirtilerek- genel olarak M.Ö. VIII bin yıla tarihlendirilmektedir. Resimlerin bazıları yine Peschlow'un ifadesiyle biraz daha geç bir döneme "Neolitik Çağ içlerine" uzanabilir¹⁸. Bafa Gölü çevresindeki resimlerin bulunduğu kaya sığınaklarının yerleşim gördüğüne dair hiçbir kanıt rastlanmamıştır. Bununla birlikte Beşparmak dağlarındaki en son araştırmalarda, duvarlarında kaya resmi bulunmayan, ancak Neolitik çanak çömlek parçalarının ele geçtiği bir mağara saptanmıştır¹⁹. Beşparmak resimleri üzerinde kesin görüş birliğine varılmadığı için bu resimler çalışmamızda ancak Geç Neolitik Çağ'dan başlatılmıştır. Kesin olmamakla birlikte resimlerinin yapıldığı dönemlerle çağdaş, hatta daha öncesine ait olabilecek bir başka merkez Çine yakınlarındaki Kızıлтаştır. Yüzeyinde çok miktarda çakmaktaşı parçalarının bulunduğu Kızıлтаş'ın kültürel tarihinin kesin olarak belirlenmesi ve yüzeydeki çakmak taşlarının gerçekten prehistorik insanlar tarafından kullanılan taşlar mı yoksa döven taşları mı olduğunun anlaşılması için konunun uzmanları tarafından ayrıntılı ve sistemli çalışmalara ihtiyaç vardır²⁰.

Havzada en erken kültürel kalıntıların Bafa Gölü resimleriyle Neolitik Çağ'a belki de daha öncesine tarihlenmesine karşın, elimizdeki bilgilere göre gerçek anlamda ilk yerleşim Geç Neolitik Çağ'da başlamıştır. Neolitik Çağ ile birlikte üretimciliğe geçilmesi, toplumları yerleşik hayata zorlamış ve bunun sonunda küçük köyler meydana gelmiştir. Havzada Neolitik Çağ'ın erken evresine tarihlenebilecek herhangi bir merkez bulunamamış, Beşparmak da dahil olmak üzere Geç Neolitik Çağ'a ait on merkez saptanmıştır. Ancak Beşparmak resimlerinin durumundaki belirsizliği bir kez daha vurgulamak gerekmektedir. Geç Neolitik Çağ yerleşimleri havzanın aşağı ve orta

16 Marchese 1976; 1986; 1989.

17 Peschlow-Bindokat 1996a, 17, 115, Abb 13, 14, 15, 16, 17, 18; 1996b, 214, 216, Abb.16, 1997, 146, 147, 148, 149, Abb.12,13,14,15,16; 2000, 280, 281, 282, Abb.284, 285, 286.

18 Peschlow, 15-16 Kasım 2001 tarihlerinde Söke'de yapılan I. Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu'na sunduğu bildiri de resimlerin ait olduğu dönemin Kalkolitik Çağ'a kadar indirilebileceğini belirtmiştir.

19 Verdiği bilgiler için Dr. C.Gerber'e teşekkür ederim.

20 Akdeniz 1997, 240, 241.

kesimlerinde yoğunluk göstermektedir. Didim yakınlarındaki Tavşan Adası ve hemen kuzeyindeki Killiktepe, Geç Neolitik Çağ'da denizle ilişkili insanların kurdukları ilk kıyı yerleşimlerindendir²¹. Havzada kazısı yapılan tek Geç Neolitik Çağ yerleşimi Aphrodisiasdır. Ancak, kazılan alan 5 m.'ye yakın bir deposit olmasına karşın kültürel yapı hakkında bilgi edinmek mümkün olmamıştır²². M.Ö. 6. binyılın başlarına tarihlenen bu yerleşim havzada kazıyla saptanan en erken merkez olma özelliğine de sahiptir.

Aphrodisias kazıları havzanın Geç Neolitik Çağı hakkında yeterince bilgi vermemesi nedeniyle yüzey araştırması sonuçlarıyla bu boşluk doldurulmaya çalışılmaktadır. Geç Neolitik Çağ'da tüm Batı Anadolu'da görülen taşçık katkılı, siyah özlü ve genelde kırmızı astarlı parçalar da Büyük Menderes Havzası yerleşimlerinde ele geçmiştir. Formlar arasında S profilli çanaklar, düz ağız kenarlı çanaklar, dışa eğik duruşlu çanaklar, geniş-sığ çanaklar, dikey ağız kenarlı çanaklar, silindirik tutamaklı ve tünel kulplu çanaklar başlıcalarıdır²³.

Geç Neolitik Çağ yerleşiminin kazıyla saptandığı tek merkez olan Aphrodisias, bu dönemden bir süre sonra terk edilmiştir. Yerleşimde Pekmez açma VIIIc ile VIIIb arasında yaklaşık 1000 yıllık bir ara vardır. Bunun sebebinin Kuzeybatı Anadolu'dan yapılan göçler olduğu ileri sürülmüşse de gerek kazılar, gerekse yüzey araştırmalarında bu teoriyi destekleyecek veriler sağlanamamıştır. Geç Neolitik Çağ'dan sonraki dönemlerin materyal örnekleri de Kuzeybatı Anadolu kökenli özellikler sergilememektedir. Aphrodisias'da Geç Neolitik Çağ'ın sonunda yerleşimde oluşan boşluğu çevresel faktörlere bağlamak şu an için en tutarlı görüştür.

Geç Neolitik Çağ'ın ardından gelen Kalkolitik Çağ geleneksel kronolojide Erken ve Geç olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ancak son yıllarda elde edilmeye başlanan yeni kazı ve araştırma sonuçları bu iki evre arasında Orta Kalkolitik Çağ olarak adlandırılabilir bir ara evrenin varlığını zorunlu kılmıştır. Bu ara evre başlıca çanak çömlek özellikleriyle belgelenmektedir. Elmalı Bölgesi kazıları (Kızılbil-Bağbaşı), Türkiye Trakyası kazıları (özellikle Aşağı Pınar), Eskişehir-Bilecik-Kütahya çevresinde yapılan kazı (Kanlıtaş, Orman Fidanlığı) ve yüzey araştırmaları, Orta Anadolu'nun güneyindeki kazı (Can Hasan I) ve yüzey araştırmaları, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun güneybatısıyla güneydoğusundaki kazılar (Arslantepe, Değirmen-tepe, Tülintepe, Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Tilkitepe, Yumuktepe, Gedikli, Sakçagöz, Kurban Höyük, Samsat, Akarçay Tepe) ve yüzey araştırmaları bu evrenin varlığını destekleyici bilgiler sağlamıştır²⁴. Bu çalışmada üzerinde duracağımız bazı sebeplerle, Anadolu'nun diğer yöreleri için olduğu gibi güneybatısında, dolayısıyla Büyük Menderes Havzası'nda da Orta Kalkolitik

21 Voigtlander, Saplı Adası'nda da Neolitik Çağ'a ait buluntulardan söz etmektedir. Ancak burada yaptığımız yüzey araştırmalarında Erken Tunç Çağı öncesine tarihlenebilecek herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Akdeniz 1997, 236; Voigtlander 1986a, 252; 1986b, 621.

22 Joukowsky 1987, 32.

23 French 1965, 19.

24 Eslick 1980, 5 vd.; Özdoğan 1998, 72 vd.; Korfmann 1982, 67; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998'in ilgili maddeleri.

Çağ terimini kullanmak mümkündür. Bu sebeplerden birisi çanak çömlekteki farklılıktır. Havzanın Geç Kalkolitik Çağ çanak çömleği Erken Kalkolitik Çağ'dan tamamen farklıdır. Boyalı çanak çömleğin yerini tek renkli çanak çömlek almıştır. Bu farklılık daha belirgin bir biçimde Kuruçay kazılarında saptanmıştır. Büyük Menderes Havzası'nın yakınında bir yerleşim olan Kuruçay'ın Erken Kalkolitik Çağ yıkımından 1000 yıl sonrasına rastlayan Geç Kalkolitik Çağ tabakaları, Erken Kalkolitik Çağ'dan tamamen farklı kültürel özellikler sergilemektedir. Erken Kalkolitik Çağ'ın son tabakası 7 ile Geç Kalkolitik Çağ'ın ilk tabakası 6A arasında hiçbir benzerlik yoktur. Duru'ya göre Kuruçay'ı yeniden kuran 6A insanları yerleşime gelirken kendilerine özgü özellikleri de beraberlerinde getirmişlerdir²⁵. Kuruçay'ın 7 ile 6A tabakaları arasındaki farklılık çeşitli görüşlerle açıklanmaya çalışılmıştır. C 14 ölçümleri Kuruçay 7. tabakanın yıkılışını M.Ö. 6. binin sonları olarak verirken 6A'dan alınan C14 örnekleri M.Ö. 4. binin ilk çegreğine tarihlendirilmiştir²⁶.

Bazı bilim adamları Erken Kalkolitik sonunda Hacılar'ın sona erişinin bir istilayla gerçekleştiğine dikkat çekerek bölgeye Erken Kalkolitik'den tamamen farklı yeni bir kültürün geldiğini belirtirler. Bir başka görüş ise Hacılar'ın sonu ile Beycesultan'ın başlangıcı arasında M.Ö. 5. binyıl içlerindeki bir tarihte istila olduğu yönündedir. Mellaart, Hacılar I'in hemen ardından Beycesultan tabaka XL'i başlatmak düşüncüsüyle beraberlerinde çok gelişmiş bir kültür getiren insanların bölgeyi istila ettiklerini ileri sürmüştür²⁷. Ancak bu görüş Beycesultan kazısıyla desteklenememiştir. Bu konuya ileride yeniden değinilecektir.

Büyük Menderes Havzası'nda Geç Neolitik Çağ'daki buluntu merkezi sayısı, Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'da azalır. Havzada bu iki döneme ait dört merkez saptanabilmiştir. Yerleşimlerin çoğu Geç Neolitik Çağ'da olduğu gibi Aşağı Büyük Menderes'de yer almaktadır. Bu dört yerleşimin Erken Kalkolitik Çağ'da iskan edildiklerine dair bir kuşku olmamakla birlikte Orta Kalkolitik Çağ'daki durumları tartışmalıdır. Aşağı Büyük Menderes'deki Mersinlidere ve Altinkum'da bulunan obsidyen aletler Erken Kalkolitik Çağ'da havzanın bu kesimindeki yerleşimlerin gelişmiş kültürel birikime sahip olduklarını göstermektedir²⁸. Orta Büyük Menderes'de yerleşim saptanamamış, yukarıda da belirtildiği gibi Aphrodisias bu dönemde terk edilmiştir. Yukarı Havzada ve Yukarı Çığır'da Erken ve belki de Orta Kalkolitik Çağ'a ait buluntular içeren tek yerleşim tespit edilmiştir. Havzanın Erken ve Orta Kalkolitik Çağ çanak çömleği genel olarak Geç Neolitik Çağ ile benzer özellikler içerir. Bu dönemin mimarisi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bunun en önemli sebebi Erken-Orta Kalkolitik Çağ yerleşimlerinden hiçbirinde kazı yapılmamasıdır.

Geç Kalkolitik Çağ'da tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi havzada da yerleşim sayısı artmıştır. Bu artışın yanı sıra gelişmiş mimariye sahip

25 Duru 1996b, 54.

26 Duru 2000, 57, 58.

27 Lloyd-Mellaart 1962, 106, 122.

28 Gebel 1984, 5 vd.

yapılardan meydana gelen ve neredeyse köy özelliğini aşmış yerleşimler kurulmuştur. Aşağı Büyük Menderes'de 3, Orta Büyük Menderes'de 15, Yukarı Büyük Menderes'de ve Yukarı Çığır'da 12 olmak üzere toplam 30 yerleşimin Geç Kalkolitik Çağ'da iskan gördüğü saptanmıştır²⁹.

Beycesultan'da XL-XX tabakaları Geç Kalkolitik Çağ'a aittir. 11 metrelik bir kalınlığa sahip bu tabakaların batı tepede, çok sınırlı bir alanda saptanmış (3x3,5m.) olmasına karşın dönem özelliklerinin anlaşılması yönünde oldukça değerli bilgiler edinilmiştir. Tabakalardan bazıları son derece ince ve sadece taban şeklindedir. Bu tabakalar çanak çömlek özelliklerine dayanılarak kendi içinde Geç Kalkolitik Çağ I-II-III-IV olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Bunlardan XL-XXXV=Geç Kalkolitik Çağ I, XXXIV-XXIX=Geç Kalkolitik Çağ II, XXVIII-XXV=Geç Kalkolitik Çağ III, XXIV-XX=Geç Kalkolitik Çağ IV'dür. Tabakaların çoğu yangınla tahrip olmuştur. Mellaart, Beycesultan'ın Geç Kalkolitik Çağ'la ilgili 20 tabakasından her biri için 100'er yıllık zaman dilimleri önererek Beycesultan'ın bu dönemini yaklaşık 2000 yıllık bir süre olarak düşünür. Bu, uzun ve tartışmalı bir tarihtir. Beycesultan'ın Geç Kalkolitik tabakalarının en azından bir bölümünün son zamanlardaki adlandırmayla Orta Kalkolitik Çağ içerisinde ele alınması gerekmektedir³⁰. Geç Kalkolitik için verilen 2000 yıl Anadolu'nun herhangi bir bölgesi ya da merkezi için de çok geniş bir zamandır.

Kazı sonuçları ve yüzey araştırmaları havzadaki Geç Kalkolitik Çağ insanının göçebe kültüründen büyük ölçüde sıyrılarak ekonomik açıdan kendi kendine yeter duruma geldiğini ortaya koymuştur. Kökeni Neolitik Çağ'a dayanan sulu tarım, çoğalan nüfusun besin ihtiyacını karşılayabilmek için yoğun bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Tarımın artmasına karşın toplayıcı ekonominin terk edildiği yönünde yeterli bir kanıt yoktur. Tarım ve toplayıcılık yoluyla elde edilen tahıl, yabani meyve-sebze dışında koyun, keçi, alageyik eti, bu dönem insanının temel besin kaynakları arasında yer almaktadır. Bilinmeyen bir sebeple büyük baş hayvan eti tercih edilmemiştir. Eti tüketilen küçük baş hayvanların beslenip beslenmediği kesinlik kazanmamıştır. Az miktarda olmakla birlikte deniz ve tatlı su kabukluları da tüketilmiştir. Kazı sonuçları, havzanın Geç Kalkolitik Çağ'daki sosyal yapısı hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu dönemde toplumda sınıflaşma ve iş bölümü başlamıştır. Çiftçi, taş ustası, iplik eğirici, dokumacı, çömlekçi, metal ustası ve belki de çobanlık gibi iş kolları oluşmuştur.

29 1996 sezonundan itibaren yeni kazı raporlarında Miletos'da Geç Kalkolitik Çağ çanak çömleği ele geçtiği belirtilmekte ve yerleşim tarihi M.Ö.5. binyıla kadar indirilmektedir. Ancak ele geçen saman katkılı, beyaz geometrik bezemeli çanak çömlek örneklerinden sadece birkaç parçanın yayımlanması, bunların da daha önceki tarihlenmeleri kesin olarak değiştirebilecek nitelikte olmamasından dolayı çalışmamızda Miletos, en azından şimdilik Geç Kalkolitik yerleşimler içerisinde kabul edilmemiştir.

30 Güneybatı Anadolu için Orta Kalkolitik tanımlaması ilk olarak C.Eslick tarafından ileri sürülmüştür. Eslick, Elmalı Ovası'ndaki Kızılbel ve Bağbaşı'nın en erken çanak çömleğinin (Lower Bağbaşı) Geç Kalkolitik Çağ örnekleriyle bazı benzerliklerin varlığına karşın çağdaş olamayacağını, daha eski olması gerektiğini bildirmiş, bu nedenle Hacılar Erken Kalkolitik ile Beycesultan Geç Kalkolitik arasındaki boşluğu doldurabileceğini belirtmiştir. Eslick 1978, 138. Batı Anadolu'nun Orta Kalkolitik tabakaları Ege Adaları ve Balkanlar'da kısmen Orta ve Geç Neolitik Çağ'a karşılık gelmektedir.

Geç Kalkolitik Çağ, Büyük Menderes Havzası toplumlarının dini inanışlarıyla ilgili fazla bilgi yoktur. Bu döneme tarihlenebilecek herhangi bir kutsal alan saptanamamıştır. Dini inançlar hakkında bilgi verebilecek mezarlar ve idoller de oldukça az sayıdadır. Beycesultan'daki mezarlar, küçük bebeklerin çömlekler içerisine konularak intramural şekilde gömülmesinden oluşmaktadır. Büyükler ise yerleşim yeri dışındaki bir mezarlığa gömülmüş olmalıdırlar. Geç Kalkolitik Çağ tabakalarında toplam 4 çocuk iskeleti bulunmuştur. Bunlardan biri (XXIX. tabaka) basit toprak mezar içerisine, diğer üçü (XXVIII, XXIII, XXII. tabakalar) ise çömlek içerisine gömüden oluşmaktadır. Bu döneme tarihlendirilebilecek idollerden başlıcaları Aphrodisias'da bulunmuştur. Aphrodisias'da ele geçen, mermer ve kireçtaşından yapıma iki Kilya idolü, söz konusu idol tipinin Batı Anadolu'da bilinen en eski örnekleridir³¹.

Beycesultan'da Geç Kalkolitik Çağ kültürel özelliklerin en iyi yansıdığı materyal kalıntılar çanak çömlek buluntularıdır. Beycesultan dışında Aphrodisias ve Kusura'da da benzer çanak çömleğin üretildiği düşünülmektedir. Ancak Kusura A'nın Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilmesi üzerinde görüş birliğine varılmamış bir konudur. Koyu perdahlı, siyah, grimsi siyah ve kahverengi mallardan oluşan bu çanak çömleğin belirgin özelliği beyaz boya ile yapılmış koşut çizgilerden meydana gelen bezemeye sahip olmasıdır³². Beyaz boya bezeme yoğun olarak çanak, testi ve kavanozlara uygulanmış, boyâ sürülmeden önce kap yüzeyi perdahlanmıştır. Beyaz boya tüm Orta ve Batı Anadolu Geç Kalkolitik Çağ çanak çömleğinde görülmekle birlikte Büyük Menderes Havzası'nda, özellikle de Yukarı Büyük Menderes'de ve Yukarı Çığır'da kullanılan beyaz boyalı mallar, bezeme çeşitleri ve motifleriyle çağdaşı örneklerden ayrılmaktadır. Toplam 48 motif bilinmekte, bunlardan paralel ve çifte zigzaglar, dama tahtası, baklava dizisi, ağ motifi, üçgen, üç çizgi bezeme ve şevron sık kullanılmaktadır. Beycesultan, Kusura ve Aphrodisias çanak çömleğinde çifte zigzag ve dama tahtası motiflerinde büyük benzerlik vardır. Ağ motifi ve şevron ise Beycesultan ile sınırlı kalmıştır. Kusura'da beyaz boya bezemeye Beycesultan ve Aphrodisias'a oranla az rastlanır. Dönem sonuna yaklaştıkça beyaz boya bezeme iyice azalır. Beycesultan Geç Kalkolitik Çağ çanak çömleğinde beyaz boya dışında plastik kabartma bezeme de kullanılmıştır. Plastik kabartma bezemeli mallarda kap yüzeyine şerit ve düğme biçimli parçalar eklenmiştir. Kap formları arasında çanaklar, kavanozlar ve testiler başlıcalarıdır. Bu kap formlarının birçoğu Erken Tunç Çağı I'de de üretilmeye devam edilir. Dolayısıyla, Beycesultan'ın Geç Kalkolitik Çağı bir anlamda havzanın Erken Tunç Çağı I'e geçiş evresi olarak nitelenebilir³³.

31 Joukowsky 1986a, Kat.no.1598e 2.5, Fig.197, 207, 379.31, 385.47, Kat.no. 1598 a3, Fig.198, 208, 380.15, 385.51.

32 Lloyd-Mellaart 1962, 103.

33 Ancak Beycesultan'da bu dönemde Kuruçay etkili farklı bir mal grubunun varlığını da belirtmek gerekmektedir. Kuruçay'da ince cidarlı, genellikle koyu gri ya da koyu kahverengi hamurlu, tek ya da çift kulplu bardaklardan, maşrapalardan ve çömleklerden oluşan çanak çömlek Beycesultan'da da ele geçmiştir. Ancak metinde de belirttiğimiz üzere Beycesultan'ın Geç Kalkolitik Çağ mallarında yoğun

Beycesultan Geç Kalkolitik Çağ tabakaları çanak çömleğin yanı sıra metal işçiliğinde de kendinden söz ettirir. Beycesultan'ın XXXIV. tabakasının metal buluntuları bir çömlek içerisine konulan iğne, keski, biz ve kamalardan oluşmaktadır³⁴. 14 bakır parçadan düşük oranda arsenik içeren ikisi, arsenik katkılı bakırın bu dönemden itibaren havzada bilindiğini kanıtlamaktadır. Beycesultan ile çağdaş bir yerleşimin belgelendiği Pekmeztepe'de oldukça erkene tarihlenen metal eserler ele geçmiştir. Batı Anadolu'daki en erken metal eser gruplarından birisini oluşturan bu örneklerin tıpkı Aphrodisias'dakiler gibi Büyük Menderes Havzası'nda bulunması hiç şüphesiz havzanın belirginleşmeye başlayan kültürel yapısından ve zengin maden rezervinden kaynaklanmaktadır³⁵.

Büyük Menderes Havzası'nın orta kesiminde yer alan Aphrodisias, Geç Kalkolitik Çağ tabakalarının kazıyla saptandığı bir diğer yerleşimdir. Aphrodisias'ın kapladığı alan ve buluntular, Beycesultan'a oranla çok daha sivil bir kültürün varlığını düşündürmektedir. Yapılan tarihlenmeler Geç Kalkolitik Çağ'ın Aphrodisias'da Beycesultan'dan önce başladığını ortaya koymuştur³⁶. Aphrodisias'ın ilk tabakalarında üretilen çanak çömleklere Beycesultan'ın Geç Kalkolitik Çağ I tabakalarında rastlanılmaz. Ancak, Beycesultan Geç Kalkolitik Çağ'a Aphrodisias'dan sonra girmiş olmasına karşın, kültürel açıdan çok daha gelişmiş ve çanak çömlek buluntularına göre etki alanına Aphrodisias'ı da almıştır. Aphrodisias'ın özellikle Geç Kalkolitik Çağ I ve II evresi kuvvetli Beycesultan etkisini ortaya koymaktadır³⁷. Aphrodisias'ın Geç Kalkolitik mallarının %71'i Beycesultan ile benzerdir³⁸.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Yukarı Çığır'da Sandıklı yakınlarındaki Kusura'nın Geç Kalkolitik Çağ tabakaları tartışmalıdır. Bu tabakalarda bulunan Beycesultan benzeri çanak çömlek dışındaki eserler, yerleşimin kendine özgü bir kültür oluşturduğunu ispat edecek yoğunlukta değildir. Kusura A mezarlığında yapılan kazılar buranın Geç Kalkolitik Çağ'da Göller Bölgesi ile etkileşim halinde olduğunu gözler önüne sermiştir. Mezarlıkta ele geçen çanak çömlek, Kuruçay örnekleriyle benzerlik göstermektedir³⁹.

Aphrodisias, Beycesultan ve Kusura kazılarında havzanın en eski mimarlık örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Aphrodisias ve Kusura'daki

olarak beyaz boya kullanılmış olmasına karşın Kuruçay'da beyaz boya hiç kullanılmamıştır. Az sayıda ki parça üzerinde çizi bezeme yapılmıştır. Duru 2000, 56, 57.

34 Lloyd-Mellaart 1962, 280-283, Pl.11, Fig.F.8; de Jesus 1980, 76.

35 Batı Anadolu'nun en erken maden eser gruplarından biri, yine Büyük Menderes Havzası içerisinde ya da yakın çevresinde değerlendirilebilecek Dandalas Çayı Vadisi'ndeki Aphrodisias Pekmeztepe Açma 2, tabaka VIIIa, tabaka VIII, VIIC, VIIB, VII'de ve Beycesultan'dan pek uzak bir coğrafyada yer almayan Kuruçay'ın 6A tabakasında ele geçmiştir. Joukowsky 1986a, 288, Fig.274; 1986b, 379.36, 385.49, 394.27, 400.21, 400.22, 400.15; Duru 2000, 58.

36 Joukowsky 1986a, 167, 472; 1987, 32.

37 Aphrodisias'da Geç Kalkolitik Çağ III ve IV'de ise Elmalı Ovası'ndaki Bağbaşı ve Çanakale yöresindeki Kumtepe etkisi hissedilmektedir. Joukowsky 1986, 161, 163; 1989, 226, 228; 1993, 310, 313.

38 Joukowsky 1986a, 434.

39 Duru 1996a, 77.

kalıntılar son derece sınırlı olmasına karşın Beycesultan'da açığa çıkarılan evler, dönemin genel mimari özelliklerini açıklayabilecek bilgiler içermektedir⁴⁰. Beycesultan Geç Kalkolitik Çağ mimarisinin Hacılar mimarisinden türediği ileri sürülmüş olsa da arada büyük bir benzerlik yoktur. Dikdörtgen planlı, kerpiç duvarlı, nadiren taş temelli, tek odalı ve düz damlı evlere giriş, kısa taraftaki kapı ve avludan sağlanmaktadır. Bu plan şekli, Geç Kalkolitik Çağ IV'den itibaren tipik megarona dönüşür. Tabaka XXIV'deki yapıya bir ön avludan girilmektedir. Böylece Beycesultan'ın, Kıta Yunanistan'daki Dimini ve Sesklo'nun ardından megaron planının uygulandığı ilk yerleşimlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Havzada Beycesultan'ın yanı sıra Aphrodisias, Kusura ve daha geç dönemlerde Miletos'da da megaron plan kullanılmıştır. Megaron planı gerek havzada, gerekse tüm Batı Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ'dan sonra da yüzyıllar boyunca uygulanacaktır. Bu planı Anadolu dışına, özellikle Hint-Avrupa kavimlerinin göçüne bağlamaktansa, Anadolu içindeki gelişimini incelemek daha tutarlı bir yaklaşım olacaktır. En azından Beycesultan Geç Kalkolitik tabakalarından XXIV, böyle bir araştırma için başlangıç teşkil edebilir.

Değerlendirme

Büyük Menderes Havzası'nda Erken Tunç Çağı'na kadar uzanan tarihsel süreç içerisinde Geç Kalkolitik Çağ öncesi hakkındaki bilgilerimiz sonraki dönemlere kıyasla yeterli değildir. Gerek araştırma eksikliği, gerekse yapılan kazılarda bu dönem tabakalarının tam olarak ortaya çıkarılamaması havzanın erken dönemleri üzerindeki belirsizliğinin sürmesine neden olmaktadır. Geç Kalkolitik Çağ yerleşimlerinden en önemlisi hiç şüphesiz Beycesultandır. Beycesultan bu dönemde mimari, çanak çömlek ve metal işçiliğiyle yalnız Güneybatı Anadolu'nun değil tüm Batı Anadolu'nun başlıca yerleşimlerinden biridir. "*Beycesultan Geç Kalkolitik Çağ Kültürü*" olarak adlandırılabilir bu kültür, Büyük Menderes Havzası, Güneybatı Anadolu ve Kuzeybatı Anadolu'nun önemli bir kısmında yayılım imkanı bulmuştur. Kıyıya yakın Ege Adaları'nda da Beycesultan Geç Kalkolitik Çağ Kültürü'nün izlerini görmek mümkündür. Bu noktada karşımıza kültürün kökeni sorunu çıkmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Mellaart bu kültürün kökenini Hacılar'a bağlamak eğilimindedir. Bu nedenle, Beycesultan'ın Geç Kalkolitik Çağı için verdiği 2000 yıllık sürenin temelinde de Beycesultan Geç Kalkolitik Çağ kültürünü Hacılar kültürüne dayandırmak düşüncesi yatmaktadır⁴¹. Hacılar I'in yaklaşık M.Ö. 5000'de sona ermesinin ardından kültürün Beycesultan'a kaydığı ileri sürülmüştür. Ancak Mellaart'ın Beycesultan Geç Kalkolitik tabakaları için verdiği tarihleri doğrulayacak sağlam kanıtları yoktur. Beycesultan'dan önce bölgedeki en önemli kültür olan Hacılar tamamen farklı niteliklere sahiptir. Bu farklılık çanak çömlek başta olmak üzere küçük buluntularda ve mimaride de kendini göstermektedir. Hacılar'ın mimari düzenlemesi, daha eski bir yerleşim olmasına karşın Beycesultan'dan

40 Werner 1993, 22.

41 Mellaart'ın 1987'deki çalışmasında Hacılar I ile Beycesultan XL arasında bir boşluk gösterdiğini de belirtmemiz gerekmektedir. Mellaart, 1987, 226.

çok daha kuvvetli bir sosyal organizasyon içerisinde olduğunu belgelemektedir. Beycesultan'ın Geç Kalkolitik tabakalarından alınan iki C14 örneği Mellaart'ın beklentilerinin aksine M.Ö.3014 (-+) tarihini vermiştir. Geç Kalkolitik tabakalarından C14 örneği alınan merkezler arasında Beycesultan'a en yakın coğrafyada yer alan Aphrodisias'ın tarihlemesi ise Geç Kalkolitik Çağ'ın M.Ö.4360'larda başlayıp M.Ö.2915'lerde sona erdiğini göstermiştir (Geç Kalkolitik Çağ I M.Ö. 4360-3500, II- M.Ö. 3500-3300, III- M.Ö. 3300-3100, IV- M.Ö. 3100-2915). Ancak Aphrodisias'ın Geç Kalkolitik Çağ IV tabakalarının geleneksel kronolojide Erken Tunç Çağı I'e denk geldiği unutulmamalıdır. Aphrodisias'da M.Ö. 2915 ile 2800 arası Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'na geçiş kabul edilmiştir⁴². Gerek Beycesultan gerekse Aphrodisias'ın bu tarihlerinden bir bölümü Elmalı yöresi buluntuları ve Kuruçay'ın 6A-4 tabaka çanak çömleği dikkate alınarak Orta Kalkolitik Çağ'a dahil edilebilir. Böylelikle daha önceden Geç Kalkolitik'in ilk evreleri olarak adlandırılan tarihsel süreç artık ayrı bir evre olarak ele alınabilir. Hacılar I yaklaşık olarak M.Ö. 5000'de sona ermiştir. Bu sona erişim çevredeki Orta Kalkolitik Çağ kültürleri için bir başlangıç sayabiliriz. Orta Kalkolitik Çağ kavramı kabul edildiği taktirde Aphrodisias'da Geç Neolitik Çağ'dan sonraki 1000 yıllık boşluğun bir bölümü Erken Kalkolitik Çağ ve Orta Kalkolitik Çağ ile açıklanabilir.

Duru'ya göre Beycesultan XL-XX ile Kuruçay 6A-4 tabakaları arasında uzunluğu belirsiz bir zaman farkı olmasına karşın birbirleriyle akraba, ortak bir kültürün temsilcileridir⁴³. Duru da prensipte Orta Kalkolitik Çağ olarak adlandırılan bir evrenin varlığına karşı değildir. Ancak çanak çömlek gelişmelerinin kültürel basamakların isimlerinin değiştirilmesi için yeterli olmadığını, ayrıca Beycesultan ile Kuruçay çanak çömleği arasında bu türden bir farklılığın bulunmadığını belirtmektedir. Duru'ya göre Orta Kalkolitik Çağ'ın kabul edilmesi durumunda Beycesultan XL-XX insanlarıyla Kuruçay 6A-4 halkları arasındaki akrabalığın reddedilmesi gerekmektedir. Duru'nun kesin olarak kabul ettiği husus Hacılar I ile Beycesultan XL arasında uzun bir zaman farkının olduğu ve bu zaman farkının en azından bir bölümünün Kuruçay 6A-4 katlarıyla doldurulabileceğidir⁴⁴.

Beycesultan ve Hacılar kazılarında yıllar sonra özellikle Göller Bölgesi'nde yapılan yeni kazılar (Kuruçay, Höyücek) Büyük Menderes Havzası'nda bilinmeyen Neolitik sürecin bu yörede tüm evreleriyle neredeyse tam manasıyla yaşandığını, dolayısıyla Güneybatı Anadolu prehistoryasında adeta Neolitik devrimle bir tutulmaya çalışılan Beycesultan Geç Kalkolitik Çağ Kültürü'nün kendinden önceki gelişmiş Güneybatı Anadolu-Göller Bölgesi kültürlerinin bir sentezi olduğunu -bir ölçüde de olsa- ortaya koymuştur. Ancak bu bölgesel gelişme içerisinde soru işaretleri içeren bazı hususlar da vardır. Örneğin Beycesultan'ın Geç Kalkolitik çanak çömleği Güneybatı Anadolu'nun öncü çanak çömleğinden neredeyse tamamen farklı özellikler

42 Joukowsky 1986a, 176

43 Duru 1996a, 101.

44 Duru 1996a, 101, 102.

sergilemektedir. Bundan yola çıkan Mellaart bu kültürün "dışarıdan gelenler" tarafından getirilmiş olunabileceğini ileri sürmüştür⁴⁵. Acaba bu renk farklılığı etnik kökenden kaynaklanabilir mi? Güneybatı Anadolu'nun Erken Kalkolitik Çağ ile Geç Kalkolitik Çağ çanak çömleği arasındaki renk farklılığına karşın erken dönem yerleşimlerinin yoğunlaştığı Göller Bölgesi (özellikle Kuruçay) ve Elmalı yöresinin (özellikle Kızılbil) Orta Kalkolitik Çağ buluntularıyla havzanın Geç Kalkolitik Çağ çanak çömlek özelliklerinde benzerlikler vardır. Bu benzerlik yine söz konusu iki bölgenin Geç Kalkolitik Çağ çanak çömleğiyle Beycesultan'ın Geç Kalkolitik tabakalarının geç buluntularında da sergilenmektedir. Bu benzerliklerden yola çıkarak Beycesultan kazısından bugüne kanıtlara dayanarak, havza kültürünün kökenleri konusu anlaşılmaya başlanmıştır. Ancak, bu kanıtlar Büyük Menderes Havzası Geç Kalkolitik Çağ Kültürü'nün Göller Bölgesi'nden ya da Elmalı yöresinden türediğini cesaretle söyleyebilmemiz için yeterli değildir. Bu teorinin ispatlanması için Yukarı Büyük Menderes ve Yukarı Çığır ile Göller Bölgesi arasında kalan coğrafyada geçiş dönemini ya da başka bir ifadeyle Hacılar I ile Beycesultan XL tabakaları arasındaki boşluğu dolduracak kazılara ihtiyaç vardır. Bu düşünceyle Orta Kalkolitik Çağ kavramının Güneybatı Anadolu için yeniden ele alınması gerekmektedir. Beycesultan bu konuda anahtar yerleşim olma özelliğine sahiptir. Kazının devam ettiği yıllarda Beycesultan'dan yeterince C14 örneğinin alınmaması olmasının sorunun çözümünü güçleştirmektedir. Bu tabakaların buluntularının yeniden incelenmesi ya da daha ileri bir görüşle höyükte SX sondajından daha ayrıntılı bir kazının yapılması gerekmektedir.

Burada son olarak Eslick'in bir gözlemine dikkat çekmek gerekmektedir. Eslick, Elmalı Ovası'nın Orta Kalkolitik Çağ çanak çömleğinin Hacılar'dan sonraki bir dönemde Ege Adalarıyla bazı ilişkilerin varlığını belgelediğini belirtmektedir. Eslick'in bildirdiğine göre Elmalı Ovası yerleşimleriyle Ege Adaları arasındaki kültürel etkileşim iki yol vasıyasıyla sağlanabilir. Bu yollardan birincisi Büyük Menderes Havzası üzerinden girip Burdur üzerinden devam etmekte, ikinci yol ise sahil kesiminden devam ederek güney limanlarından Elmalı Ovası'na varmaktadır. Eslick haklı olarak ilk rotanın kullanılması durumunda söz konusu bölgelerde birbirleriyle ilişkili malların bulunmuş olması gerektiğini belirtir⁴⁶.

Büyük Menderes Havzası'nda Geç Kalkolitik Çağ sonuna kadar uzanan tarihsel süreç Batı Anadolu'nun en az diğer yörelerinde olduğu kadar düzenli bir kültürel yapılanma ile karşı karşıya kalındığını göstermektedir. Bu kültürel yapılanma çağlar boyunca havza kültürlerinin gelişimine kaynak teşkil edecek, onların çıkış noktası olacaktır. Yöreye değişik dönemlerde çeşitli göçler yapılmış olsa da havzanın çekirdek kültürü varlığını koruyacaktır.

45 Lloyd-Mellaart 1962, 106, 116.

46 Eslick 1980, 12

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Akdeniz 1997 Akdeniz, E., "1995 Yılı Büyük Menderes Ovası ve Çevresi Yüzey Araştırmaları", XIV. AST II (1996), Ankara 1997, 233-254.
- Akdeniz 1999 Akdeniz, E., Büyük Menderes Havzası'nın Demir Çağı Öncesi Kültürleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir, 1999.
- Duru 1994 Duru, R., Kuruçay Höyük I, 1978-1988 Kazıları Sonuçları, Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, Ankara, 1994.
- Duru 1996a Duru, R., Kuruçay II, 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri, Ankara, 1996.
- Duru 1996b Duru, R., "Göller Bölgesi'nde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş", Habitat II, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, 49-59.
- Duru 1998 Duru, R., "Yassıhöyük Kazıları 1997", Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Dergisi Sayı 5 (1998), 17.
- Duru 2000 Duru, R., "Burdur Bölgesi Araştırmaları ve Kuruçay Höyüğü Kazıları", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (Ed. Oktay Belli), Ankara, 2000, 54-58.
- Eski Eserler ve Müzeler Bülteni, "Tavas Karahisar Höyüğü 1985 Kurtarma Kazısı", Eski Eserler ve Müzeler Bülteni 8 (1986), 27-28.
- Eslick 1980 Eslick, C., "Middle Chalcolithic Pottery from Southwestern Anatolia", AJA 84 (1980), 5-14.
- French 1965 French, D.H., "Early Pottery Sites from Western Anatolia" Bulletin of the Institute of Archaeology 5 (1965), 15-24.
- Gebel 1984 Gebel, H.G., "Notiz zur Obsidianindustrie von Altinkum Plajı bei Didyma", IstMitt 34 (1984), 5-25.

- Göney 1975 Göney, S., Büyük Menderes Bölgesi, İstanbul, 1975.
- Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998 Harmankaya, S.-Tanıncı, O.-Özbaşaran, TAY, Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri 3, Kalkolitik, İstanbul, 1998.
- de Jesus 1980 de. Jesus, P., The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia, BAR International Series 74 (i,ii), Oxford, 1980.
- Joukowsky 1986 a Joukowsky, M., Prehistoric Aphrodisias I, An Account of the Excavations and Artifact Studies, Louvain-La Neuve, 1986.
- Joukowsky 1986 b Joukowsky, M., Prehistoric Aphrodisias, II, An Account of the Excavations and Artifact Studies, Louvain-La Neuve, 1986.
- Joukowsky 1987 Joukowsky, M., "Prehistoric Aphrodisias", Aphrodisias de Carie, Colloque de l'Universite de Lille III, (Ed.J.de la Geniere-K.Erim), Paris 1987, 31-37.
- Korfmann 1982 Korfmann, M., Tilkitepe: Die ersten Ansatzeprehistorischer Forschung in der östlichen Türkei, IstMitt Beiheft 26, Tübingen 1982.
- Lamb 1937 Lamb, W., "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar", Archaeologia 86 (1937), 1-64.
- Lamb 1938 Lamb, W., "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar II", Archaeologia 87 (1938), 217-273.
- Lourquin 1986 Lourquin, J.L., "Prospection de la Vallee du Dandalas Campagne de Fouilles-1982", Prehistoric Aphrodisias I, An Account of the Excavations and Artifact Studies (Ed.M.S.Joukowsky), Louvain-La Neuve, 1986, 725-735.
- Lloyd-Mellaart 1962 Lloyd, S.-Mellaart, J., Beycesultan I, The Chalcolithic and the Early Bronze Age Levels, Londra, 1962.

- Lloyd-Mellaart 1965 Lloyd, S.-Mellaart, J., *Beycesultan II, Middle Bronze Age Architecture and Pottery*, Londra, 1965.
- Marchese 1976 Marchese, R.T., *History of Urban Organization in the Lower Maeander River Valley: Regional Settlement Patterns to the Second Century A.D.*, Newyork, 1976.
- Marchese 1986 Marchese, R.T., *The Lower Maeander Flood Plain: A Regional Settlement Study*, Oxford, 1986.
- Marchese 1989 Marchese, R.T., *The Historical Archaeology of Northern Caria*, BAR International Series 536, 1989.
- Mellaart 1954 Mellaart, J., "Preliminary Report on a Survey of Pre- Classical Remains in Southern Turkey", AS 4 (1954), 175-239.
- Mellaart 1987 Mellaart, J., "Some Thought on the Interpretation of Anatolia's Cultural Development", *Akurgal'a Armağan* (Ed.C.Bayburtluoğlu), *Anatolia (Anadolu) XXI* (1978/1980) (1987), 223-227.
- Özdoğan 1998 Özdoğan, M., "Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da Yapılan Yeni Kazı Çalışmaları", *TÜBA-AR 1* (1998), 63-93.
- Peschlow-Bindokat 1996a Peschlow-Bindokat, A., *Der Latmos, Eine unbekannte Gebirgslandschaft an der Türkischen Westküste*, Mainz, 1996
- Peschlow-Bindokat 1996b Peschlow-Bindokat, A., "Die Arbeiten des Jahres 1994 im Territorium von Herakleia am Latmos", *XII. AST II* (1995), Ankara 1996, 211-224.
- Peschlow-Bindokat 1997 Peschlow-Bindokat, A., "Die Arbeiten des Jahres 1995 im Territorium von Herakleia am Latmos (Beşparmak)", *XIV. AST II* (1996), Ankara 1997, 141-160.
- Peschlow-Bindokat 2000 Peschlow-Bindokat, A., "Bericht über die Arbeiten des Jahres 1998 in Herakleia am

Latmos und Umgebung", XVII AST (1999), Ankara, 2000, 279-286.

Tül 1981

Tül, Ş., Büyük Menderes Ovasında Prehistorik Yerleşimler, (Ankara Üniversitesi, DTCF Lisans Tezi), Ankara, 1981.

Voigtlander 1986a

Voigtlander, W., "Survey bei Akbük" III. AST (1985), Ankara, 1986, 251-255.

Voigtlander 1986b

Voigtlander, W., "Umrise Eines Vor undFrühgeschichtlichen Zentrums an der Karisch-Ionischen Küste", AA 1986, 613-667.

Werner 1993

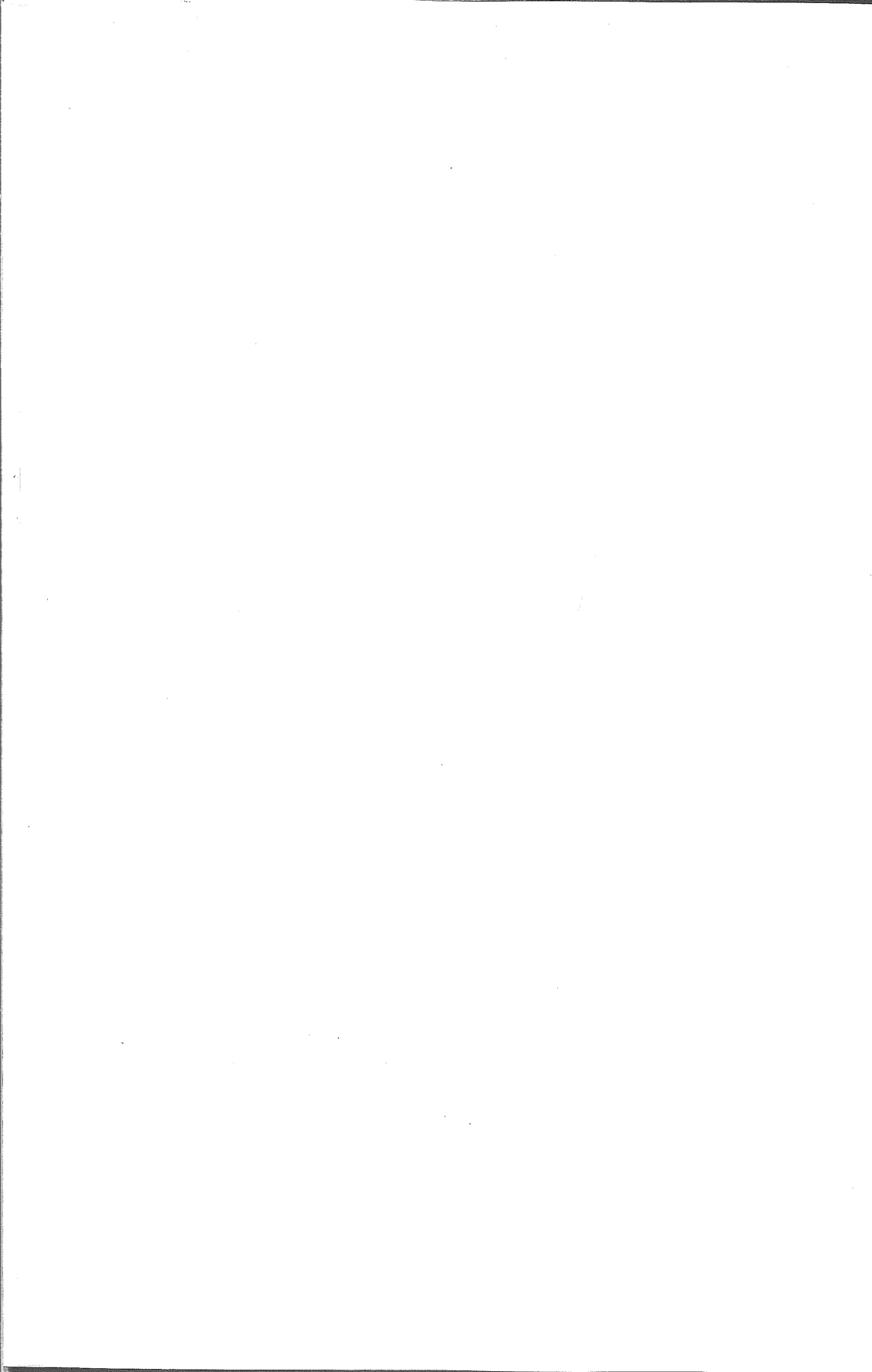
Werner, K., The Megaron During The Aegean and Anatolian Bronze Age, Studies in Mediterranean Archaeology, Vol. CVIII, Jonsered, 1993.

Yakar 1991

Yakar, J., Prehistoric Anatolia, The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period, Tel Aviv, 1991.

Antik Kaynaklar

Strabon, Geographica, (Çev.A.Pekman), İstanbul, 1993.

PERS ÖLÜ GÖMME GELENEĞİNDE
“CENAZE-HARMAMAKSA'LARI”
(Lev. 35-39)

*Suat Ateşlier

ABSTRACT

There are different discussions about two-wheeled vehicles on the ekphora scenes on the Daskyleion stelai, the wall painting at Karaburun II Tumulus at Elmalı and balustrade frieze on the Sarcophagus of the Mourning Women from Sidon. The authors believe that these vehicles carry a wooden coffin, chest or Harmamaksa known as using by women for travelling; but ancient sources indicate that Harmamaksa were used not only for travelling by women, but also travelling by men and carrying body burial for funeral purpose. These vehicles had monobloc body. Harmamaksa for travelling had four wheels, but harmamaksa for carrying burial body had two wheels. Xenophon relates that Panthea used to ride Harmamaksa carrying dead body of her husband, Abradatas, a Persian commander and took him to some place here by the River Paktolos; both eunuchs and servants dug a grave upon a certain hill for Abradatas. Close similarity of upper structures of the vehicles reveals that these vehicles were manufactured for same function; therefore, I suggest to call these vehicles as “Burial-Harmamaksa”, and other vehicles as “Travelling-Harmamaksa”.

Daskyleion Satraplık Bölgesinde bulunmuş olan Pers etkili mezar stellerinde¹ cenazenin mezara götürülüş sahnesi (ekphora) sıkça rastlanılan bir tasviridir (Fig. 1-4). Elmalı'daki Karaburun II Tümülüsü mezar odasının güney duvarında (Fig. 6)², Ağlayan Kadınlar Lahtinin kapağında (Fig. 5)³, Uşak, Çivril'de Çeçtepe kaya kabartmasında⁴ ve Xanthos G Heroon'u frizinde⁵ benzer ekphora sahneleri yer almaktadır. Çeçtepe ve Xanthos hariç diğer tasvirlerde cenazenin mezara götürülüşü sırasında zaman zaman iki at veya katır, zaman zaman dört atın çektiği, yüksekliği figürlerin bel hizasını aşan tekerleklere sahip olan ve üst kısmı kavisli bir profil gösteren arabalar tasvir edilmektedir⁶. Yapılan araştırmalarda arabaların işlevleri ve taşıdıkları yükün ne olduğu konusunda birbirinden farklı düşünceler ortaya atılmış, tasvir edilen prosesyonun amacı üzerine de farklı önerilerde bulunulmuştur.

A. Dupont-Sommer, İstanbul-5764 stelinde (Fig. 1) betimlenen sahnenin bir ticaret kervanına ait olduğunu, dolayısıyla stel üzerinde tasvir edilen arabanın ticari eşya taşınan bir yük arabası olması gerektiğini vurgulamıştır⁷. M. J. Mellink, Karaburun II tümülüsü mezar odasının güney duvarında tasvir edilen araba (Fig. 6) üzerine görüşlerini belirtirken mezar

* Öğr. Gör. Dr. Suat ATEŞLİER, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 09010 Aytepe, Aydın/TÜRKİYE

1 Söz konusu steller T. Bakır tarafından “Anadolu-Pers Stili” olarak isimlendirilmektedir (Bakır 2001, 174.).

2 Mellink 1971, 250-255, Pl. 54. Fig. 21; Mellink 1973, 297 ff. Pl. 45. Fig. 7; Mellink 1979, 476-496.

3 Weller 1970, 219-227.

4 Fıratlı 1970, 121-122. Fig. 159.

5 Metzger-Coupele 1963, Fig. 10; Metzger-Coupele 1976, 247-264. Fig. 16; Metzger 1987, 18; Bernard 1965, 261-288.

6 Dupont-Sommer 1966, 44-58; Bernard 1969, 17-28; Möbius 1971, 442-455; Metzger 1975, 209-220; Tappeiner 1986, 81-95; Jacobs 1987, 49-51; Nolle 1992, 60-68; Durugönül 1994, 83; Kökten-Ersoy 1998, 131-133; Polat 1991, 84-96; Polat 1998, 211-235.

7 Dupont-Sommer 1966, 44-58.

odasının içinde lahit ele geçirilmeyişi sebebiyle söz konusu arabanın mezara konulacak hediyelerin taşındığı bir araba olabileceği⁸ ya da mezar sahibinin maiyeti ile birlikte çıktığı bir seyahatte, üstünde yük taşınan bir araba olabileceği⁹ üzerinde durmaktadır. B. Jacobs, prosesyonlarda mezar sahibinin bizzat rol aldığı düşünmektedir; arabaların üzerinde tasvir edilen nesnenin lahit olmaması gerektiğini vurgulayan Jacobs, prosesyon sahneleri ile Apadana kabartmaları arasında benzerlik kurmaktadır¹⁰. G. Polat, Yüksek Lisans çalışmasının bir bölümünü steller üzerinde tasvir edilen arabalara ayırmıştır¹¹; Polat, arabalar üzerinde ahşap bir tabut, basit bir lahit ya da ahşap sanduka taşındığı düşüncesini desteklemektedir¹². Polat, Borchhardt'ın da belirttiği gibi¹³, İstanbul-5764 steli (Fig. 1) üzerinde bir lahit tasvirinin yer aldığı ve lahtin araba üzerine, gidiş yönünde yerleştirilmiş olduğu düşüncesine katılmaktadır¹⁴; ancak söz konusu araba üzerinde uzunlamasına yerleştirilmiş lahtin uzunluğunun, araba tekerleğinin çapını dahi aşmaması nedeni ile bu konuda farklı bir düşünceye sahip bulunmaktayız. Borchhardt, İstanbul-5764 steli hariç diğer üç stelde arabalar üzerine dingile paralel şekilde lahitlerin yerleştirilmiş olduğunu belirtir¹⁵. Borchhardt ve Polat'ın İstanbul-5764 (Fig. 1) stelindeki araba üzerinde uzunlamasına yerleştirilmiş bir lahitin taşındığı düşüncesine iten detay, araba üst çizgisinin diğer arabalar gibi kubbe şeklinde olmamasından kaynaklanmaktadır¹⁶; ancak stel üzerindeki tasvir incelendiğinde, aslında burada betimlenen arabanın da diğerlerinden farklı olmadığı anlaşılmaktadır; steli işleyen sanatçının tasvire ayrılan panel içinde arabanın üst kavisini tamamlayacak alanı bulamadığı ve arabanın üst kavisini sol kısımda başlatmış olmasına rağmen, alan darlığından ötürü kavisi düz bitirmek zorunda kaldığı, bunun sonucu olarak kapak çıkıntılarını dahi aynı hizaya oturtmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, İstanbul-5763 stelinde (Fig.2), sanatçı aynı durumla karşı karşıya kalmasına rağmen ısrarla arabanın üst kavisini tamamlamış ve tasvire ayrılan panelin üst profilini kırarak arabanın üst kavisini buraya taşımıştır. Stel incelendiğinde bu durum net olarak görülmektedir. Eğer steller üzerindeki tasvirlerde lahit taşındığı kabul edilirse, araba zemininin tamamını kaplayan lahtin sarsıntıdan ötürü araba üzerinde durması mümkün değildir; böyle bir durumda araba zemininin daha geniş olması ve sarsıntıdan dolayı yerinden oynayabilecek lahite geniş bir yer bırakılmış olması gerekirdi. Düşüncemize göre, çoğu zaman yerleşim yerinden uzak noktalardaki tümüslere taşınan cenazenin rahat bir şekilde götürülebilmesi için söz konusu arabaların özel olarak tasarlanmış olması

8 Mellink 1971, 250-255, Pl. 54. Fig. 21; Mellink 1973, 297 ff. Pl. 45. Fig. 7; Mellink 1979, 476-496.

9 Mellink bu düşüncesini 2000 yılı Kazılar Sempozyumunda verdiği bildiri de belirtmiştir.

10 Jacobs 1987, 49-51.

11 Polat 1991, 84-96.

12 Polat 1991, 87-90; Polat 1999, 222.

13 Borchhardt 1968, 193 ff.

14 Polat 1991, 87, 90.

15 Borchhardt 1968, 192-194.

16 Polat 1991, 87.

gerekmektedir. Polat, arabalar üzerinde lahit taşındığı düşüncesini bir rekonstrüksiyon çizerek belirtmiştir¹⁷; çizimdeki lahit, araba zemini üzerine, kenarlarda lahit kısa kenarının yarısı kadar boşluk kalacak şekilde yerleştirilmiş ve lahtin sarsıntılardan etkilenecek şekilde araba zemini üzerinden kayması ya da düşmesi engellenmiştir; fakat steller üzerindeki tasvirlerde böyle bir durum söz konusu değildir. Arabaların üst yapıları kendi gövdeleri ile son bulmakta, başka bir zemine oturmamaktadırlar. Tasvirlerde, atların arkasında görülen ve araba ile atlar arasındaki bağlantıyı sağlayan ahşap kalas (araba oku) arabaların oturma zemini ile karıştırılmamalıdır. Bu durumda arabaların monoblok bir gövdeye sahip oldukları anlaşılmaktadır. S. Gündüz, "M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar" isimli doktora çalışmasında Akhaemenid cenaze arabalarına değinmemiş, savaş arabaları üzerine düşüncelerini belirtmiştir¹⁸.

Daskyleion Satraplık Bölgesinden bulunmuş olan stellerin üzerindeki araba tasvirleri üzerine yapılan en kapsamlı çalışma M. Nolle-Tappeiner tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁹. Nolle-Tappeiner, tasvir edilen arabaların, kadınların seyahati amacıyla kullanılan ve antik metinlerde Harmamaksa olarak isimlendirilen arabalar olduğunu, bu nedenle Pers etkili steller üzerinde tasvir edilen arabaların cenaze arabaları olmayıp, üst tabakadan bir Pers'li kadının mayyeti ile birlikte seyahati veya cenaze alayı sırasında kullandığı araba olması gerektiğini belirtmektedir. Antik metinler daha detaylı olarak incelendiğinde²⁰ Pers kadınlarının Harmamaksa denilen arabalarla seyahat ettikleri anlaşılmaktadır; fakat Nolle-Tappeiner'in sadece kadınların seyahat ettikleri arabaların Harmamaksa ismiyle tarif edildikleri antik metinleri dikkate aldığı, oysa Harmamaksa isminin sadece kadınların seyahat ettikleri arabalara verilmediği, aynı zamanda erkeklerin seyahat ettikleri arabalar için de aynı ismin kullanıldığı, hatta Xenophon'un Kyropaidia adlı eserindeki önemli bir pasajında Pers'li bir komutanın cenazesinin mezara karısı tarafından götürüldüğü arabanın da Harmamaksa olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Nolle-Tappeiner, tasvirlerdeki arabaların Pers'li, ileri gelen bir kadına ya da Pers'li ileri gelen bir erkeğin haremine ait olabileceğini de belirtir²¹. Nolle-Tappeiner, İstanbul-5763 stelinde (Fig. 2) tasvir edilen arabanın²² ve aynı araba ile birlikte İstanbul-5764 stelinde (Fig. 1) tasvir edilen arabanın rekonstrüksiyonunu

17 Polat 1991, Levha 12.

18 Gündüz 2000, 24, Levha 59.

19 Tappeiner 1986, 81-95.

20 Antik yazarlar ve metinlerinin açıklamaları makale sonunda bir liste halinde verilmiştir. Antik yazarların dipnotlarda kullanılan kısaltmaları için Liddell-Scott, A Greek English Lexicon, Oxford, 1996, xliii-xlv, numaralı sayfalarında belirtilen genel kısaltma listesine başvurulmuştur. Makale içinde, Harmamaksa'ların kullanımını açıklayan önemli pasajlar, bu konuda en güvenilir kaynak olan "Historia (Zeitschrift für Alte Geschichte)" süreli yayını örnek alınarak, hem grekçe orijinal metinleriyle verilmiş, hem de dipnotlarda söz konusu pasajlar belirtilmiştir. Grekçe metinlerin çevirilerinde yardımına başvurduğum değerli meslekdaşım Murat AYDAŞ'a teşekkür ederim.

21 Nolle 1992, 91.

22 Tappeiner 1986, 89. Abb.2.

yapmıştır²³. Çizimlerde yer alan arabaların formu, küp şeklinde gösterilmiş, üst yapıları ise kabartmalarda görüldüğü şekilde basık kubbe biçiminde çizilmiştir; küp şeklinde, küçük bir odacığa sahip bu arabaların içinde bir kimsenin seyahat etmesinin oldukça zor olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü antik metinler incelendiğinde²⁴, kadınların seyahat ettiği Harmamaksa'ların rahat ve güvenli bir yolculuk yapılmasını amaçlayan araçlar olduğu, rekonstrüksiyon çalışmalarında görülen iki tekerlekli küçük arabaların içinde ise bir bayanın seyahat etmesinin güç olacağı anlaşılmaktadır. Düşüncemize göre, stellerde yer alan arabaların birer seyahat aracı olarak yorumlanması yanlıştır; araba tasvirleri ve arabaların arkasından gelen figürler dikkatlice incelendiğinde İstanbul-5763 (Fig. 2), İstanbul-5762 (Fig. 3) ve Sultaniye stellerinde (Fig. 4), arabaları izleyen kadınların, arabaların arkasına elleri ile hassas şekilde dokundukları görülmektedir. İstanbul-5764 stelinde (Fig. 1) ise arabanın arkasından gelen erkek figürleri kollarını dirsekten bükmüş, ellerini yumruk şeklinde sıkıp hafif yukarı doğru kaldırmış oldukları ya da ellerinde bir demet tuttukları anlaşılmaktadır. Figürler kollarını arabaya doğru yaklaştırmışlardır. Arabaya bu şekilde dokunma isteğinin, arabayı takip eden figürlerin ölüye olan sevgilerini ve saygılarını dile getirdiği görüşündeyiz. İçinde bir kadının seyahat ettiği arabaya böyle bir yaklaşımın olamayacağını düşünüyoruz. Cenazelerin mezara araba ile taşınmasını tasvir eden bir sahne Attika'da üretimi olan bir vazoda üzerinde de işlenmiştir. Söz konusu vazoda tasvir edilen sahneyi, Anadolu'dan bulunmuş Pers etkili mezar stellerinde betimlenen ekphora sahnelerini açıklayıcı olması amacıyla değil, yardımcı²⁵ olması amacıyla incelemeyi uygun buluyoruz. Vulci'den bulunmuş ve şu anda Paris'de sergilenen Attika siyah figür tekniğinde bezenmiş bir kyathos üzerinde bir ekphora sahnesi yer almaktadır (Fig. 7)²⁶. Önde iki katır tarafından çekilen bir cenaze arabası sahnenin ana kısmını meydana getirir; araba, önde görülen bir anıt mezara doğru yaklaşmaktadır²⁷. Dikey çakılmış ahşap kalaslarla birbirine bağlanarak iki kat halinde düzenlenmiş ahşap zeminin üzerine sakallı bir erkek cesedi yerleştirilmiştir. Cesedin yüzü açık, gövdesi ise bezle sarılmış durumdadır; cesedin başının doğrudan ahşap zemine oturmadığı, gövdesini saran bezin arkada toplanmasıyla oluşturulmuş bir yastığa dayandığı görülmektedir. Arabanın tekerlekleri, birbirine paralel iki ispiti dik şekilde kesen üçüncü ispitin diğerlerine tutturulmasıyla desteklenmiştir. Tekerleklerin ahşap olduğu anlaşılmaktadır. Sahnede yer alan figürlerin dizilimi incelendiğinde steller üzerindeki ekphora sahneleri ile aralarında

23 Nolle 1992, 66-67. Abb. 4-6.

24 İlgili antik metinler aşağıda incelenecektir.

25 Anadolu'dan bulunmuş olan Pers etkili mezar stellerinin tarihlenmesinde bilim adamlarının faydalandığı en önemli yardımcıları, stellerin üst kısımlarında yer alan, gerek Batı Anadolu'da, gerekse Kıta Yunanistan'da Arkaik ve Klasik Dönem mezar stellerinde sıkça kullanılan anthemion'lardır (Hanfmann 1976, 35-44; Ratté 1994, 593-607).

26 Zschietzschmann 1928, 27. Taf. 15. 92; Kurtz-Boardman 1971, 145. Fig. 34. (Paris, Bibl. Nat. 353, 355); ayrıca bkz. Beazley 1956, 346, 7-8.

27 Mezar yapısı yaklaşık bir insan boyunda tasvir edilmiştir; beyaz olarak boyanması mermer bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

yakın ilişkiler olduğu görülebilmektedir. Arabayı çekmekte olan katırlara iki kadın eşlik etmektedir; mezar sahibinin yakınları olması gereken kadınlardan, öndeki katırları çekerken, arkasından gelen kadın omuzunda, libasyon sırasında kullanılacak olan "Χυτρίχ"²⁸ adı verilen vazoyu taşımaktadır. Arabanın arkasından ise cenaze kortejine katılan diğer figürler gelmektedir. Araba üzerinde dikkat edilmesi gereken bir nokta, biri cesedin solunda, diğeri sağında olmak üzere iki figürün araba üzerinde oturuyor olmalarıdır. Sahnede, cesedin arkasında, arabanın ön kısmında bir kadın oturur şekilde betimlenmiş, cesedin önünde, arabanın arka kısmında ise bir erkek oturur şekilde betimlenmiştir. Figürlerin araba üzerine oturdukları, aşağı sarkan ve dizlerinden kırık olarak tasvir edilmiş ayakları ile anlaşılabilir. Araba üzerinde oturan her iki figür de ellerini alınlarına dayamış olarak üzüntülerini anlatmaktadırlar. Burada sergilenen prosesyonun, araba tasvirlerinin farklılığı dışında steller üzerindeki prosesyonlar ile benzer yanlarının olduğu düşüncesindeyiz. İki katır tarafından çekilen araba, kadınların cenaze alayında etkin rol üstlenmeleri ve arabanın bir anıt mezara doğru yaklaşması dikkat çekicidir.

Steller üzerindeki sahnelerde de kadınları etkin rolde görüyoruz. Eğer arabaların önünde atları ya da katırları çeken figürler mezar sahibinin önemli bir yakını olmayıp sadece hayvanları çekmekle görevli seyis ise, o zaman üzerinde durulması gereken husus, İstanbul-5764 steli (Fig. 1) haricindeki üç stelde arabaları kadınların izlediği, diğer bir deyişle mezar sahibinin yakını olarak kortejin en önünde kadınların yer aldığı anlaşılabilir. Vazo üzerindeki tasvirde de kortejin en önünde kadınlar yer almakta ve mezara kadar yaklaşan arabanın önünde başka figür bulunmamaktadır. Stellerdeki tasvirlerde, öndeki erkek figürünü seyis olarak kabul edecek olursak, kortejlere daha çok kadınlar öncülük etmektedir; bu kadınlar bizce hizmetkar olmamalıydılar; örneğin, Ağlayan Kadınlar Lahti'ndeki ekphora prosesyonunda sahnenin başladığı ve bittiği yerde birer kadın figürü yer alır; sahne ile doğrudan ilişki içinde olmasalar da, sanatçının bu kadınları sahnenin başına ve sonuna yerleştirmiş olması dikkat çekicidir. Lahit gövdesini çepeçevre saran ağlayan kadın figürlerinin de stellerde olduğu gibi kadının ölü kültüründeki yerini gösterdiği düşüncesinceyiz. Elbette, steller üzerindeki tasvirlerin bir ekphora-özeti olduğu açıktır, ancak kabartmaları işleyen sanatçının, cenazenin mezara götürülüşünü betimlerken en can alıcı sahneyi, cesedin taşındığı araba ve ona en yakın ya da cenaze alayında en etkin rol üstlenen figürleri kullanacağı da yadsınmamalıdır. İstanbul-5763 stelinde iki, İstanbul-5762 stelinde bir ve Sultaniye stelinde üç kadının arabayı izler, hatta arabaya dokunur şekilde betimlenmeleri, bunlara ek olarak, Ağlayan Kadınlar Lahtinin kapağındaki sahnenin başında ve sonunda tasvir edilen kadın figürleri, belki de en önemlisi, lahtin ismini aldığı ağlayan kadınların böylesine anıtsal bir lahitte baş rolde olmalarının tesadüf olamayacağı kanısındayız. Sultaniye stelinde arabayı izleyen üç kadının hizmetkar, atları çeken figürün de seyis olduğunu

28 Şahin 1996, 151. (Dipnot 62).

düşünürsek, sahne içinde yer alan toplam dört figürden hiçbirinin ölünün yakını, mesela eşi olmaması mantıklı değildir; ayrıca, steli işleyen sanatçı, üç kadını da ayrı boylarda betimlemiştir; örneğin, önde yer alan figürle en arkada yer alan figür arasında büyük bir boy farkının olması, bizce, sanatçının figürler arasındaki yaş farkını, diğer bir deyişle anne ve kızını ya da kızlarını anlatmak istemesinden kaynaklanmaktadır²⁹; bu durumda, sanatçının burada hizmetkar ailesini değil, ölünün ailesini, eşini ve kızlarını tasvir etmiş olması akla daha yatkın gelmektedir. İstanbul-5763 stelindeki ekphora sahnesinde araba haricinde sadece iki kadın tasvir edilmiştir (Fig. 2); bu kadınları hizmetkar olarak yorumladığımız takdirde aynı şekilde yukarıdaki durumla karşı karşıya kalmaktayız. İstanbul-5762 stelinde arabayı izleyen iki kadın bulunmaktadır. Katırlara binmiş olan kadınların ölünün yakını, arabayı izleyenlerin ise hizmetkar oldukları düşünülebilirse de, kortejde yaşlı aile büyüklerinin olabileceği ve bu kişilerin cenaze kortejine katırlar üzerinde katılmış olabilecekleri de unutulmamalıdır.

Xenophon'un Kyropaidia adlı eserinde yer alan bir pasaj, Pers ölü gömme geleneğinde kadınların ne kadar önemli bir rol üstlendiklerini açıkça ortaya koymaktadır³⁰. Sardeis savaşında ölen Pers'li komutan Abradatas'ın karısı Panthea, kocasının cesedini mezara götürmek için hazırlamış ve Abradatas'ı mezara kadar götürecek olan Harmamaksa'yı da bizzat kendisi kullanmış ya da çekmiştir. Söz konusu pasaj ile kadınların yer aldığı tasvirler arasında yakın bir bağlantı olduğu anlaşılmaktadır. Xenophon'un bu pasajı, Daskyleion Satraplık Bölgesinden ele geçirilen stellerde arabaları izler şekilde betimlenen kadın figürlerinin birer hizmetkar olmayıp, ölünün yakınları olması gerektiğini, cenaze alaylarında ve ardından yapılacak seremonide önemli roller üstlendiklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Herodotos, Plutarkhos, Aristophanes, Xenophon, Strabon ve Diodorus Siculus, pasajlarında³¹ Harmamaksa'larla ilgili dikkat çekici kanıtlar sunmaktadır. Söz konusu pasajlarda anlatılan arabaların üstünün kapalı olduğu ve bu arabaların taşıma amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu arabaların hem kadınların, hem erkeklerin içinde rahatça seyahat edebilecekleri şekilde yapılabildikleri gibi, aynı zamanda cenazeyi mezar alanına taşıma amaçlı da yapıldıkları ortaya çıkmaktadır. Xenophon, Kyropaidia adlı eserinin on bir ayrı pasajında vagonlu arabaların kullanımından söz etmekte ve bu arabaları diğer arabalardan ayırmaktadır. Söz konusu pasajlar aşağıda detaylı şekilde verilmiştir. Xenophon, normal arabalar için kullandığı "ἄμαξα" nın yerine bu pasajlarda "ἄρμάμαξα" kelimesini kullanmakta ve bu arabaların hangi amaçla kullanıldıkları konusunda detaylı bilgi vermektedir: M.Ö. 546'da Pers'lerle Lydia'lılar arasında yapılan Sardeis savaşında Pers savaş arabaları komutanı olarak görev

29 Polat, söz konusu stel üzerinde tasvir edilen kadınları hizmetkar olarak yorumlar. Polat 1999, 226.

30 Xen. Kyr. 7. 3. 4.

31 Hdt. 7. 41. 1; 7. 83. 2; 9. 76. 1; Plut. Them. 26. 4; Arist. Akhar. 69; Xen. Kyr. 3. 1. 8; 3. 1. 40; 4. 2. 29; 4. 3. 1; 6. 3. 8; 6. 3. 30; 6. 3. 32-33; 6. 4. 11; 7. 1. 22; 7. 3. 4; Xen. Anab. 1. 2. 16-17; Xen. Hell. 3. 1. 12; 6. 5. 9; Diod. Sic. 14. 22. 4; Strab. 7. 1. 3; 7. 2. 3; 7. 5. 2.

yapan³² Susa Kralı Abradatas³³ için köleleri kullanarak³⁴, Paktolos’u gören eğimli bir yerde bir mezar yaptıkları³⁵ anlaşılmaktadır. Büyük Kyros’un emri ile Abradatas’ın onuruna çok sayıda sığır, at ve koyun gibi hayvan kurban edilmiş³⁶, mezarına birçok süs eşyası bırakılmış³⁷ ve Abradatas adına büyük bir anıt dikilmiştir³⁸. Abradatas’ın karısı Panthea kocasının ölümünden sonra göğsüne saptığı bir hançerle intihar etmiş, ve daha sonra muhtemelen kocasının yanına gömülmüştür³⁹. Xenophon’un pasajında, savaşta ölen Abradatas’ın naaşının mezara götürülmek üzere bir arabaya yerleştirildiği ve arabanın karısı Panthea tarafından kullanılarak veya çekilerek mezar alanına getirildiği anlatılmaktadır⁴⁰; ancak burada sözü edilen araba Xenophon’un diğer pasajlarında bahsetmiş olduğu arabalardan (ἄμαξα) farklı olarak “ἀρμάμαξα” kelimesi ile tarif edilmektedir (“καὶ νῦν γε ἔφη, λέγεται αὐτοῦ ἡ γυνὴ ἀνελομένη τὸν νεκρὸν καὶ ἐνθεμένη εἰς τὴν ἀρμάμαξαν, ἐν ἧπερ αὐτὴ ὤχεϊτο, προσκεκομικένοι αὐτὸν ἐνθάδε ποι πρὸς τὸν Πακτωλὸν ποταμὸν”) Xenophon Kyropaidia’da bu pasajından ayrı olarak on pasajında daha “ἀρμάμαξα” kelimesinden söz etmektedir⁴¹. İkinci pasajında erkeklerin eşleriyle birlikte içine girdikleri arabalardan bahsetmektedir (ἀναβάντες ἐπὶ τὰς ἀρμαμάξας σὺν ταῖς γυναιξὶν ἀπήλαυνον εὐφραινόμενοι)⁴²; burada anlatılmak istenen üzeri tamamen kapalı olan vagon şeklinde bir arabadır. Üçüncü pasajda aynı şekilde tamamen kapalı bir arabanın varlığı söz konusudur⁴³. Kocasını Abradatas’ı üzgün şekilde savaşa uğurlayan ve fenalaşan Panthea’yı hadım ve hizmetçi kadın kölelerin üzeri kapalı ve dışarıdan görünümü engelleyen bir arabaya taşıyarak yatırdıklarını anlatan bu pasaj dikkat çekicidir; çünkü Xenophon burada anlattığı araba için aynı şekilde “ἀρμάμαξα” kelimesini kullanılmaktadır (Ἐκ τούτου δὴ οἱ εὐνοῦχοι καὶ αἱ θεράπαινοι λαβοῦσαι ἀπήγον αὐτὴν εἰς τὴν ἀρμάμαξαν καὶ κατακλίναντες κατεκάλυψαν τῇ σκηνῇ. οἱ δὲ ἄνθρωποι, καλοῦ

32 Xen. Kyr. 8. 3. 18.

33 Xen. Kyr. 5. 1. 3; 6. 3. 35.

34 Xen. Kyr. 7. 3. 4.

35 Xen. Kyr. 7. 3. 4-5. Sözü edilen mezarın Paktolos’u gören bir yamaca yapıldığının belirtilmesi bu mezarın “Piramid Mezar” olarak adlandırılan mezar yapısıyla aynı mezar olabileceğini akla getirmektedir. Bu mezarı Sardeis’den çok uzakta değil, Sardeis yakınlarında aramak gerekir. Sardeis önlere öldürülen, Kyros’a yakınlığıyla bilinen bir komutan olan Abradatas için yapılan mezar, Xenophon’un pasajı dikkate alındığında Batı Anadolu’da yapılan ilk Pers anıt mezarıdır. Mezar yapıldığında Kyros hayattadır ve mezarın yapımıyla bizzat ilgilenmiştir. Cesedin mezara karısının kullandığı bir araba (Harmamaksa) ile götürülmesi de mezarın Sardeis yakınlarında yapıldığına bir diğer kanıttır. Eğer Abradatas’ın mezarı Piramid Mezar ise, İran’da inşa edilen piramidal yapılı Pers anıt mezarları (Pasargad’daki Kyros mezarı, Takht-i Rustam’daki mezar ve Gur-i Dukhtar’daki mezar) Kyros’un yapımıyla bizzat ilgilendiği Abradatas’ın mezarından esinlenmiş olabilirler. Bu pasajla, Kyros’un Pasargad’daki kendi mezarının dışında bir diğer mezarın yapımıyla da ilgilendiği ortaya çıkmaktadır.

36 Xen. Kyr. 7. 3. 7.

37 Xen. Kyr. 7. 3. 7; 7. 3. 11.

38 Xen. Kyr. 7. 3. 11.

39 Xen. Kyr. 7. 3. 14.

40 Xen. Kyr. 7. 3. 4.

41 Xen. Kyr. 3. 1. 8; 3. 1. 40; 4. 2. 29; 4. 3. 1; 6. 3. 8; 6. 3. 30; 6. 3. 32; 6. 3. 33; 6. 4. 11; 7. 1. 22.

42 Xen. Kyr. 3. 1. 40.

43 Xen. Kyr. 6. 4. 10-11.

όντος τοῦ θεάματος τοῦ τε Ἀβραδάτου καὶ τοῦ ἄρματος, οὐ πρόσθεν ἐδύναντο θεάσασθαι αὐτὸν πρὶν ἢ Πάνθεια ἀπῆλθεν.). Kypopaidia'daki bir diğ er pasajda, Med'li ve Pers'li kadınların içinde yer aldıkları Harmamaksa'lerden söz edilmektedir⁴⁴. Lydia Kralı Kroisos'un, kadınlarını Harmamaksa'larla uzun bir gece yolculuğuna gönderdiğini belirten pasajdan Lydia'luların da benzer arabaları kullandığını anlıyoruz⁴⁵. Xenophon, bu arabaların kadınları gecenin soğ uğundan koruduğ unu ve rahatça seyahat etmelerini sağladığını vurgular. Sözü edilen Seyahat-Harmamaksa'larının geniş ve dört tekerlekli arabalar olduklarını düşünmek yanlış olmasa gerekir.

Herodotos üç ayrı pasajında Harmamaksa'dan söz eder; ilk pasajında, Yunanistan seferine çıkan Xerxes'in Sardeis'den beri yolculuk yaparak geldiğ i Lydia-Mysia sınırında, canı sıkıldığında ya da yorulduğ unda kendi arabasından inip dinlenmek üzere Harmamaksa'ya bindiğ ini belirtmektedir⁴⁶. Herodotos'un burada sözünü ettiğ i Harmamaksa, içinde dinlenen, üzeri kapalı bir tür vagonlu araba olabilir. İçinde dinlenmek üzere girilen bir araba düşüncemize göre içinde en az bir yatağ ı bulunan, geniş yapılı, sarsılması mümkün olduğ unca engellenen bir araba olmalıdır; böyle bir arabanın da iki değ il, dört tekerlekli olması muhtemeldir. İki tekerlekli bir arabanın atlar tarafından çekilmesine rağmen öne ve arkaya yatması olasıdır. Seyahat amaçlı yapılmış Harmamaksa'ların Büyük Kral tarafından Yunanistan seferi gibi uzun bir yolculukta kullanılmaları bu arabaların aynı zamanda rahat ve güvenli bir yolcu taşıtı olduklarını göstermektedir. Herodotos konuyla ilgili ikinci pasajında, Yunanistan seferi sırasında, Hydarnes oğ lu Hydarnes'in emri altındaki, Pers ordusunun en seçkinlerinden kurulan ve ölümsüzler denilen on bin kişilik birliğ in, yanlarında Harmamaksa'lar içinde kalabalık hizmetçilerini, sandıklarını ve haremelerini götürdüklerini anlatmaktadır⁴⁷. Bu pasajda sözü edilen arabaların da iki değ il dört tekerlekli olması gerekmektedir. İçinde hizmetçilerin, sandıkların ve haremın taşındığı arabaların bu yükleri taşıyacak yapıya sahip olmaları, Yunanistan seferi gibi uzun bir yolculuğ a dayanıklı olmaları ve en önemlisi içindekileri rahat ettirebilecek şekilde yapılmış olmaları gerekmektedir. İçinde sandık taşınan Harmamaksa'ları "Yük-Harmamaksa'sı", haremın taşındığı Harmamaksa'ları ise "Seyahat-Harmamaksa'sı" olarak isimlendirmeyi uygun buluyoruz.

Herodotos'un üçüncü pasajında ise Kos'lu Hegetorides'in kızının, Pers'li Teaspis oğ lu Pharandates'in odalığ ı olduğ u ve yanındakilerle birlikte bir Harmamaksa ile Plataia Savaşından sonra kaçıp Lakedaimonia'lılara teslim olduğ u anlatılır⁴⁸. Herodotos'un pasajlarında geçen Harmamaksa'ların hem erkeklerin, hem kadınların, hem de eşyaların taşındığı, üzeri kapalı geniş arabalar olduğ u anlaşılmaktadır. Söz konusu arabaların işlevlerine göre

44 Xen. Kyr. 3. 1. 8.

45 Xen. Kyr. 4. 2. 29.

46 Hdt. 7. 41. 1.

47 Hdt. 7. 83. 2.

48 Hdt. 9. 76. 1.

yapılmış olmaları gerekmektedir; örneğin, içinde eşya taşınan bir Harmamaksa ile içinde insan taşınan Harmamaksa'nın en azından içlerinin farklı düzenlenmiş olması gerekir.

Plutarkhos'un Themistokles'in Hayatı adlı eserinde seyahat amaçlı yapılmış olan Harmamaksa'ların özellikleri hakkında detaylı bilgi ediniyoruz; Plutarkhos, bu arabaların Pers'li kadınların bindiği, üzeri tenteli, kenarları perdeli ve dört tekerleğe sahip olduklarını, "Apene" olarak isimlendirilen benzer bir arabanın Themistokles'in güvenli şekilde seyahat edebilmesi amacıyla yapıldığını belirtmektedir (ἐν δὲ ταῖς ὁδοπορίαις ὑπο σκενᾶς κύκλοι περιπεφραγμένας ἐπὶ τῶν ἄρμαμαξῶν ὀχεῖσθαι τοιαύτης τῷ Θεμιστοκλεῖ κατασκευασθείσης ἀπήνης καταδύς ἐκομίζετο)⁴⁹.

M. Nolle-Tappeiner'in yorumladığı gibi, asil kadınları ya da Pers'li ileri gelen kimselerin haremelerini taşıyan arabalar, Pers etkili steller üzerinde tasvir edilen arabalar olmamalıdır. Bu kabartmalarda tasvir edilen iki tekerlekli arabalar antik metinlerde belirtilen seyahat amaçlı, rahat ve konforlu arabalar olamazlar. Seyahat eden ya da kısa bir yolculuk yapan bir insanın araba içinde oturduğunu, en azından bağdaş kurup oturduğunu düşüsek dahi, stellerde tasvir edilen arabalarda bir insanın bu şekilde yolculuk etmesinin mümkün olamayacağını düşünüyoruz. Arkeolojik verilerle elde edilen araba tekerleği buluntuları söz konusu arabaların cenaze seronomisinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Sardeis'de, Bintepelek nekropolünde yer alan Akhaemenid Dönemi'ne ait BT- 89 tümülüsü kurtarma kazılarında⁵⁰ dromos girişinde, girişi tam kapatacak şekilde, üst üste yerleştirilmiş şekilde in-situ olarak ele geçirilen⁵¹, yerinde sökülerek parçalanmış bir arabaya ait yaklaşık 1.60 m. çapa sahip iki adet araba tekerleği⁵², 1988 yılında Balıkesir, Üçpınar Köyü yakınlarında yol açma çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan, Bursa ve Balıkesir Müzelerinin ortak çalışmaları sonucu kazısı yapılan, Üçpınar Tümülüsü adıyla anılan soyulmuş tümülüsün dromos kazısı sırasında ele geçirilen, gene aynı şekilde parçalanarak sökülmüş bir arabanın yaklaşık 1.10 m. çapındaki iki adet tekerleği⁵³ ve 1997 yılında Kütahya İli, Aslanapa İlçesi, Karadiğın Köyü'nde kurtarma kazısı yapılan bir tümülüsün mezar odasının doğusunda, 1.60 m. çapında ve 12 ispite sahip araba tekerleği 2.90 m. derinlikte ele geçirilmiştir⁵⁴; söz konusu tekerlekler sahip oldukları şına demirleri,

49 Plut. Them. 26. 4.

50 Dedeoğlu 1991, 119-131.

51 Tekerlek çapları dromos girişinin genişliği ile aynı ölçüdedir (Dedeoğlu 1991, 133. Pl. 2.). Dromosun planı incelendiğinde tekerleklerin dromos genişliği ile aynı ölçüye sahip olmaları, dromosun tekerleklerin genişliğine göre düzenlenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Mezar odası önünde in-situ araba buluntularına gösterilebilecek en dikkat çekici örnek için bkz, Kıbrıs'da Salamis'de 7. yy. ve 7. yy. sonlarına tarihlenen tümülüslerden ele geçirilen düz oturma zemimine sahip araba buluntuları için bkz. Karageorghis 1967, 22-24, Pl. 4, 6, 18, 115 (rekonstrüksiyon), 121 (tekerlek detayları).

52 Kökten-Ersoy 1998, 117-126.

53 Kökten 1998, 131-146; Kökten-Ersoy 1998, 108-117.

54 Türktüzün 1999, 125-140. Mezar odasının yakınında ortaya çıkarılan pişmiş toprak lahitin (2.25x 0.70x 0.50 m.) dışına ve içine mezar hediyeleri bırakılmış ve üzeri mermer bir plakayla örtülmüş olup, tümülüsün eteğine daha sonra yapılan bir gömüye ait olduğu anlaşılmıştır. Lahit M. S. 2. -3. yüzyıla

ispitleri ve şına demirine tutturulan kabara başlı çivileriyle steller üzerinde tasvir edilen arabalarla büyük benzerlik gösterirler. Mezar önünde sökülen arabalar seyahat amaçlı değil, cenazeyi mezara getirme amaçlı kullanılan arabalardır. Steller üzerindeki tekerlekler ile tasvir edilen figürler arasında karşılaştırma yapılırsa tekerleklerin yüksekliğinin tümülüs buluntularıyla yaklaşık aynı ölçülere sahip olduğu anlaşılabilir. Figürlerin ortalama 1.60-1.70 m. boyunda oldukları düşünülürse, tekerlek yüksekliklerinin yaklaşık olarak 1.10-1.65 m. olduğu ortaya çıkmaktadır. Tekerleklerin üzerindeki üst yapının yüksekliği ise İstanbul-5764 (Fig. 1) ve İstanbul-5763 (Fig. 2) stellerinde tekerleğin yüksekliğinden daha azdır; İstanbul 5762 stelinde (Fig. 3) her ikisinin yüksekliği yaklaşık aynı iken, sadece Sultaniye stelinde üst yapının yüksekliği tekerlek yüksekliğini aşar; Sultaniye stelinin detay işçiliğinin diğerlerine oranla daha kötü olduğu da bir gerçektir; örneğin, buradaki arabanın ispitleri özensiz şekilde tasvir edilmiştir. Araba ile atlar-katırlar arasındaki araba oku olduğundan kalın gösterilmiştir. Kabartmalarda, figürler ile araba üst yapısı arasındaki orantının gerçek ölçülere dayandığını İstanbul-5763, İstanbul-5762 ve Sultaniye stelinde arabayı izleyen kadın figürlerin üst yapıdaki çıkıntıya veya ana gövdeye dokunmalarından anlayabiliyoruz; kadınlar arabanın bu elamanlarına elleriyle dokunabiliyor, diğer bir deyişle ulaşabiliyorlardı. Kadın figürlerin üst yapıdaki çıkıntıya (İstanbul-5763) ya da ana gövdeye (İstanbul-5762 ve Sultaniye) dokunmaları, steli işleyen sanatçının, ölünün mezar alanına götürülüşü sırasında yapılan bu hareketi bildiğini ve mezar steli gibi çok dar bir alanda tasvir edilen ekphora özetinin içinde dahi bu hareketi tasvir etme ihtiyacı duyduğunu göstermektedir. Bu hareketin aynı şekilde günümüzde olduğu gibi ölü kültü ile doğrudan ilişkili olduğunu düşünüyoruz ve Dentzer'in⁵⁵, bu hareketin ölüye karşı gösterilen saygının ifadesi ve ölünün yüceltilmesi yorumuna biz de katılıyoruz. Cenazenin mezara eller üstünde taşınarak götürülüşü sırasında taşıma amaçlı yaklaşımların dışında, ölüye son kez yakın olma isteğiyle tabuta dokunmak, günümüzde sıkça rastlanılan bir harekettir.

Arabalar üzerinde görülen yükün veya nesnenin ne olduğu ve arabaların niçin tümülüs dromosları önünde ya da Gümüşçay'da olduğu gibi lahitin yanında sökülerek parçalandığını irdelemek gerekmektedir. Bu sorun üzerine bir çok öneri ileri sürülmüştür. J. Borchhardt arabalar üzerinde tabut taşındığı görüşündedir⁵⁶. Samos Vathy'den bulunmuş olan kireçtaşı lahit⁵⁷ ile İstanbul-5764 stelinde tasvir edilen arabanın üzerindeki nesne arasında sadece bezeme açısından benzerlik kurulabilmiştir. Lahit, kısa kenarında iki, uzun kenarında ise üç İon sütünü kabartması taşımaktadır. Lahitin iki yöne eğimli çatıya sahip bir kapağı vardır; alınlık üstü ve köşe noktalarında akroterion'lar yer almaktadır. Doğrudan toprağa gömü amacıyla imal edilen

tarihlenir. Söz konusu lahit ile mezar önünde söküldüğü anlaşılan cenaze arabası arasında bir bağlantı bulunmamaktadır (Polat 1999, 234.).

⁵⁵ Dentzer 1969, 202.

⁵⁶ Borchhardt 1968, 192-194. Taf. 47. 1-2.

⁵⁷ Freyer-Schauenburg 1974, 183-184. Taf. 76; Borchhardt 1968, Taf. 47. 1.

veya anıt mezarlara yerleştirmek amacıyla yapılan lahitlerin genellikle alınlıklı kapaklara sahip olmalarına rağmen steller üzerinde, Karaburun II mezarında (Fig. 6)⁵⁸ ve Ağlayan Kadınlar Lahtinin kapağı üzerinde (Fig. 5) tasvir edilen arabalar üstündeki nesnelere kubbe şeklinde kavisli üst yapıya sahip olmaları dikkate değerdir. Örneğin, İstanbul-5764 stelinde arabanın yer aldığı panel yüksekliğinin yetersiz kalması sonucu sanatçı, arabanın üst profilini kubbe şeklinde kavisli yapmak istese de bunu gerçekleştirememiş ve sol kısımda başladığı kubbe kavisini düzleştirmek zorunda kalmış, bunun sonucu olarak üst çizgiyi diğer kenara bağlama zorunluluğu doğmuştur. Sahneyi işleyen sanatçının paneldeki yer darlığından ötürü kavisi istediği şekilde tamamlayamaması, kapak çıkıntılarında hiza hatası yapmasına neden olmuştur. Araba üst yapısında yer alan iki kapak çıkıntısının diğer örneklerde olduğu gibi aynı hizada olmayıp, soldaki kapak çıkıntısının daha aşağıda kalmış olmasının nedeni bizce, gövdesindeki İon sütun bezemelerine varıncaya kadar arabayı detaylandıran sanatçının bu noktada dikkatinin tamamen dağıldığını göstermektedir. Arabanın üst yapısı incelendiğinde bu durum anlaşılabilir. İstanbul-5763 stelinde ise sanatçı gene aynı şekilde arabanın üst profilini yukarıdaki profillere rağmen tamamlamış, fakat arabanın üst kısmını panelin üstüne taşımak zorunda kalmıştır. Buradan hareketle önemli sonuçlara varmak da mümkündür; her iki stelde de sahnelerin yükseklikleri önceden belirlenmiş sınırlı bir alana sahip olduğu için sanatçı ekphora tasvirlerini stel üzerindeki bu alanlara işlemiştir. Arabaların üst yapılarının sahne dışına taşmasının nedenini bu şekilde açıklayabiliyoruz. Bu noktada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, İstanbul-5763 stelinde sahneyi işleyen sanatçının, arabanın üst yapısına ait profili yukarı taşıyarak, ısrarla işlemesi ve arabanın biçimini aynı şekliyle yansıtma isteğidir. Düşüncemize göre, eğer ekphora sahnesinin işleneceği alan yeter yüksekliğe sahip olsaydı, ya da sanatçı arabayı işlemeye tekerleklerden değil, arabanın üst yapısından başlamış olsaydı, İstanbul-5764 stelinde yer alan arabanın üst yapısının profili de diğer örneklerde olduğu gibi kubbe şeklinde kavisli olurdu. Sanatçıların araba üst yapılarının tasvirlerinde kubbe benzeri kavisli profile bu derece sadık kalmaları, bu arabaların cenaze seronomilerinde kullanılmaları için özel olarak üretildikleri düşüncesine sahip olmamıza neden olmaktadır. Arabalar üzerinde görülen kapak çıkıntılarının ısrarla belirtilmesi ve söz konusu çıkıntılarının, araba hacimleri dikkate alındığında, oldukça büyük yapılmaları, bu arabaların ayrılabilir tek parçalarının kapakları olduğunu akla getirmektedir. Steller üzerindeki tüm arabalarda kapak çıkıntı detaylarının belirgin şekilde tasvir edilmesi, araba üzerindeki vagon benzeri gövdenin içinde yer alan cesedin, vagon aşağıya indirilmeden, kapağın açılmasıyla dışarı alındığını ve kapak altındaki gövdenin arabanın kendisini oluşturduğunu gösteriyor düşüncesindeyiz. Eğer arabalar üzerinde lahit taşındığı kabul edilirse, taşınan tüm lahitlerin kapak çıkıntılı, ancak iki yöne eğimli çatısı bulunmayan alınlıksız lahitler olması gerekir. Arabaların detaylarındaki önemli benzerlikler, bu arabaların ancak

58 Mellink 1971, 250-255, Pl. 54, Fig. 21; Mellink 1973, 297 ff. Pl. 45, Fig. 7; Mellink 1979, 476-496.

aynı işlev amacıyla özel olarak imal edildikleri düşünüldüğünde anlam kazanmaktadır.

Kabartmaları işleyen sanatçının, tekerlekler üzerindeki kabara başlı çivileri dahi detaylı şekilde göstermesine rağmen, tabut detaylarını gözden kaçırmamasını olası bulmuyoruz. Arabalar üzerinde ahşap lahit taşındığı dahi düşünülse, kabartmalar üzerinde mutlaka ipucu verebilecek detaylar olmalıydı; örneğin, Ağlayan Kadınlar Lahtinin kapağında tasvir edilen araba üzerindeki nesnenin lahtin kendisiyle hiçbir benzerliği bulunmamaktadır. Tasvirlerde görülen araba üst yapısı eğer bir lahite ait ise, tasvirlerde gövdeyi tamamıyla kapladığı görülen lahtinin nakil sırasında sarsıntılardan etkileneyeceği unutulmamalıdır; bu durumda, araba üzerinde lahit için daha geniş bir alan ayrılması gerekirdi. Tüm bunların yanında, özellikle steller üzerindeki araba tasvirlerinde önemli detayların gözden kaçırıldığını düşünüyoruz; tekerlekler üzerinde taşınan nesnenin kendinden bağımsız bir zemine oturmadığı açık şekilde görülmektedir. Eğer araba üzerinde ahşap, kireçtaşı ya da mermer bir lahit taşınıyor olsaydı arabanın kendi zeminine oturuyor olmalıydı; oysa tasvirlerdeki nesnenin kendi zemini ile son bulduğu görülmektedir. Nesnenin araba üzerinden alındığını düşünecek olursak geriye sadece tekerlekleri birbirine bağlayan dingil ve arabayı çeken katır ya da atlara bağlantıyı sağlayan araba oku ile tekerlekler kalır; bu durumda, arabanın kendine ait bir oturma düzleminin olması gerekmektedir ki üzerine yerleştirilecek ne olursa olsun sağlıklı şekilde taşınabilsin. İşte bu noktada Xenophon'un Kyropaidia'da bahsettiği Harmamaksa'nın⁵⁹ önem kazandığını düşünüyoruz. Abradatas'ın cesedini mezar alanına getirmek amacıyla kullanılan arabanın Harmamaksa kelimesi ile tarif edilmesinin sebebi, seyahat amaçlı kullanılan diğer Harmamaksa'lardaki gibi bu arabanın da tekerlekleri üzerinde tek gövdeye sahip olması, ancak seyahat amaçlı değil, ölünün mezara taşınması amacıyla imal edilmiş bir Harmamaksa olmasındandır. Tasvirlerde görülen arabalar aynı şekilde tek gövdeye sahiptirler; sadece üzerlerinde, içinden ölünün çıkarılması için bir kapak bulunmaktadır; tasvirlerde gövdenin ön ve arkasında görülen çıkıntılar kapağa ait çıkıntılar olmalıdır. Bu tür çıkıntıları Lykia lahitlerinde ve Karia bölgesinde sıkça rastlanılan, ana kayaya açılmış tekne türü mezarların kapaklarında da görebiliyoruz. Arabaların üst yapısı ile kapak ayırımını gösteren çizgi sadece Ağlayan Kadınlar Lahtindeki tasvirde görülebilmektedir (Fig. 5); burada tasvir edilen arabanın gövdesi ile kapağı ayırt edilecek şekilde profilendirilmiştir.

Tümülslerin dromoslarında niçin parçalanmış ya da sökülmiş arabalara ait tekerleklerin ele geçirildiğini şu şekilde açıklayabileceğimizi düşünüyoruz: arabalar üzerinde taşınan ayrı bir lahit ya da sanduka değil, arabanın bizzat kendi gövdesi olmalıdır. Tasvirlerdeki arabaların tekerlek yükseklikleri, bu arabaların herhangi bir at arabası olmadığını kanıtlamaktadır. Örneğin Karaburun II mezarının doğu duvarındaki üzeri kubbe biçimli arabanın tekerlekleri önünde yer alan ve üzerinde oturur

59 Xen. Kyr. 7. 3. 4.

durumda sakallı bir figürü taşıyan arabanın tekerleklerine oranla daha büyüktür⁶⁰. Öncelikle, yüksek tekerlek, cenazenin rahat şekilde mezar alanına getirilmesini sağlıyordu; çünkü mezar alanları, özellikle tümülüsler her zaman yerleşimin çok yakınında yer almayabilirler; Lydia bölgesinde Hermos'u gören yamaçların tümülüsler için daha cazip yerler olarak seçildiği görülmektedir; en azından tümülüs yer seçimlerinde mezarın önündeki alanın panoramik olmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle tümülüs nekropol alanları yerleşim yerlerinden uzakta olabiliyordu. Yüksek tekerlekli arabaların bol yağış alan bu bölgelerde cenazenin taşınmasını kolaylaştıracağı açıktır. Düşüncemize göre bu arabalar diğer bir deyişle "Cenaze-Harmamaksa'ları" Pers'lerin cenaze seremonilerinde kullanmaları amacıyla üretilen özel cenaze arabaları olmalıdırlar. Özel olarak üretildikleri için tüm tasvirlerdeki arabalar birbirlerine benzemektedirler. Sorunun aydınlanması amacıyla şu soruların cevaplanması gerekmektedir: eğer cenaze alayında kullanılan arabalar, üzerlerinde tabut ya da sanduka taşıyor olsalardı, veya bu arabalar cenazeyi mezara götüren herhangi bir araba olsalardı, araba tasvirleri arasında bu kadar benzerlik olabilir miydi? Örneğin Sidon'dan bulunan M.Ö. 4. yy.'ın ortalarına tarihlenen Ağlayan Kadınlar Lahtinin kapağındaki araba (Fig. 5) ile Elmalı'da, M.Ö. 5. yy.'ın başlarına tarihlenen Karaburun II tümüsü mezar odasında tasvir edilen prosesyonadaki araba (Fig. 6)⁶¹ ve Daskyleion satraplık bölgesinden ele geçen stellerdeki arabaların (Fig. 1-4) üzerindeki kavisli profile sahip nesnelere birbirlerine nasıl bu kadar benzeyebilirler? Üzerlerinde lahit ya da ahşap tabut taşıyorlarsa, tüm lahitlerin ve ahşap tabutların biçimi aynı mıydı? İki yöne eğimli, diğer bir deyişle üçgen alınlıklı bir lahit ya da tabut bu arabalar üzerinde hiç taşınmadı mı? Sürekli, üzeri kubbe biçimli lahit ya da tabutlar mı taşınıyordu?

Özel olarak üretildiğini düşündüğümüz, cesedi araba dingiline paralel şekilde taşıyan "Cenaze-Harmamaksa'ları" cenazenin mezara getirilişinden sonra işlevlerini tamamlamış olduklarından ve ölüyü taşıdıklarından dolayı ölü kültürüne göre kirlendikleri düşünüldüğü için mezar önünde parçalanmış ya da sökülmiş olmalıdırlar. Üst yapının ahşap olmasından ötürü tasvirlerde görülen arabalara ait parçaların dromosda ele geçirilemediği görülmektedir. Eğer üst yapı taş olsaydı mutlaka tekerlek buluntularıyla beraber ele geçirilmeleri gerekirdi.

Çanakkale Müzesi tarafından Biga, Gümüşçay yakınlarında gerçekleştirilen Kızöldün Tümülüsü kurtarma kazısıyla ortaya çıkarılan "Polyksena Lahti'nin" batı yönündeki uzun kenarına birbiri üzerine dayanmış şekilde bulunan şına demirleri üzerinde kabara başlı çivilere sahip iki tekerlek in-situ olarak ele geçirilmiştir⁶². N. Sevinç, bu tekerleklerin muhtemelen lahiti mezara taşıyan cenaze arabasına ait olduğunu

60 Mellink 1971, Pl. 54. Fig. 21; Mellink 1973, Pl. 45. Fig. 7

61 Mellink 1971, 250-255, Pl. 54. Fig. 21; Mellink 1973, 297 ff. Pl. 45. Fig. 7; Mellink 1979, 476-496.

62 Sevinç 1994, 443-449; Sevinç 1996, 252.

belirtmektedir⁶³; ancak 3.32 m. uzunluğa, 1.60 m. genişliğe ve toplam 1.78 m. yüksekliğe sahip mermer bir lahitin tonlarca ağırlık çekeceği düşünülürse, böyle bir lahtin bu kapasitedeki tekerleklerle taşınmasının imkansız olduğu görülmektedir. “Polyksena Lahti”, kendi için özel olarak yapılan bir araba ile taşınmış olmalıdır⁶⁴. Söz konusu araba tekerleği buluntuları, içinde bir lahit saklayan tümülüse dahi cesedin özel bir araba ile getirildiğini kanıtlamaktadır. Arabanın üzerinde taşınan bir başka lahit ise, o takdirde kazı sırasında parçalarının ele geçirilmesi gerekirdi; çünkü tekerlekler lahite dayanmış şekilde bulunmuşlardı. Lahite dayanmış olarak ortaya çıkarılan pişmiş toprak çatı kiremitlerinin in-situ olarak ele geçirilişi lahit çevresinin aynen korunduğunu göstermektedir. H. Kökten-Ersoy, mezarda bulunan araba tekerlekleri üzerine yaptığı incelemeler sonucunda tekerleklerin merkezlerine orak monte edildiğini belirtmektedir⁶⁵. Eğer söz konusu parçalar oraklara ait ise, bu durumda, cenaze sahibinin bir savaş arabası ile mezara taşındığı, bu arabanın da diğer arabalar gibi mezarın yanında parçalandığı anlaşılmaktadır. Burada ilk akla gelen mezar sahibinin bir asker olabileceği fikridir; ancak bir savaş arabasının cenazeyi içine alabilecek hacimde olmadığı gibi savaş amacı ile üretilmiş bir arabaya cenazenin ne şekilde yerleştirildiği de cevaplanması gereken bir sorudur⁶⁶; ancak savaş arabasının yeniden düzenlenmesi ve amaca uygun şekle getirilmesiyle cenazeyi taşıyabileceği unutulmamalıdır⁶⁷. Örneğin günümüzde askeri cenazelerde tabutun yerleştirileceği top arabası tabut taşıma amacına yönelik olarak yeniden düzenlenmektedir.

Antik metinlerden de anlaşıldığı gibi Harmamaksa’lar Hamaksa’lardan farklı bir yapıya sahipti. Üzeri açık şekilde imal edilmiş herhangi bir araba olmayıp, insanları ya da eşyaları yolculuk sırasında hava koşullarından koruyan, dışarıdan görünümü engelleyen taşıma araçlarıydı; bu arabalar sadece eşyaların taşınması için imal edilebildikleri gibi⁶⁸, yalnızca cenazenin araba dingiline paralel şekilde taşınması amacına yönelik de yapılabiliyorlardı⁶⁹. Üzeri kapalı olan taşıma amaçlı benzer arabalardan Homeros’un Odyssea adlı eserinde de bahsedilmektedir; ancak Odyssea’da bu tür arabalar “ἀπήνη” ismiyle tanınıyorlardı. “Güzel tekerlekli araba”⁷⁰, “güzel tekerlekli katır arabası”⁷¹, “tahtası cilalı (üzeri işli ya da bezemeli) araba”⁷² ve “katırların sürdüğü araba”⁷³ şeklinde tanımlanan arabanın

63 Sevinç 1994, 443-449; Sevinç 1996, 252.

64 Polyksena Lahti’nin kağıdı tekerleğine benzer, ispitsiz, tamamen ahşap gövdeye sahip fakat geniş yapıllı tekerleklerle taşınabileceğini düşünüyoruz.

65 Kökten 1994, 152-153.

66 Littauer 1972, 145-157; Littauer-Crouwel 1977, 1-8.

67 Savaş arabaları için bkz. Demargne 1974, Pl. 32-33, 38, 47, 49-52; Littauer 1972, 145-157; Littauer-Crouwel 1977, 1-8.

68 Hdt. 7. 83. 2.

69 Xen. Kyr. 7. 3. 4.

70 Hom. Odys. 6. 57, 69.

71 Hom. Odys. 6. 72.

72 Hom. Odys. 6. 73.

73 Hom. Odys. 6. 82.

metinden anlaşıldığı üzere yolculukta kullanıldığı ve ahşap olan üst yapısının da cilalanmış ve bezemeli olduğu belirtilmektedir. Aynı arabanın kullanımından Pindaros'un bir pasajında da söz edilmektedir⁷⁴; üst yapısı bezemeli ve katırların çektiği bu araba için "ἀρήνη" kelimesi kullanılmıştır. Üzeri kapalı ve tek gövdeli arabaların ahşap üst yapılarının aynı zamanda bezendiği de düşünülürse, Daskyleion-5764 stelinde tasvir edilen arabanın üzerinde görülen üç İon sütuncuğu, arabanın üzerinde taşıdığı düşünülen olası bir lahite ait değil, bizzat arabanın kendi gövdesinde yer alan ahşap oymacılığı bezemelerine ait olmalıdır. Bu veriler ışığında, İstanbul-5763 (Fig. 8) ve İstanbul-5764 (Fig. 9) stelleri üzerinde tasvir edilen Cenaze-Harmamaksa'larının birer rekonstrüksiyonunu öneriyoruz. İstanbul-5764 stelindeki araba gövdesinin kısa kenarında üç İon sütuncuğunun işlenmiş olması, uzun kenarında altı İon sütuncuğunun işlenmiş olmasının en mantıklı öneri olacağını düşünüyoruz (Fig. 9). Araba tekerleklerinin tümülüs buluntularıyla anlaşıldığı üzere kabara başlı çivilerle kaplı olduğu bilinmektedir; tasvirleri işleyen sanatçı ya da sanatçılar kabara başlı çivileri olduğundan iri ve belirgin şekilde tasvir etmişlerdir. Çizimlerde biz de sanatçının tasvirine bağlı kalmayı daha uygun bulduk.

Cenaze-Harmamaksa'larına ait olduğunu düşündüğümüz tekerlek buluntularının tümülüs'lerin dromosları önünde ya da tümülüs içindeki lahtin kenarında (Polyksena Lahti) ele geçirilmeleri, gelecekte yapılacak tümülüs kazılarının bu konuya ışık tutacağını göstermektedir.

Figür Listesi

Figür-1 : İstanbul-5764 Stelinde tasvir edilen Cenaze-Harmamaksa'sı.

Figür-2 : İstanbul-5763 Stelinde tasvir edilen Cenaze,Harmamaksa'sı.

Figür-3 : İstanbul-5762 Stelinde tasvir edilen Cenaze-Harmamaksa'sı.

Figür-4 : Sultaniye Stelinde tasvir edilen Cenaze-Harmamaksa'sı.

Figür-5 : Ağlayan Kadınlar Lahti kapağında tasvir edilen Cenaze Harmamaksa'sı.

Figür-6 : Karaburun II Tümülüsü, mezar odasının güney duvarında yer alan Cenaze-Harmamaksa'sının Tasviri.

Figür-7 : Vulci'den bulunmuş siyah figürlü kyathos üzerindeki ekphora sahnesi.

Figür-8: İstanbul-5763 stelinde tasvir edilen Cenaze-Harmamaksa'sının rekonstrüksiyonu.

Figür-9 : İstanbul-5764 stelinde tasvir edilen ahşap oymacılığa sahip Cenaze-Harmamaksa'sının rekonstrüksiyonu.

74 Pind. Pyth. 4. 94.

Bibliyografya ve Kısaltmalar**Antik Kaynaklar**

Hdt.	Herodotos, Historiai.
Xen. Kyr.	Xenophon, Kyropaidia.
Xen. Anab.	Xenophon, Anabasis.
Xen. Hell.	Xenophon, Hellenika.
Plut. Them.	Plutarkhos, Themistokles.
Arist. Akhar.	Aritophanes, Akharniai.
Diod. Sic.	Diodorus Siculus, Bibliothekes Historikes.
Strab.	Strabon, Geographikon.
Pind.Pyth.	Pindaros, Pythios.
Hom. Odys.	Homeros, Odysseus.

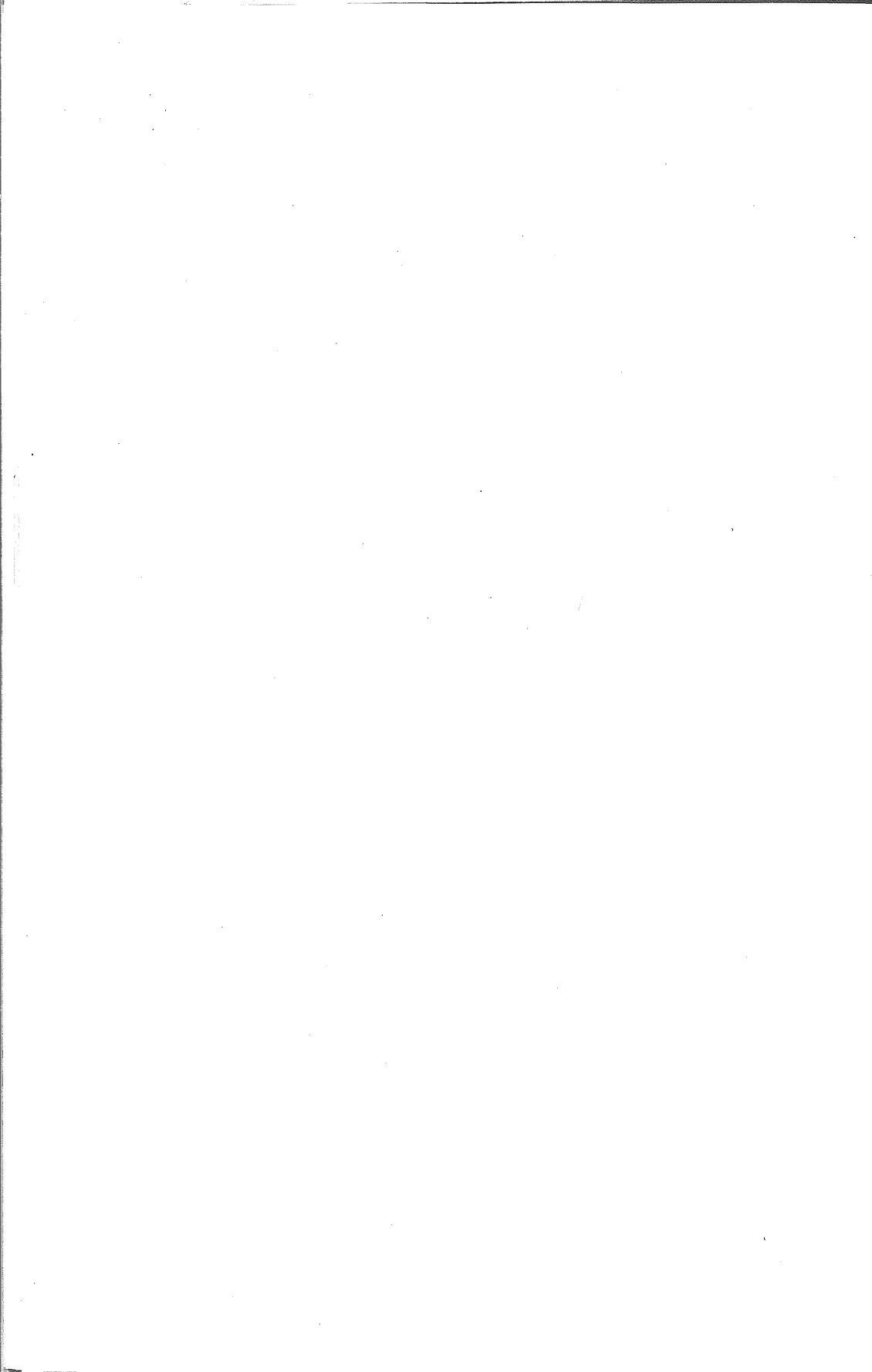
Modern Kaynaklar

Bakır 2001	Bakır, T., Die Satrapie in Daskyleion, Achaemenid Anatolia, Pihans 92, Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period, Bandırma 15-18 August 1997, Leiden, 2001, 169-180.
Beazley 1956	Beazley, J. D., Attic Black Figure Vase Painters, Oxford, 1956.
Bernard 1965	Bernard, P., "Remarques sur le Dècor Sculptè D'un Édifice de Xanthos", Syria, 42, 1965, 261-288.
Bernard 1969	Bernard, P., "Les bas-reliefs grèko-perses de Dascylion à la lumière de nouvelles découvertes", RA, 1969, 17-28.
Borchhardt 1968	Borchhardt, J., "Epichorische, gräko-persisch beeinflusste Reliefs in Kilikien", Ist.Mitt. 18, 1968, 161-211.
Dedeoğlu 1991	Dedeoğlu, H., "Lydia'da bir Tümülüs Kazısı", I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara, 1991, 119-131.
Demargne 1974	Demargne, P., Fouilles De Xanthos, Tome 5, Tombes-Maisons, Tombes Rupestres Et Sarcophages, Paris, 1974.
Dentzer 1969	Dentzer, J. M., "Reliefs au Banquet dans l'Asie mineur du Ve siècle av. J. C.", RA, 1969, 195-224.

- Dupont-Sommer 1966 Dupont-Sommer, A., "Une Inscription Areméenne Inédite D'Époque Perse Trouvée a Dascyléion", CRAI, 1966, 44-58.
- Durugönül 1994 Durugönül, S., "Zwei Grabdenkmäler Aus Der Umgebung Von Amaseia", Ist.Mitt., 44, 1994, 79-88. Taf. 16-17.
- Fıratlı 1970 Fıratlı, N., "Uşak-Selçukler Kazısı ve Çevre Araştırmaları", TAD, 19-2, 1970, 121-122. Res. 80-81.
- Freyer-Schauenburg 1974 Freyer-Schauenburg, B., Bildwerke Der Archaischen Zeit Und Des Strengen Stils, Samos 11, Bonn, 1974.
- Gündüz 2000 Gündüz, S., M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar, Ankara, 2000 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Hanfmann 1976 Hanfmann, G.M.A., On Lydian and Eastern Greek Anhemion Stelai, RA, 1976, 35-44.
- Jacobs 1987 Jacobs, B., Griechische und Persische Elemente in der Grabkunst Lykiens zur Zeit der Achämenidenherrschaft, Studies in Mediterræan Archaeology, Vol. 78, Jonsered, 1987.
- Karageorghis 1967 Karageorghis, V., Excavations In The Necropolis of Salamis I-II, Nicosia, 1967.
- Kökten 1994 Kökten, H., Anadolu'da Ele Geçirilen Akhaemenid Dönemi Araba Buluntuları, İzmir, 1994 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Kökten 1998 Kökten, H., "Conservation and Reconstruction of Phrygian Chariot Wheels from Mysia", Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism, Proceedings of an International Symposium on the Archaeology, History and Ancient Languages of Thrace and Phrygia, (Ankara, 1995), Ankara, 1998, 131-146.
- Kökten-Ersoy 1998 Kökten Ersoy, H., "Two wheeled vehicles from Lydia and Mysia", Ist.Mitt., 48, 1998, 107-133.

- Kurtz-Boardman 1971 Kurtz, D.-Boardman, J., Greek Burial Customs, London, 1971.
- Littauer 1972 Littauer, M. A., "The Military Use of the Chariot in the Aegean in the Late Bronze Age", *AJA*, 76, 1972, 145-157.
- Littauer-Crouwel 1977 Littauer, M. A. -Crouwel, J. H., "Chariots with Y-Poles in the Ancient Near East", *AA*, 1977, 1-8.
- Mellink 1971 Mellink, M. J., "Excavations at Karataş-Semahöyük and Elmalı, Lycia, 1970", *AJA*, 75, 1971, 250-255. Pl. 54. Fig. 21.
- Mellink 1973 Mellink, M. J., "Excavations at Karataş-Semahöyük and Elmalı, Lycia, 1972", *AJA*, 77, 1973, 297-301. Pl. 45. Fig. 7.
- Mellink 1979 Mellink, M. J., "Fouilles D'Elmalı, En Lycie du nord (Turquie). Découvertes Préhistoriques et tombes á fresques", *CRAI*, 1979, 476-496.
- Metzger-Coupe! 1963 Metzger, H-Coupe!, P., Fouilles De Xanthos, Tome 2. L'Acropole Lycienne, Paris, 1963.
- Metzger 1975 Metzger, H., "Ekphora, convoi fun?bre, corteje de dignitaires en Gréce et á la périphérie du monde rec", *RA*, 1975, 209-220.
- Metzger-Coupe! 1976 Metzger, H.-Coupe!, P., "La Frise des 'Coqs et Poules' de L'Acropole de Xanthos Essai de Restitution et D'Interprétation", *RA*, 1976, 247-264.
- Metzger 1987 Metzger, H., "Étapes de la Découverte du monde Lycien et Perspectives Nouvelles Offertes a L'Étude des Périodes Prè-Helléniques en Lycie", *REA*, 89, 1987, 3-19.
- Möbius 1971 Möbius, H., "Zu den Stelen von Daskyleion", *AA*, 1971, 442-455.
- Nolle 1992 Nolle, M., Denkmäler vom Satrapensitz Daskyleion, 1992.

- Polat 1991 Polat, G., Daskyleion ve Yakın Çevresinden Ele Geçen Anadolu Satraplık Dönemine Ait Mezar Stelleri, İzmir, 1991 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Polat 1998 Polat, G., Anadolu Akhaemenid Dönemi Plastik Eserleri, İzmir, 1998 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Ratte 1994 Ratte, Ch., Anthemion Stelai from Sardis, AJA, 1994, 593-607.
- Sevinç 1994 Sevinç, N., "Çanakkale Gümüşçay Tümülüsleri 1994 yılı Kurtarma Kazıları Ön Raporu", 6. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara, 1996, 443-449.
- Sevinç 1996 Sevinç, N., "A New Sarcophagus of Polyxena from the Salvage excavations at Gümüşçay", Studia Ttoica, 6, 1996, 251-264.
- Şahin 1996 Şahin, N., "Beyaz Lekythos'lar Işığında, Klasik Devirde Atina'da Ölüm İkonografisi ve Ölüm Kültü", Arkeoloji Dergisi, 4, 1996, 143-167.
- Tappeiner 1986 Tappeiner, M., "Ein Beitrag zu den Wagenzügen auf den Stelen aus Daskyleion", EpigrAnat., 7, 1986, 81-95.
- Türktüzün 1999 Türktüzün, M., "Kütahya İli Karadığın Köyü Akalan Tümülüsü Kurtarma Kazısı 1997", 9. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara, 1999, 125-140.
- Weller 1970 Weller, M. E., "The Procession on the Sarcophagus of Mourning Woman", CalifStClAnt, 3, 1970, 219-227.
- Zschietzschmann 1928 Zschietzschmann, W., "Die Darstellungen der Prothesis in der Griechischen Kunst", AM, 53, 1928, 17-36.

SİLİFKE MÜZESİ KOLEKSİYONUNDAN CAM KASE (Lev. 40)

*Emel Erten

ABSTRACT

The monochrome glass bowl from Silifke Museum belongs to a very well-defined group of Hellenistic vessels. It has a semi-spherical form and is made of yellowish-green glass. The diameter of its rim is 12.2 cm., and it has an average height of 8 cm. Two parallel grooves located below the rim surround the interior of the bowl.

The Silifke bowl should be either related to or an actual product of the glass industry that flourished during Late Hellenistic-Early Roman period in the Syro-Palestinian region. Although its precise findspot is unknown, the bowl must have been found in Cilicia, perhaps even in Silifke, since many examples of the type have been recorded in the region. The presence of cast bowls in Cilicia can be explained by close relations with the Syro-Palestinian area or by possible (but not yet proven) production in the region.

Silifke Müzesi koleksiyonuna 1969 yılında satın alınarak kazandırılan kase (env. no. 893) cam çalışmalarında iyi tanınan bir grubun temsilcisidir. Müzedeki kayıtlar uyarınca, kesin buluntu yeri bilinmese de, onun üretildiği ve kullanıldığı coğrafya ile tarihi konusunda bilgi edinmek olasıdır.

Büyük İskender'in tarih sahnesine çıkması, Pers egemenliğinin son bularak, Hellenistik dönemin başlangıcı ile oluşan sosyal ve kültürel hareketlilik etkilerini camcılıkta da gösterir. Zengin ve lüks görünümlü tek ya da çok renkli kaseler cam sanatında Hellenistik dönemi simgeler.

Arkeolojik veriler, Suriye-Filistin kıyı bölgesinin Hellenistik dönem içinde canlı bir cam endüstrisine sahip olduğunu gösterir. Bu, henüz cam üfleme tekniğinin icat edilmediği ve yaygınlaşmadığı bir evredir. O sıralarda, cam vazoların yapımında İ.Ö. 16. yüzyıldan beri bilinen "iç kalıp tekniği" yoğun olarak kullanılmaktadır¹. Hellenistik dönemi de içine alan, İ.Ö. 1. yüzyıla dek devam eden uzun süre içinde iç kalıp tekniği başlıca vazo üretim yöntemidir. Ancak, yine cam tarihinin başlangıcından beri tanınan kalıba döküm tekniğinin, iç kalıp tekniğinin yanısıra kullanımı Hellenistik dönem için tipik sayılmaktadır².

"Kalıba Döküm Tekniği", eriyik durumdaki camın çeşitli özellikler taşıyabilen kalıplara, farklılık gösteren yöntemlerle dökülerek ya da bastırılarak cam kapların üretimini açıklayan genel bir terimdir³. Önceden hazırlanan disk biçiminde cam kütleinin henüz sıcakken bir içbükey ya da dışbükey kalıbın üzerine bırakılarak, camın kendiliğinden sarkmasının ya da bel vermesinin beklenmesi (sagging) Hellenistik dönem kaselerinin yapımında

* Yrd. Doç. Dr. Emel Erten, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33342 Çiftlikköy Kampüsü, Mersin/TÜRKİYE

1 İç kalıp tekniğinin en erken uygulamaları konusunda: Grose 1989, s. 46, Stern-Schlick-Nolte 1994, s.48-51; ayrıca, tekniğin İ.Ö. 1. binyıldaki uygulamaları ile ilgili olarak: Fossing 1940. Bu örneklerden sonra, İ.Ö. 1. binyılın ikinci yarısı içinde iç kalıp tekniği cam üretiminde en çok kullanılan yöntemdir.

2 Kalıba döküm tekniğinin başlangıcı konusunda: Grose 1989, s. 47.

3 Cam döküm tekniğinde kullanılan kalıplar, taş, seramik, metal gibi malzemelerden yapılabilmekte; tek parçalı üzeri açık kalıplar veya kapalı çok parçalı olanlar bu işlem için kullanılabilir: Grose 1989, s. 31-33; ayrıca döküm tekniğinin uygulamaları ile ilgili olarak Stern 1991, s. 21-31, Stern/Schlick-Nolte 1994, s.66-71.

yaygın olarak kullanılan bir üretim biçimi olarak belirlenmiştir⁴. Silifke kasesinin de benzerleri gibi, bu yöntemle üretilmiş olması gerekmektedir. Hellenistik dönemin cam eserlerinde geniş uygulama alanı bulan bu yapıım tekniğinde ağırlıklı olarak kaselere yer verilmekte ve Suriye-Filistin kıyısındaki başlıca merkezinin Tel Anafa olduğunu arkeolojik bulgular göstermektedir. Bunun yanısıra, doğuda ve batıda çok geniş alanlarda döküm cam kaselerin üretildiği ve kullanıldığı da bilinmektedir⁵.

Tel Anafa, İsrail'deki Yukarı Galile bölgesinde yer alan bir kenttir. Burada, Erken Bronz Çağı'ndan, Erken Roma Dönemi'ne kadar yerleşimin söz konusu olduğu arkeolojik kazılar sonucunda anlaşılmıştır⁶. Tel Anafa'daki Hellenistik dönem yerleşimi kazılarında ele geçen cam buluntularının çoğunu, döküm tekniğinde yapılmış kaseler oluşturmaktadır⁷. Bu buluntular üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda, biçim, süsleme, renk özellikleri uyarınca dört farklı kase grubu belirlenmiştir⁸.

Söz konusu sınıflama uyarınca saptanan başlıca dört tipten A grubu (oluklu) kaselerine, form, süsleme ve renk özellikleri uyarınca Silifke Müzesi örneğinin de yerleştirilmesi olasıdır. Silifke kasesi yarı küresel bir biçime sahiptir ve sarımsı yeşil camdan yapılmıştır. Dış yüzeyinde aşınmalar ve bazı kalker tabakaları yer almaktadır. Çok sayıda kırık parçanın yapıştirılması ile onarılan kasenin ağız çapı 12.2 cm, yüksekliği ise 8 cm'dir. Dış yüzünde herhangi bir süsleme yer almamakta, buna karşılık, içte ağız kenarının altında birbirine paralel iki yatay bant oluşturan birer oluk bulunmaktadır⁹ (fig. 1-3).

A Grubu kaseleri için İ.Ö.125-80 tarihleri verilmekte¹⁰, bir diğer deyişle, Tel Anafa'da belirlenen cam kase grupları içinde en erken olanları

4 Stern/Schlick-Nolte 1994, s.68-71.

5 Kaselerin gösterdiği genel coğrafi dağılım ve özellikleri konusunda: Grose 1989, s. 194, n. 94; Stern/Schlick-Nolte 1994, s. 97-115; Price 1985 (a), s. 290. Çeşitli merkezlerde saptanan örnekler: Atina agorası: Weinberg 1961, s. 380-392; Ashdod (İsrail): Barag 1971, s. 202, fig.105.1; Samaria: Crowfoot 1957, s.404, 406, fig. 3; Gerasa (Ürdün) az sayıda kase parçası: Meyer 1982-1985, s.184-185, fig. 5; Korinth: Weinberg 1952, s.79-80, 93-96, fig 56; Kourion (Kıbrıs): Grose 1986, s. 190-191, fig. 1; Kyrene (Libya): Price 1985 (a), s. 290; Pylos ve yakın çevresi (Yunanistan) : Papathanassopoulos 1966, s. 184-197, pl. 66-69, Gialouris 1966, s. 164-165, pl. 163a; Papathanassopoulos 2000, s.36, fig.54-56; Knossos (Girit): Price 1988, s. 27-36; İspanya örnekleri: Price 1985 (b), s. 61-80. Ayrıca, Hellenistik dönemin seçkin grup eserleri konusunda Canosa buluntuları: Harden 1968, s. 48-70, von Saldern 1975 s. 40-46; Antikythera gurubu: Weinberg 1965.

6 Herbert 1979, s. 17.

7 Tel Anafa 1968-1969 kazılarında ele geçen Hellenistik dönem camları konusundaki sonuçlar: Weinberg 1970, s. 17-27.

8 Grose'un yaptığı tipolojiye göre, döküm cam kaseler, Grup A "oluklu", Grup B "yivli", Grup C "kaburgalı", Grup D "çizgisel kesmeli" olarak sınıflanırlar : Grose 1979, s. 56.

9 Silifke kasenin yakın bir benzeri Ohio'daki Toledo Museum of Art koleksiyonundadır: Grose 1989, s.206, no. 220. Bir diğer benzer kase ise, Atina Agorası buluntusudur ve İ.Ö. 150 yılına tarihlenir : Weinberg 1961, s. 290-292, fig. 3, no. 9. Böylece, bu eser ait olduğu tipin en erken örneği olarak nitelenir: Price 1985 (a) s. 290. Buna benzer bir diğer kase ise İsrail, Ashdod buluntusudur. Kazıda ele geçtiği tabaka uyarınca hassas bir biçimde tarihlenerek, İ.Ö. 2. yüzyıl ortalarından daha geç olamayacağı belirtilmiştir : Barag 1971, s. 202, no. 2, fig. 105.1. Bu tarih de, en erken örnek olarak nitelenen Atina Agorası buluntusu kase ile uzlaşmaktadır.

10 Grose 1979, s.55, Grose 1989, s.194.

sayılmaktadır. Ancak, bu tipin daha eski tarihli örnekleri başka merkezlerde saptanmış bulunmaktadır¹¹. Bu nedenle, A Grubu kaselerin yaklaşık olarak İ.Ö. 2. yüzyıl ortalarından (İ.Ö. 150) başlayarak ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Böylece, ait olduğu grup uyarınca, Silifke kasesini de İ.Ö. 2. yüzyıl ortalarından başlayan ve İ.Ö. 1. yüzyıl başlarında son bulan dönem içine tarihlemek olasıdır.

Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluk dönemlerine özgü cam kaselerin Anadolu'da birçok örnekle temsil edildiği önceden beri bilinmektedir¹². Ayrıca, yukarıda belirtilen gruplar dışında kalan, Hellenistik dönemin son derece seçkin ve ender olarak görülen cam eserlerinden Anadolu'daki buluntu yerlerinde saptanan örnekler de vardır¹³.

Konuyu Silifke Müzesi kasesi özelinde ele alırsak, söz konusu yapının *buluntu yeri* ve *nerede üretilmiş olabileceği* soruları ortaya çıkmaktadır. Kase, bir kazı buluntusu değildir ve müze kayıtlarında ele geçtiği yer ve hangi koşullar altında bulunduğu ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak, benzerlerinin Kilikia'da birçok yerde saptanması¹⁴, bu eserin de bir bölge buluntusu olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Buna karşılık, Silifke kasesinin ve Kilikia'da bulunan benzerlerinin yapımlarının nerede gerçekleştirilmiş olabileceği, yerel bir üretimin söz konusu olup olmadığı yanıtlanması daha güç sorulardır. Anadolu'da ya da Kilikia'da Hellenistik dönemde yerel cam üretimini gösteren arkeolojik

11 Bkz. dipnot 8'deki erken tarihli kase örnekleri: Atina Agorası, Ashdod buluntuları.

12 Bu konudaki genel değerlendirme ile ilgili olarak: Lightfoot 1993, s.22-38. Ayrıca, Sardis: von Saldern 1980, s.6-7, no.6-14; Iasos (agora buluntusu): Baldoni-Berti 1998, s.77-78, fig.1; Kaunos mezar buluntuları: Ögün 1983, s.240 (söz konusu yayında cam buluntuların tanım, çizim veya fotoğraflarına yer verilmemiştir. Kaunos buluntusu Hellenistik dönem cam kaseleri şimdi Bodrum ve Fethiye Müzeleri koleksiyonlarında yer almaktadır. Bu eserlerle ilgili olarak: Özgümüş 2000, s.30,44, res.11-12 ve 27-29); Tille Höyük kazı buluntuları: French 1984, s.248, res.6; Alishar kazı buluntuları: Alexander 1937, s.340-341, no.2, fig.264; Satala: Lightfoot 1991, s.293, res.8.1; Kilikia Bölgesi örnekleri: Stern 1989, s.597-598, Erten Yağcı 1999, s.174, lev.36; Hatay Müzesi Koleksiyonu: Erten Yağcı 1990, s.31,107, res.28; İstanbul Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu: Kocabaş 1984, s.22-23, no.81,82,83, res.31,32,33; Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Koleksiyonu (Marmaris Buluntusu): Özet 1998, s.49, no.16; Ankara Yüksel Erimtan Koleksiyonu: Lightfoot 1992, s.33-36, no.2-5. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Özet 1987, s.603, fig./sıra no.6-7. Türkiye'deki çeşitli müze koleksiyonlarındaki yayınlanmamış Hellenistik dönem cam kase örnekleri konusunda: Erten Yağcı 1993, s.96-98.

13 Bu eserlerden Kayseri, Antalya, İzmir müzelerinden örnekleri içeren bir grup, C. Lightfoot tarafından yayınlanmıştır: Lightfoot 1990, s.85-94. İskenderun'un Esentepe Mahallesinde bir mezarda bulunan cam *skyphos* da aynı seçkin grubun bir diğer örneğidir: Erten Yağcı 1990, s.31, 107, res.27, Erten Yağcı 1999, s.175, n.25. "Büyük İskender'in adını yaşatmak amacıyla, onun haleflerinden Antigonos ya da Seleukos Nikator tarafından kurulan Alexandria kat'Isson kenti", söz konusu kasesinin bulunduğu İskenderun'un Esentepe Mahallesinde lokalize edilmektedir: Sayar 1999, s.197, n.31.

14 Adana Müzesi (Stern 1989, s.585-586, 597-598) ile Tarsus ve Mersin Müzelerinde, Mersin Rezan Elbeyli koleksiyonunda kalıba döküm kase örnekleri bulunmaktadır (Erten Yağcı 1999, s.174, fig. 7,8,9). Tarsus, Gözlükule kazılarında Hellenistik dönem tabakalarında cam kap parçalarının ele geçtiği belirtilmektedir: Goldman 1950, s.402, no.19-30. Mersin Müzesinde Elaiussa Sebaste kazısında bulunmuş bir cam kaburgalı kase sergilenmektedir. 2001 yılı içinde tarafımızdan yapılan yüzey araştırması sırasında Silifke, Olba (Uğuralanı) antik kenti yerleşim alanında yüzeyde birçok kalıba döküm cam kase parçası saptanmıştır.

bulgulara henüz sahip değiliz. Ancak, Kilikia'nın Suriye-Filistin'e olan coğrafi ve kültürel yakınlığı, her iki bölgede de benzer üretim biçimlerinin geçerli olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle, bilimsel verilerle kanıtlanmamakla birlikte, Hellenistik dönem cam kaselerinin Kilikia'da da üretildiklerini düşünmek olasıdır. Öte yandan, eğer bu görüş yanlış ise, yani Kilikia'da herhangi bir üretim söz konusu değilse, Silifke kasesi ve benzerlerinin yine Suriye-Filistin kaynaklı oldukları ve Hellenistik dönem içinde Kilikia'da ithal kaplar olarak yaygın kullanımlarının gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Alexander 1937 Alexander, C., "Glass", The Alishar Hüyük 1930-32, Part 3, Chicago, s.340-344
- AnnAIHV Annales du ...Congres de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre.
- Baldoni-Berti 1998 Baldoni, D.-Berti, F., "Il Vetro di Iasos (Caria) nel Quadro delle Produzioni nel Mediterraneo Orientale", Il Vetro Dall'Antichita All'eta Contempronea: Aspetti Tecnologici, Funzionali e Commerciali, Milano, s.73-85, tav. V-VI.
- Barag 1971 Barag, D., "The Glass Vessels - Ashdod II-III", Atiqot 9/10, s.202-205.
- Crowfoot 1957 Crowfoot, G.M., Crowfoot, J.W., Kenyon, K.M., The Objects from Samaria (Chp.XIII:Glass), London.
- Davidson 1952 Davidson (Weinberg), G., Corinh: Results of Excavations Conducted by The American School of Classical Studies at Athens, Vol.XII: The Minor Objects, Princeton- New Jersey.
- Erten Yağcı 1990 Yağcı, E.Erten., "Hatay Müzesindeki bir Grup Cam Eser", I. Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu, 26-27.Nisan.1998 İstanbul", s.30-35.
- Erten Yağcı 1993 Yağcı, E.Erten., Başlangıcından Geç Antik Dönem Sonuna Kadar Anadolu'da Cam, Ankara (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulan yayınlanmamış doktora tezi).
- Erten Yağcı 1999 Yağcı, E.Erten., "Kilikia'da Cam", OLBA II (cilt 1), s.169-183, lev.35-37.
- Fossing. 1940 Fossing, P., Glass Vessels Before Glass Blowing, Copenhagen.
- French 1984 French, D.H., "Tille Höyük 1983", Kazı Sonuçları Toplantısı VI, s.245-258.

- Gialouris 1966 Gialouris, N., "Hellenistic Cemetery in Gialova Paleonavarinon (Koryphaassion), Archaeologikon Deltion 21-B, s.164-165. (Yunanca)
- Goldman 1950 Goldman, H., Excavations at Gözlu Kule, Tarsus (vol.I), The Hellenistic and Roman Periods, Princeton- New Jersey
- Grose 1979 Grose, D.F., "The Syro-Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period", MUSE, s.54-67.
- Grose 1981 Grose, D.F., "The Hellenistic Glass Industry Reconsidered", Ann 8e AIHV, Liege, s.61-72.
- Grose 1986 Grose, D.F., "The Glass Vessels from the Sanctuary of Apollo Hylates, Kourion (Cyprus)", Report of the Department of Antiquities Cyprus, s.187-191.
- Grose 1989 Grose, D.F., Early Ancient Glass - The Toledo Museum of Art, Toledo.
- Harden 1968 Harden, D.B., "The Canosa Group of Hellenistic Glasses in the British Museum, JGS XVII, s.21-47.
- Herbert 1979 Herbert, S.C., "Tel Anafa 1979", MUSE 13, s.17-21.
- JGS Journal of Glass Studies
- Kocabaş 1984 Akat, Y., Fıratlı, N., Kocabaş, H., Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu Cam Eserler Kataloğu, İstanbul.
- Lightfoot 1988 Lightfoot, C.S., "Three Cast Vessels from Anatolia", Ann 11e AIHV, Bale, s.85-94.
- Lightfoot 1991 Lightfoot, C.S., "Satala Yüzey Araştırması", IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s.289-302.
- Lightfoot 1992 Lightfoot, C.S., Anadolu Antik Camları Özel bir Koleksiyon - Ancient Glass of Asia Minor A Private Collection, Ankara.

- Lightfoot 1993 Lightfoot, C.S., "Some Examples of Cast and Ribbed Bowls in Turkey", JGS XXV, s.22-38.
- MUSE Annual of the Museum of Art and Archaeology - University of Missouri- Columbia.
- Meyer 1982-85 Meyer, C., "Glass from the North Theater Byzantine Church, and Soundings at Jerash - Jordan, 1982-1983", Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1982-1985: Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Supplement no.25, s.175-222.
- Öğün 1983 Öğün, B., "Kaunos Kazıları 1982", Kazı Sonuçları Toplantısı V, s.239-240.
- Özet 1987 Özet, A., "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Örnekleri ile Antik Çağda Cam Yapımı, Belleten LI/200, s.587-609.
- Özet 1999 Özet, A., Dipten Gelen Parıltı - Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Cam Eserleri, Ankara.
- Özgümüş 2000 Özgümüş, Ü., Anadolu Camcılığı, İstanbul.
- Papathanassopoulos 1966 Papathanassopoulos, G.A., "Hellenistic Glass in the Pylos Museum", Archaeologikon Deltion 21-A, s.184-197, lev.66-69. (Yunanca)
- Papathanassopoulos 2000 Papathanassopoulos, G.-Papathanassopoulos, T., Pylos-Pylia, A Journey through Space and Time, Athens.
- Price 1985 (a) Price, J., "Late Hellenistic- Early Imperial Vessel Glass at Berenice: A Survey of Imported Tableware Found During Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi", Cyrenaica in Antiquity - Society for Libyan Studies Occasional Papers I (BAR International Series), s.287-296.
- Price 1985 (b) Price, J., "Late Hellenistic and Early Imperial Cast Vessel Glass in Spain, Ann 10e AIHV, Madrid-Segovie, s.61-80.
- Price 1988 Price, J., "A Survey of the Hellenistic and Early Roman Vessel Glass found on the unexplored

- mansion site at Knossos in Crete", Ann 11e AIHV, Bale, s.27-36.
- von Saldern 1975 von Saldern, A., "Two Achaemenid Glass Bowls and a Hoard of Hellenistic Glass Vessels", JGS XVII, s.37-46.
- von Saldern 1980 von Saldern, A., Ancient and Byzantine Glass from Sardis, Harvard University Press, Cambridge-London.
- Sayar 1999 Sayar, M.H., "Antik Kilikya'da Şehirleşme", XII. Türk Tarih Kongresi - Ankara, 12-16.Eylül.1994, Kongreye Sunulan Bildiriler (I.Cilt), s.193-216, lev.63.
- Stern 1989 Stern, E.M., (çev. Emel Erten Yağcı), "Adana Bölge Müzesinde Sergilenmekte Olan Cam Eserler", Belleten CLIII, s.595-605, res.1-19.
- Stern 1991 Stern, E.M., "Glass Working Before Glass Blowing", Ann 12e AIHV, Vienne, s.21-31.
- Stern/Schlick-Nolte 1994 Stern, E.M. / Schlick-Nolte, B., Early Glass of the Ancient World 1600 B.C. - A.D. 50, Ernesto Wolf Collection, Ostfildern.
- Vessberg 1956 Vessberg, O., "The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus" : The Swedish Cyprus Expedition vol.IV, part 3, Lund.
- Weinberg 1961 Weinberg, G.D., "Hellenistic Glass Vessels from the Athenian Agora", Hesperia XXX, s.380-392.
- Weinberg 1965 Weinberg, G.D., "The Antikythera Shipwreck Reconsidered" Transactions of the American Philosophical Society 55, s.3-48.
- Weinberg 1970 Weinberg, G.D., "Hellenistic Glass from Tel Anafa in Upper Galilee", JGS XII, s.17-27.

ÇATIÖREN KİLİSESİ (Lev. 41-45)

*Ayşe Aydın

Zusammenfassung

Çatiören liegt 8 km. nordwestlich von Ayaş im Rauhen Kilikien. In dem westlichen Teil der Siedlung befindet sich ein Hermestempel, ein Turm und ein Haus, die in die hellenistische Zeit datiert werden. Im Südwesten und Nordosten der Siedlung sind kleine Häuser und die Nekropole mit Grabhäusern aus römischer Zeit erhalten.

Neben einem Grabhaus liegt die Kirche, die bisher wenig in der Literatur beschrieben ist. Die West- und Ostwand der Kirche sind zum Teil, die Südwand und die Nordwand zum größten Teil eingestürzt. Das Mauerwerk der Kirche besteht aus zweischaligem Kleinquadern mit Mörtel hinterfüllung. Die Großquadern wurden für die Ecken und das Apsisgewölbe verwendet. Im Westen der Kirche war ein Narthex geplant, der nicht errichtet wurde.

Obwohl heute die innere Arkadengliederung verloren ist, lassen sich im Naos liegende monolithische Säulen und Basen feststellen, so dass man daraus schließen kann, dass der Naos durch zwei Säulenreihen in drei Schiffe getrennt war. Ein Kämpfer- und Säulenkapitell besitzen zwei Blattkränze von feingezahnten Akanthus.

Die zum Bereich des Mittelschiffes gehörige Mauer ist über der Empore noch erhöht worden, dies zeigt uns, dass die Kirche einen Obergaden besaß.

Die Apsis ist innen halbkreisförmig und außen dreiseitig ummantelt. Das Apsisrund besteht bis zum Apsisgesims aus Kleinquadern und die Apsishalbkuppel aus Großquadern.

Durch die ummantelte Apsis wird der rückwärtige Durchgang sehr schmal, und die beiden nördlichen und südlichen Raunteile wirken fast wie Nebenräume. Sie sind etwa in der Mitte durch in Nord-Süd Richtung verlaufende Gurtbögen zweigeteilt. Im nördlichen Raumteil, der vom nördlichen Seitenschiff aus zugänglich ist, setzt der Gurtbogen auf einer Wandzunge im Norden und auf einer Konsole im Süden auf. Im südlichen Raumteil setzt der Gurtbogen auf einer Konsole im Norden und auf einer Wandzunge im Süden auf. Derselbe Raumteil hat eine kleine Apsis im Osten und zwei Eingänge, von denen sich einer in der Südwand, der andere im Westen als Zugang zum Seitenschiff befindet. Der hinter der Hauptapsis vorhandene schmale Durchgang verbindet den südlichen und nördlichen Raumteil miteinander.

Kennzeichnend ist der basilikale Typus im 5.-6. Jh. für die kilikische und isaurische Kirchen, von denen eine die Kirche in Çatiören ist. Ein Narthex im Westen gehört zu diesem Typus. In Çatiören war ein Narthex vorgesehen, aber dann wurde darauf verzichtet.

Wie sich exemplarisch an der Kirche von Çatiören aufzeigen lässt, ist bei dem basilikalem Typus meistens die Kirche dreischiffig und Säulen werden bei der Arkadengliederung verwendet. Die über den Seitenschiffen, dem Narthex und den Nebenräumen befindlichen Emporen, das Mauerwerk aus zweischaligen Kleinquadern gehören ebenfalls zu kilikischen Baugewohnheiten.

Besonders bemerkenswert ist der Ostteil der Kirche in Çatiören. Ihre Hauptapsis mit der äußeren dreiseitigen Ummantelung ist eine hauptstädtische Eigenschaft.

Der Ostabschluß der Kirche in Çatiören besteht aus einem durch Gurtbögen dreigeteilten Raum mit einer Apsis, bei der der südliche Raumteil fast wie ein Nebenraum wirkt und eine Ausnahme in Kilikien und Isaurien bildet. Dagegen befinden sich Parallelen für diesen Raum mit einer Apsis in Syrien, nämlich die Nordkirche in Sokhani (im 5.-6. Jh.) und die Westkirche in Burj Haidar (im 5. Jh.). Bei den beiden Kirchen hat der südliche Raum eine Apsis, die nach Osten vorspringt und als Martyrion eingerichtet ist.

Obwohl es nicht festzustellen ist, wäre denkbar, dass dieser Raum in der Kirche in Çatiören auch als ein Martyrion gedient haben könnte.

Weitere Parallelen für die Kapitelle der Kirche in Çatiören findet man sowohl in Kilikien als auch in Isaurien, die meistens Anfang des 6. Jhs. datiert werden.

Ausgehend davon läßt sich sagen, dass die Kirche in Çatiören Anfang des 6. Jhs. errichtet wurde.

Kilisenin Tanıtımı

Dağlık Kilikia¹ sınırları içindeki yerleşimlerden biri olan, Antik döneme ait ismi bilinmeyen Çatıören, Ayaş'ın (Elaiussa-Sebaste) 8 km. kuzeybatısında bulunmaktadır.

Yerleşimin batı bölümünde Hellenistik döneme ait bir kule, Hermes adına yapılmış bir tapınak ve ev kalıntıları² (Fig. 1), güneybatı ve kuzeydoğuda ise Roma dönemine ait ev kalıntıları, mezar anıtları ve nekropol yer alır³.

Doğuda bir mezar anıtının yanına ise kilise yapılmıştır⁴. Yapının küçük kesme taştan yapılmış batı ve doğu duvarı kısmen, güney ve kuzey duvarının ise büyük bir bölümü yıkılmıştır. Büyük kesme taş, duvarların birleştiği köşelerde ve apsis tonozunda kullanılmıştır.

Kilisenin batı bölümünde nartheksi yoktur (Fig. 2-3). Narthekse ait olabilecek izler yapının batı ve kuzey duvarının birleştiği köşedeki taşlar ile güneybatı köşedeki zeminde yer alan büyük kesme taşlardan oluşan duvar kalıntısıdır. Yapının batı cephesinde üç kapı açıklığı bulunmaktadır. Alt seviyedeki kapılardan güneydeki daha büyük olup, söve ve lentosu profillerle hareketlendirilmiştir. Aynı seviyede kuzeydeki küçük kapının üzerinde üçüncü giriş bulunmaktadır. Gerek kuzeydeki büyük kapının üzerindeki konsollar, gerekse üst seviyedeki giriş açıklığı, nartheksin iki katlı olarak planlandığını göstermektedir. Üst seviyedeki kapı açıklığının güney bitişiğinde, duvar örgüsünün yukarıya doğru devam ettiği görülür. Bu duvar parçası ışık katına ait olmalıdır.

Bu cephedeki kapı açıklıklarıyla girilen kilisenin naos bölümünde dağılmış durumda kırık ya da monolit sütun gövdeleri, kaide ve başlıkları ile alt ve üst bölümleri profilli küçük payeler yer alır (Fig. 4).

Naos batı duvarında ise bir pilastr, başlığı ve üzerindeki yarım kemer kalıntısıyla günümüze ulaşmıştır. Pilastr başlığı iki sıra akanthus yapraklarından oluşan bir bezemeye sahiptir. Alt sıradaki yapraklardan iki yana doğru üç adet yan dilim çıkar ve bunların uçları sivri olarak sonuçlanır. Yaprakların yan dilimleri orta bölümde birleşerek ikinci sıradaki akanthus yaprakları için zemin hazırlar. Alt sıradaki yapraklarla aynı özelliği gösteren ikinci sıradaki yaprakların üzerinde ise heliks ve volütler yer alır. Başlığın üzerinde bir kemere ait bölüm, onun üzerinde ise yüzeyden dışa taşan kalın bir sıra silme bulunmakta, silme doğu ve güney yönde devam etmektedir. İç mekandaki dağınık durumda bulunan sütun başlıklarından diğerlerine göre daha sağlam olan bir başlık, pilastr başlığıyla aynı bezeme

* Yrd. Doç. Dr. Ayşe Aydın, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33342 Çiftlikköy Kampüsü, Mersin/TÜRKİYE

1 Strabon XIV, 5.1-2 Korakesion (Alanya)'dan Soloi/Pompeiopolis (Viranşehir)'e kadar olan coğrafi bölge Dağlık Kilikia (Kilikia Tracheia) olarak adlandırılır.

2 Durugönül 1998, 28-34, Taf. 7-9; Durugönül-Gabelmann 1997, 215 vd. Taf. 31,3. 32,1-2.

3 Hild-Hellenkemper 1990, 224; Hellenkemper-Hild 1986, 74.

4 Kilisenin kısaca tanıtıldığı yayınlar: Gough 1954, 52; Feld 1963/1964, 104 vd.; Eyice 1981, 208; Hellenkemper-Hild 1986, 74 vd.; RBK IV 1990, 227; Hild-Hellenkemper 1990, 224; Hill 1996, 147 vd.

özellikleri göstermektedir (Fig. 5). Ancak başlığın alt sıra akanthus yaprakları tahrip olmuştur. Naosun kuzey duvarı içinde düzgün bir sıra delik bulunmaktadır. Bunlar ikinci katın tabanını taşıyan kirişler için yapılmıştır.

Kilisenin apsisi içten yarım daire, dıştan ise köseli bir yapıya sahiptir. Apsis silmeye kadar küçük, tonozu ise büyük kesme taştan yapılmıştır. Bemanın kuzey ve güneyinde birer kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu kapılar aracılığıyla apsis arkasında yer alan mekanlara giriş sağlanır. Bu mekanlar doğu-batı yöndeki kemerlerle üç bölüme ayrılmış, böylece apsis arkasında dar bir koridor, bunun kuzey ve güneyinde ise geniş mekanlar oluşmuştur. Kuzey-güney yöndeki kemerlerle iki bölüme ayrılan bu mekanlardan güneydeki, doğuda apsisle sonuçlanmakta, apsis arkasındaki koridor ve kuzeydeki mekan ise aynı seviyede düz bir duvarla sınırlanmaktadır (Fig. 6). Koridor ve yan mekan duvarlarının üst seviyesindeki konsollar, apsis arkasındaki bölümlerin de iki katlı olduğunu göstermektedir.

Kilisenin Restitüsyonu ve Değerlendirilmesi

Çatıören kilisesi naosundaki dağınık halde bulunan sütun gövde ve başlıkları, bu mekanı neflere ayıran arkadlara aittir. Bunlardan kuzey arkad sırasının sadece batıdaki başlangıcına ait kemerin bir bölümü günümüze ulaşmış, güney arkad sırası ise yok olmuştur. Her bir arkad sırasının altı adet sütunla oluşturulduğu düşünülmektedir⁵.

Bu iç mekan düzeniyle, yani iki arkad sırasıyla üç nefe ayrılmış bazilikal planlı kiliseler Çatıören'inde içinde bulunduğu Kilikia bölgesinde 5.ve 6.yüzyıllarda yoğun olarak yapılmıştır⁶. Bölge kiliselerinde naosun batısındaki nartheks, bazilikal planlı şemayı tamamlar. Ancak Çatıören örneğinde planlanmış olmasına rağmen nartheksin tamamlanamadığı dikkati çeker⁷. Bölgedeki diğer kiliselerden sağlam olarak nartheks bölümü günümüze ulaşan örneklerde batı cephesinin üçlü kemer açıklığına sahip olduğu görülür⁸. Naosa giriş, batı duvarı içindeki üç kapı aracılığıyla sağlanmıştır. Bunlardan ortadaki orta nefe, kuzey ve güneydeki ise yan neflere açılıyordu. Naosun kuzey duvarı içindeki giriş delikleri, tamamlanamayan nartheksin batı duvarındaki konsollar ve apsis kuzey ve güneyinde bulunan mekanlardaki konsollar, bu odaların, nartheksin, kuzey ve güney yan nefin galerili olarak düzenlendiklerini gösterir. İkinci katın tabanını oluştururken aynı kilise içinde iki farklı uygulama dikkati çekmektedir. Yan neflerde taban kirişlerle, diğer bölümlerde ise konsollar aracılığıyla oluşturulmuştur⁹. İç mekandaki dağınık halde bulunan unsurlardan biri de küçük payelerdir. Bölge kiliselerinden ikinci kata ait arkad sırası günümüze ulaşan örneklerde

5 Hellenkemper-Hild 1986, 77 Fig. 11.

6 RBK IV 1990, 273.

7 Hellenkemper-Hild 1986, 77 Nartheksin yapılmadığı bir başka kilise Demirciören (2) de bulunmaktadır. Bkz. Hild-Hellenkemper 1990, 237.

8 Hill 1996, Fig. 36, Pl. 82.

9 Nartheks, yan odalar ve yan nefleri iki katlı olarak yapılmış bazı kiliseler: Alahan'daki Doğu ve Batı kilisesi, Çarıklar, Hasanlılar, Üçtepe kiliseleri, Kanlıdivane'deki I ve III No'lu kiliseler, Cennet-Cehennem'deki Tapınak kilisesi, Korykos Mezar kilisesi ve Büyük kilise, Emirzeli 2 No'lu kilise, Yanıkhan'daki Kuzey ve Güney kilisesi.

destekler sütunlardan oluşurken¹⁰, Çatıören kilisesinde bu küçük payelerin kullanılması olasıdır¹¹.

Orta nefe ait batı duvarın ikinci kat seviyesini de aşarak yukarıya doğru devam etmesi, kilisenin ışık katına sahip olduğunu göstermektedir¹².

Dıştan köşeli yapıya sahip apsis, bazı Kilikia ve Isauria kiliselerinde de görülen bir özellik olup¹³, başkente ait mimari bir uygulamanın bölgeye yansımaları olarak kabul edilir¹⁴.

Çatıören kilisesinde en dikkati çeken bölüm, doğu bölümüdür. Bemanın kuzey ve güneyinde yan odaların yer alması Suriye mimarisi özelliği olup, Kilikia kiliselerinde de aynı şema farklı uygulamalarla görülür¹⁵. Bunlardan biri daha çok Suriye'deki kiliselerde görülen apsis ve yan odaların doğuda düz bir duvarla sınırlandırılmasıdır¹⁶. Bazen bu düzende sadece apsisin sınır duvarını aşır, doğuya doğru taşıdığı görülür¹⁷. Kilikia ve Isauria kiliselerine özgü, özel bir form olarak kabul edilen uygulamada ise bemanın yanında ya da apsisin arkasındaki odalar doğuya doğru belirgin bir şekilde taşarak yapının doğu bölümünü sonuçlandırır¹⁸. Bu özel formunda kendi içinde farklı uygulamaları vardır. Bunlardan biri apsis arkasındaki bölümün doğu-batı yönündeki kemerlerle üç bölüme ayrılmasıdır (Fig. 7). Bu düzende oluşan bölümlerden kuzey ve güneydeki birer oda görünümünde olup, genellikle bu odaların doğusu apsisle sonuçlanmaktadır¹⁹. Apsis arkasındaki bölüm ise oda ya da koridor olarak düzenlenmiştir. Aynı düzenin tek apsisle yapıldığı örnek ise Çatıören kilisesidir. Burada apsis, güney yan odanın doğu yönündeki sınırını oluşturur.

Apsisli güney yan odası olan kiliselere Suriye'de rastlanır. Bunlar Sokhani Kuzey kilisesi (5.-6. yüzyıl) ve Burj Haidar Batı kilisesidir (5. yüzyıl)²⁰ (Fig. 8-9). Her iki kilisede de bu yan odalar martyrion olarak yapılmıştır²¹. Suriye kiliselerinde de bemanın güneyindeki yan oda

10 Gough 1985, Abb. 22; Eyice 1979, 25 Abb. 7.

11 Feld 1963/1964, 106 O. Feld'de küçük payelerin ikinci kata ait olduğu görülmüştür.

12 Işık katına sahip diğer örnekler Öküzlü Transept kilisesi, Alahan Batı kilisesi, Meryemlik Azizeler Thekla kilisesi, Emirzeli 2 No'lu kilise. Gough 1985 Abb. 25; Herzfeld-Guyer 1930, 18.

13 Aynı özellikte apsisi olan kiliseler Kanlıdivane IV No'lu kilise, Silifke Paulus kilisesi, Uzuncaburç Tapınak kilisesidir. RBK IV 1990, 241-242 Abb. 23, 245-246 Abb. 24; Hellenkemper 1995, 201 Abb. 5; Eyice 1980, 489.

14 Deichmann 1982, 625; RBK IV 1990, 275.

15 Hill 1996, 23; Feld 1986, 80.

16 Suriyeli örnekler için bkz. Butler 1929, 26 Abb. 21. 29 Abb. 26. 35 Abb. 33. 50 Abb. 47. 62 Abb. 60. Kilikia ve Isauria örnekleri için bkz. Hill 1996, Fig. 2-3, 14. 16. 24. 26. 36. 38. 53. 56.

17 Hill 1996, Fig. 12-13. 28. 35. 51.

18 RBK IV 1990, 275.

19 Doğu bölümü iki apsisli olan kiliseler: Işıkkale kilisesi, Korykos Büyük kilise, Yanıkhan Kuzey ve Güney kilisesi. Hill 1996, Fig. 20. 59-60.

20 Lassus 1947, 167, Fig. 75; Butler 1929, 210 Fig. 211.

21 Deichmann 1982, 380 vd.; Grabar 1946, 98 vd.; Onasch 1981, 260; Brunner-Flessel-Hiller 1993, 623. Yunanca "martyrion", martire, yani din şehidine ait olan herşey olabilir. Martyrion kelimesi ilk olarak 4.yüzyılda Kudüs'deki Constantinus tarafından bazilikal planlı olarak yaptırılan kilise için kullanılmıştır. Kudüs ve Filistin'deki İsa'nın yaşamı ve ölümüyle ilgili bütün yapılar martyrion olarak adlandırılmıştır. Daha sonra martirlerin mezarını içinde bulunduran yapılar martyrion olarak anılmış,

genellikle martyrium olarak yapılmış ve içine bir ya da daha fazla lahit formunda röliker yerleştirilmiştir²². İçlerinde in situ olarak lahit formunda röliker bulunmamış olmakla birlikte bazı Kilikia ve Isauria kiliselerindeki güney yan odanın da martyrium olarak kullanılması olasıdır²³.

Malzeme ve plan özelliklerine bakıldığında kilise, 5.yüzyıl ikinci yarısı ile 6.yüzyıl başları arasına tarihlenen diğer bölge kiliseleriyle aynı özellikleri göstermektedir. Bunların dışında kilisede kullanılmış pilastr ve sütun başlıkları da tarihlendirmede ip uçları vermektedir. Benzer başlıklar "iki sıra ince dişli akanthus yapraklarından oluşan sütun başlıkları" başlığı altında toplanmaktadır²⁴. Bu özellikteki başlıklar 5.yüzyıl ortalarından başlayarak İstanbul'da üretilmeye başlanmış ve diğer bölgelere de gönderilmiştir. Başkent üslubu, İstanbul dışındaki bölgelerde yerel malzeme (mermer ya da kireç taşı) kullanılarak da uygulama alanı bulmuştur. Bu bölgeler içinde Kilikia ve Isauria'da yer almaktadır²⁵. Takkadın kilisesi, Tapureli A kilisesi, Kanlıdivane IV No'lu kilise, Korykos katedrali sütun ve paye başlıkları Çatıören kilisesi başlıklarıyla ortak özellikler gösterirler. Bu örnekler 6.yüzyıl başlarına aittir²⁶. Bu veriler Çatıören kilisesinin de 6.yüzyıl başlarında yapılmış olabileceğini gösterir.

Sonuç olarak Çatıören'deki kilise; plan şeması, kullanılan malzeme ile bölge kiliseleriyle ortak özellikler gösterirken, doğu bölümüyle Suriye mimarisi, galerilerin varlığı, köşeli yapıya sahip apsisi ve sütun başlıklarıyla başkent mimarisi özelliklerini yansıtan önemli bir örnek olarak değerlendirilmelidir.

Figür Listesi

Fig. 1 Çatıören yerleşimi genel görünümü.

Fig. 2 Çatıören kilisesi planı (Hellenkemper-Hild 1986, 77 Fig. 11).

Fig. 3 Çatıören kilisesi batı cephesi.

Fig. 4 Çatıören kilisesi naosu.

Fig. 5 Çatıören kilisesi naos içindeki sütun başlığı.

Fig. 6 Çatıören kilisesi doğu cephesi.

Fig. 7 Yanıkhan Kuzey kilisesi planı (Hellenkemper-Hild 1986, 84 Fig. 14).

Fig. 8 Sokhani Kuzey kilisesi planı (Lassus 1947, 167 Fig. 75).

Fig. 9 Burj Haidar Batı kilisesi planı (Butler 1929, 210 Fig. 211).

Batı Hıristiyanlığında martyrium kelimesi yerine Latince "memoria" kelimesi kullanılmıştır. Memoria, sadece mezarı içeren yapı için değil, martir ya da azizlerin yaşamlarının bir bölümünü geçirdikleri yerlerde yapılan yapılar için de kullanılır. Martyrium ise bir din şehidinin (martirin) inancı uğruna çektiği acılar, sıkıntılar ve öldürülmesini ifade etmek için kullanılan bir kelimedir.

22 Descoedres 1983, 16 vd. Röliker, Hıristiyanlıkta kutsal olarak kabul edilen kişilerin, martir ve azizlerin öldükten sonra geriye bıraktıkları özel eşyaları ya da parçalara ayrılmış cesetlerinden küçük bir bölümün konulduğu küçük kutulardır. Bunlardan bir bölümü de lahit formu örnek alınarak yapılmıştır.

23 Aydın 1998, 136 vd. Meryemlik Azize Thekla kilisesi, Öküzlü ve Korykos Transept kiliseleri ile Emirzeli 2 No'lu kilise güney yan odaları martyrium olarak kabul edilebilir.

24 Kautzsch 1936, 93 vd.; Zollt 1994, 198 Taf. 43, 574.

25 Bu özellikteki sütun başlıkları ilk olarak İstanbul, Studios Manastırı kilisesinde görülür. Deichmann 1989, 284 vd.; Brenk 1977, 189 Abb. 167 a, 152 Abb. 104 c; Kramer 1994, 31 Taf. 11, 4-5, 12, 3-4; Zollt 1994, 359.

26 Feld 1963/1964, 96 vd.; RBK IV 1990, 276 vd.

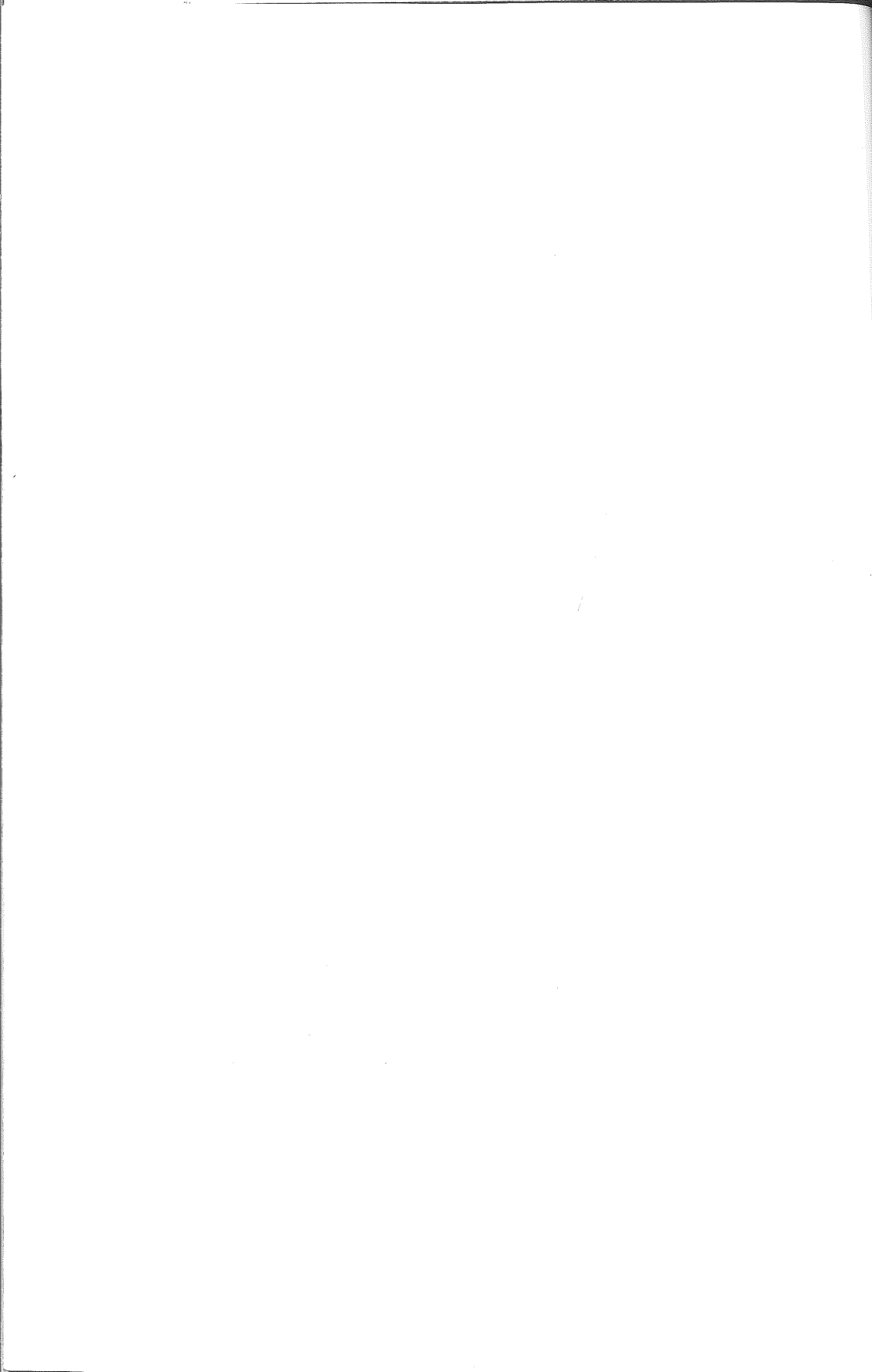
Bibliyografya ve Kısaltmalar

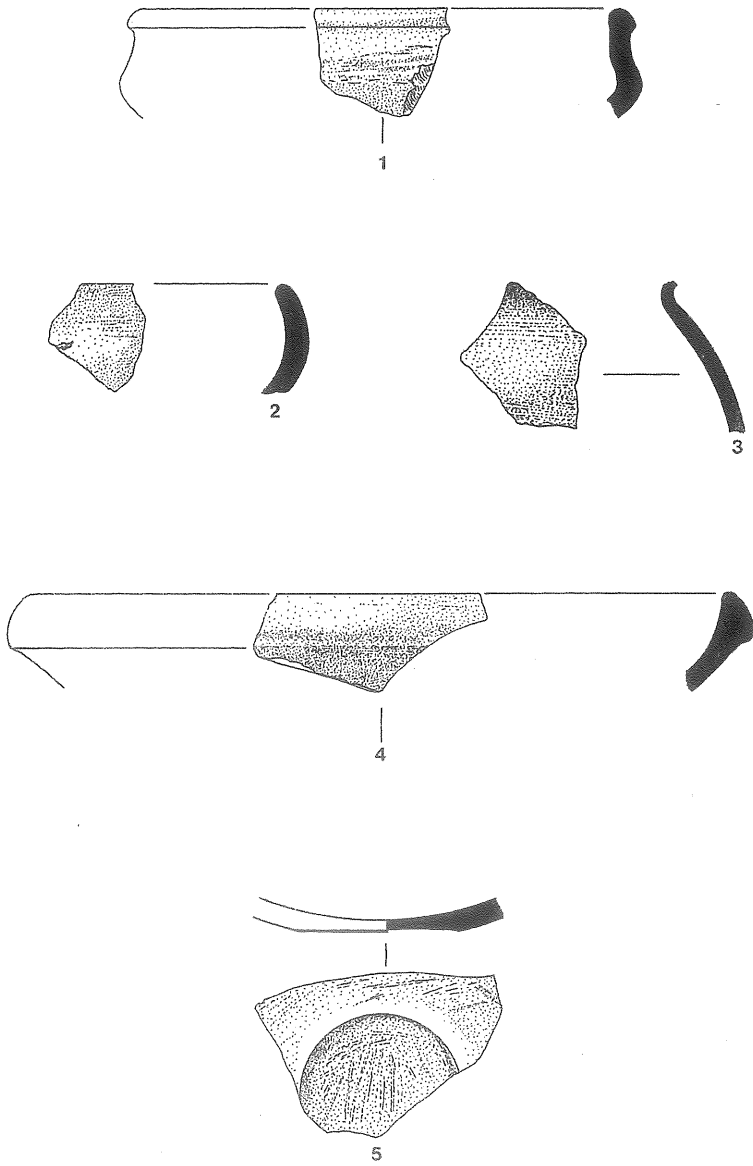
- AnatSt Anatolien Studies.
- Aydın 1998 Aydın, A., Emirzeli. Eine hellenistische bis spätantike Siedlung im Rauhen Kilikien, 1998.
- Brenk 1977 Brenk, B., Spätantike und frühes Christentum, 1977.
- Brunner-Flessel-Hiller 1993 Brunner, H.-Flessel, K. -Hiller, F., (Hers.), Märtyrer, Martyrien, Martyrium, Lexikon Alte Kulturen, 1993, 623.
- Butler 1929 Butler, H.C., Early Churches in Syria 4th - 7.th Centuries, 1929.
- Deichmann 1982 Deichmann, F.W., Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten, 1982.
- Deichmann 1989 Deichmann, F.W., Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes, Kommentar, 3. Teil, 1989.
- Descoedres 1983 Descoedres, G., Die Pastophorien im syro-byzantinischen Osten, 1983.
- Durugönül-Gabelmann 1997 Durugönül, S.,-Gabelmann, H., Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien. Ein Vorbericht, IstMitt 47, 1997, 213- 220, Taf. 31-32.
- Durugönül 1998 Durugönül, S., Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien, Asia Minor Studien 28, 1998.
- Eyice 1979 Eyice, S., La basilique de Canbazlı en Cilicie, Zograf 10, 1979, 22-29.
- Eyice 1980 Eyice, S., Die Basiliken von Kanlıdivan (Kanytelides-Kanytelleis), in: ZDMG Supp IV, 1980, 488- 491.
- Eyice 1981 Eyice, S., Einige byzantinische Kleinstädte im Rauhen Kilikien, in: 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut 1829-1979, 1981, 204-209.

- Feld 1963/1964 Feld, O., Bericht über eine Reise durch Kilikien, IstMitt 13/14, 1963/1964, 88-107.
- Feld 1986 Feld, O., Die beiden Kirchen in Hierapolis Kastabala, in: SBK I, 1986, 77- 86.
- Gough 1954 Gough, M., A Temple and Church at Ayaş (Cilicia), AnatSt 4, 1954, 49-64.
- Gough 1985 Gough, M., Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey, 1985.
- Grabar 1946 Grabar, A., Martyrium I, Architecture, 1946.
- Hellenkemper-Hild 1986 Hellenkemper, H.-Hild, F., Neue Forschungen in Kilikien, TIB 4, 1986.
- Hellenkemper 1995 Hellenkemper, H., Die Kirche im Tempel. Zeustempel und Paulusbasilika in Seleukeia am Kalykadnos, in: Orbis Romanus Christianusque ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium, 1995, 191-203.
- Herzfeld-Guyer 1930 Herzfeld, E.-Guyer, S., Meriamlik und Korykos, Zwei christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens, MAMA II, 1930.
- Hild-Hellenkemper 1990 Hild, F.-Hellenkemper, H., Kilikien und Isaurien, TIB 5, Bd. I-II, 1990.
- Hill 1996 Hill, S., The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria, 1996.
- IstMitt Istanbuler Mitteilungen.
- Kautzsch 1936 Kautzsch, R., Kapitellstudien. Beiträge zur einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert, 1936.
- Kramer 1994 Kramer, J., Korintische Pilasterkapitelle in Kleinasien und Konstantinopel, IstMitt Beiheft 39, 1994.
- Lassus 1947 Lassus, J., Sanctuaries Chrétiens de Syrie, 1947.

- MAMA Monumenta Asiae Minoris antiqua. Publications of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor.
- Onasch 1981 Onasch, K., Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten, 1981.
- RBK Reallexikon zur byzantinischen Kunst.
- RBK IV 1990 Hild, F-Hellenkemper, H-Hellenkemper, G.-Salies, Kommagene-Kilikien-Isaurien, RBK IV, 1990, 182-356.
- Strabon Erdbeschreibung -durch Anmerkungen erläutert von Dr. A. Forbiger- Bd. V, Buch 13-15, 1858.
- SBK Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst. F.W. Deichmann gewidmet I-III, 1996.
- TIB Tabula Imperii Byzantini.
- ZDMG Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
- Zollt 1994 Zollt, Th., Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr., Asia Minor Studien 14, 1994.

LEVHALAR

0 10 CM

Fig. 1

Lev2

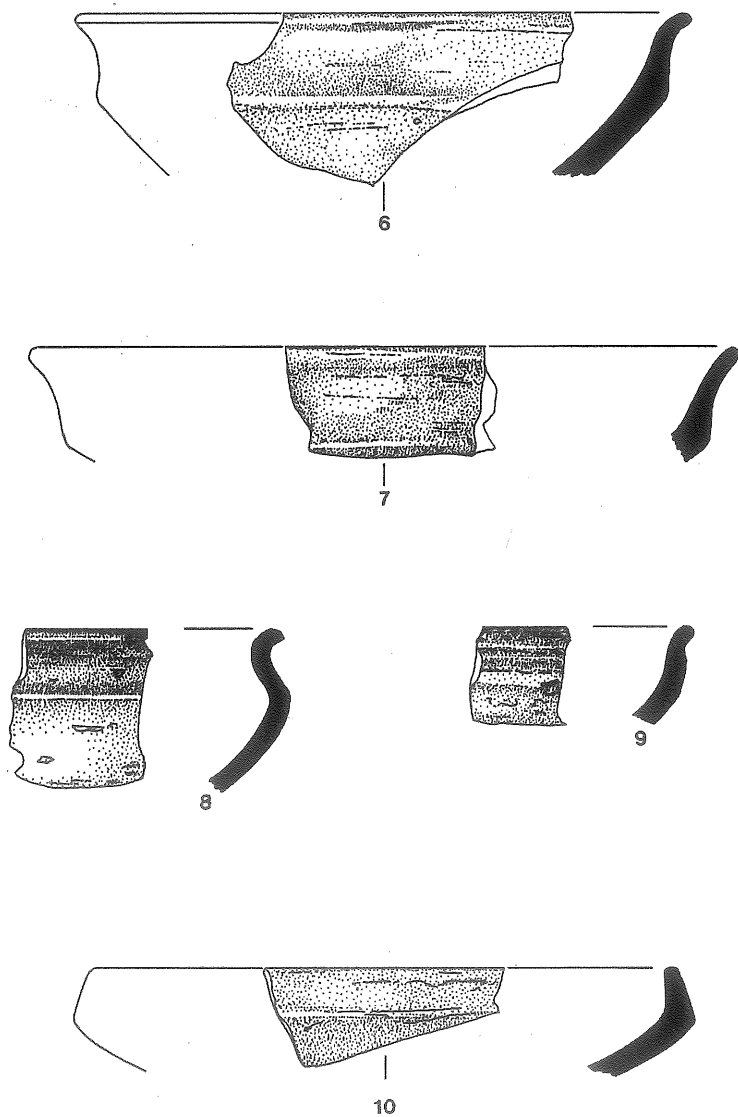

Fig. 2

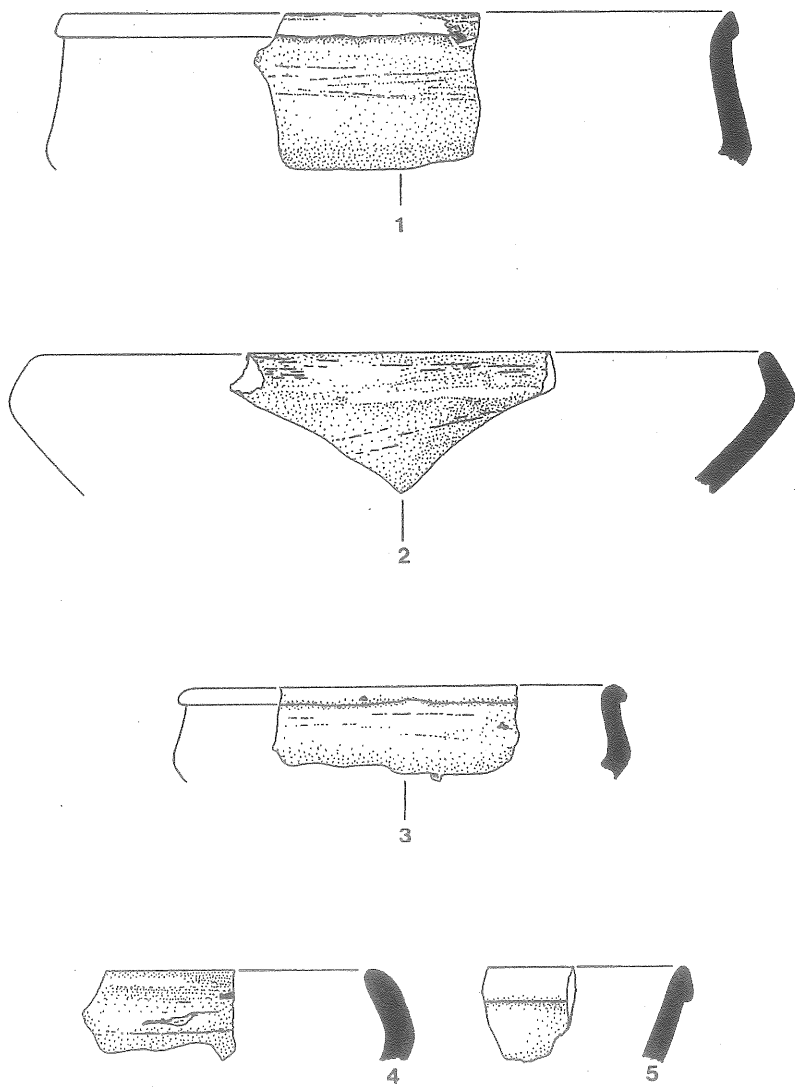
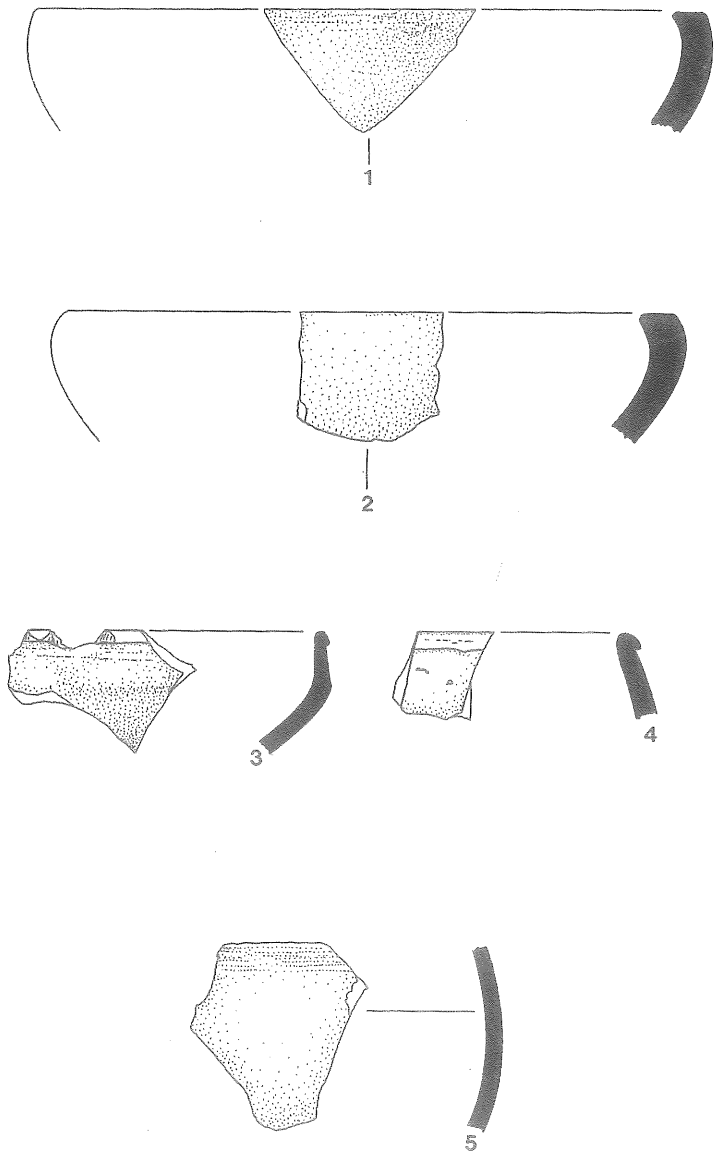

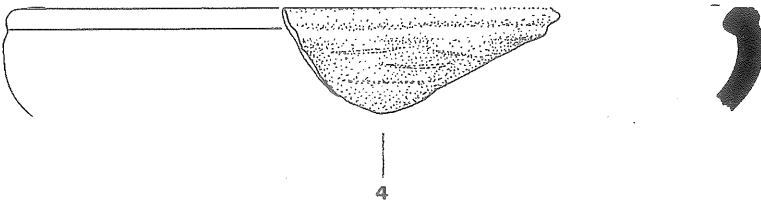
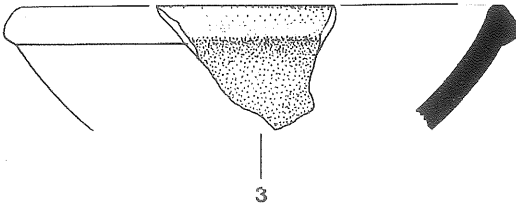
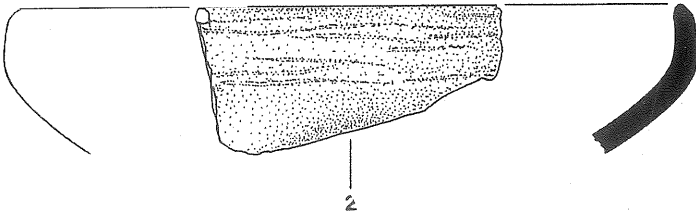
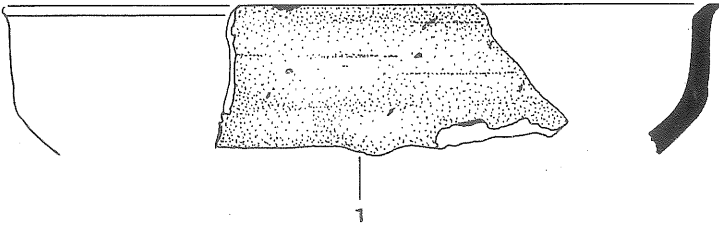
Fig. 3

Lev4

0 10 CM

Fig. 4

0 10 CM

Fig. 5

Lev 6

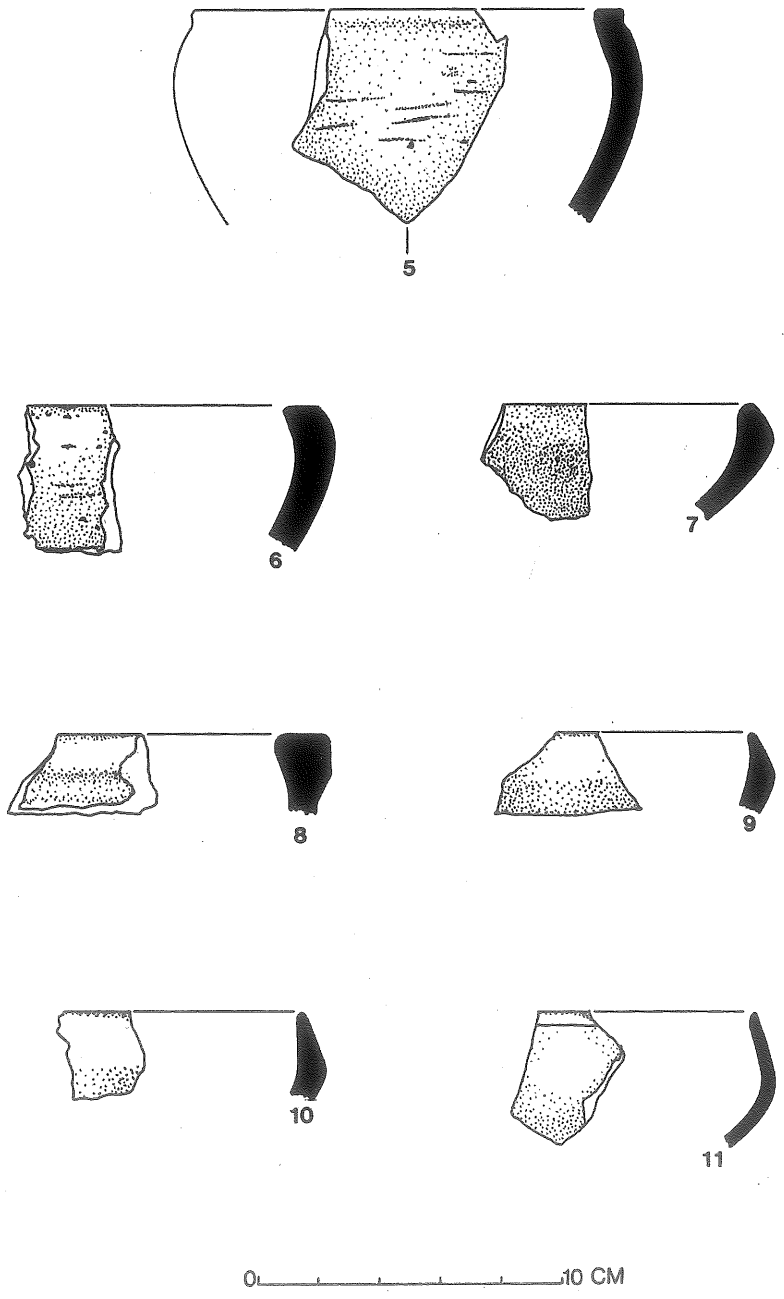
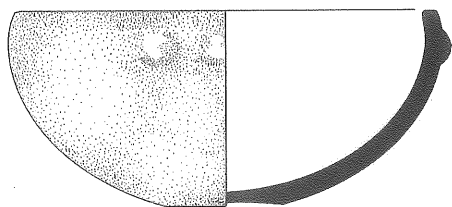
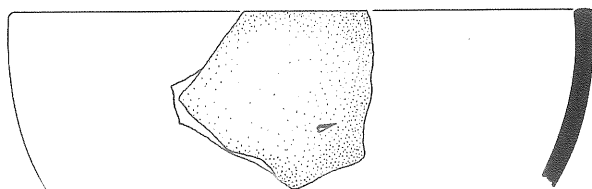

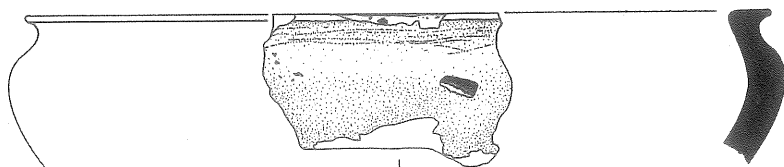
Fig. 6

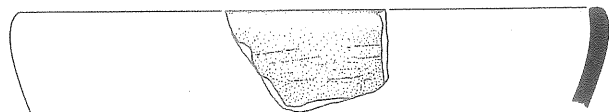
1

2

3

4

0 10 CM

Fig. 7

Lev 8

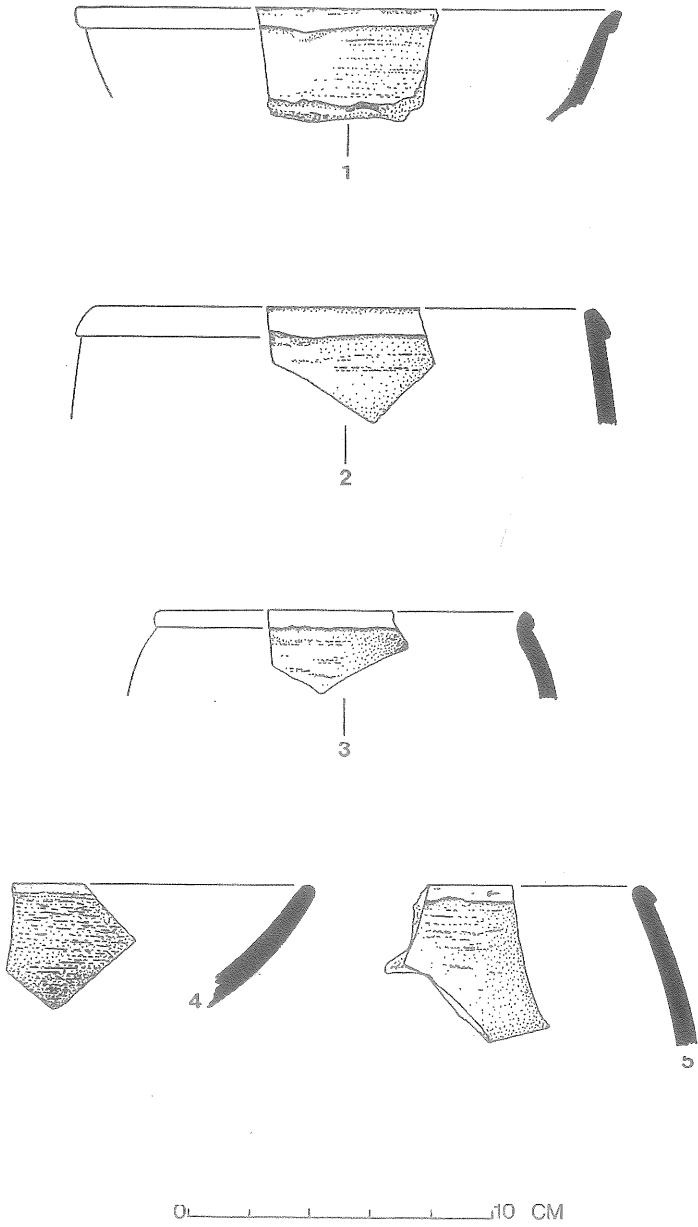

Fig. 8

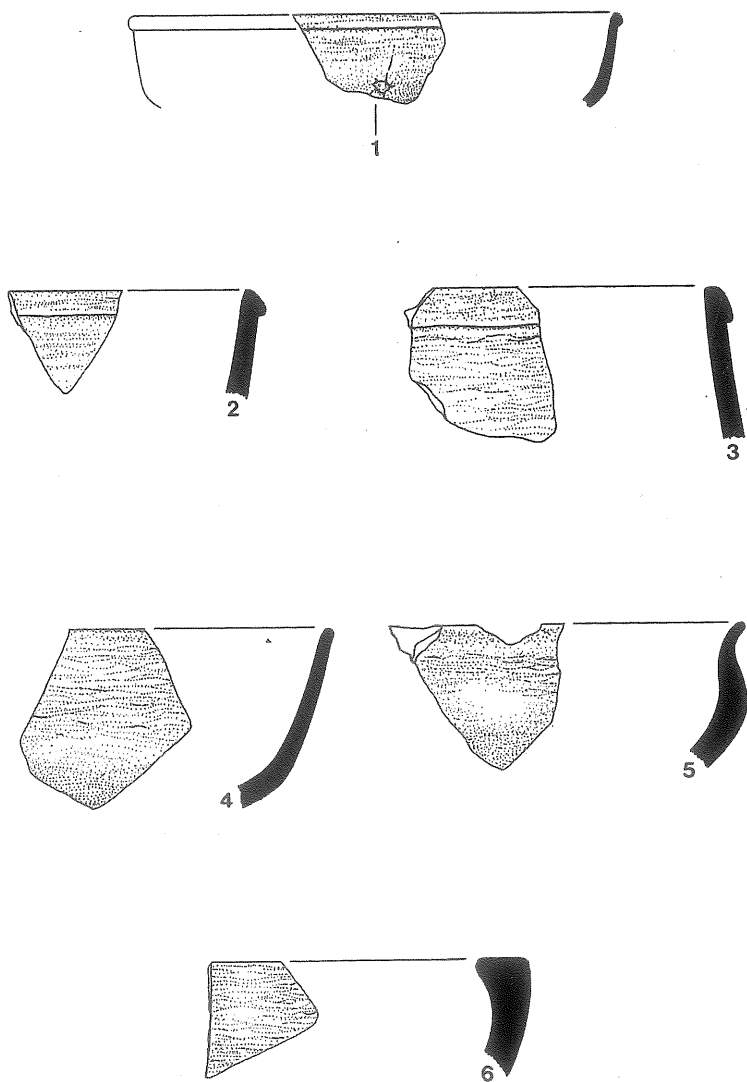

Fig. 9

Lev 10

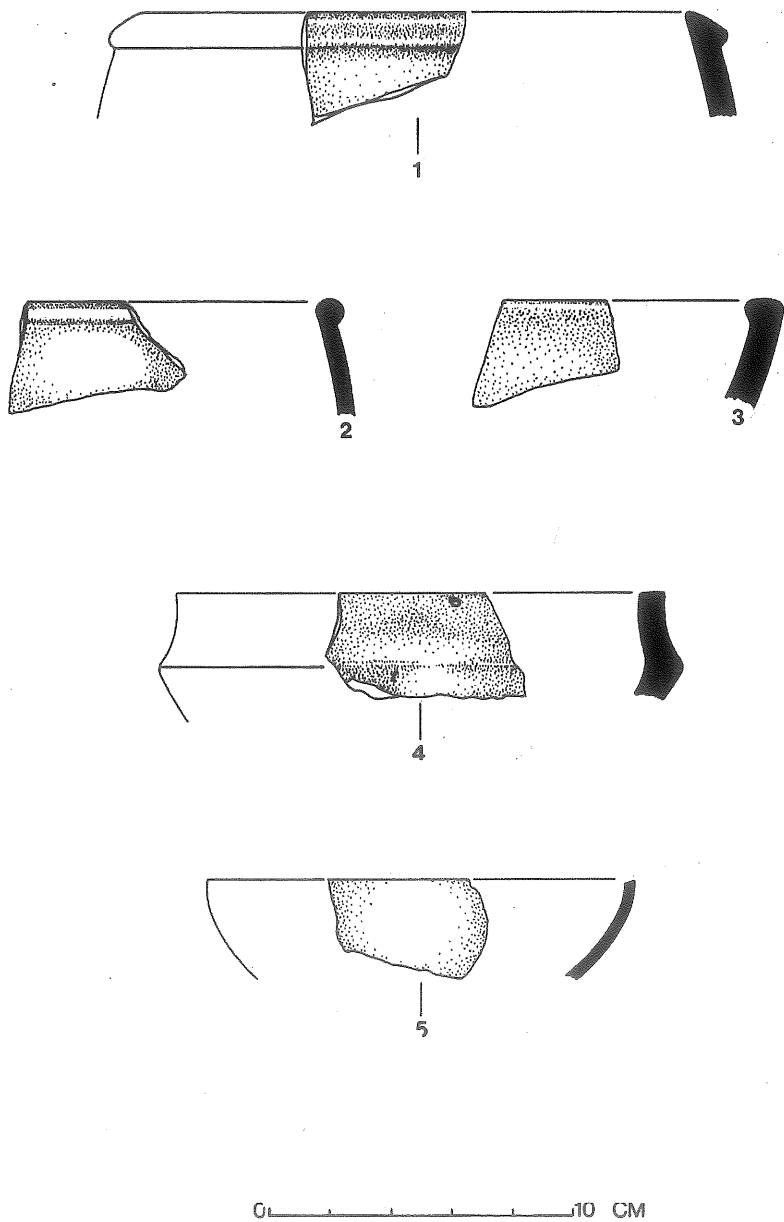

Fig. 10

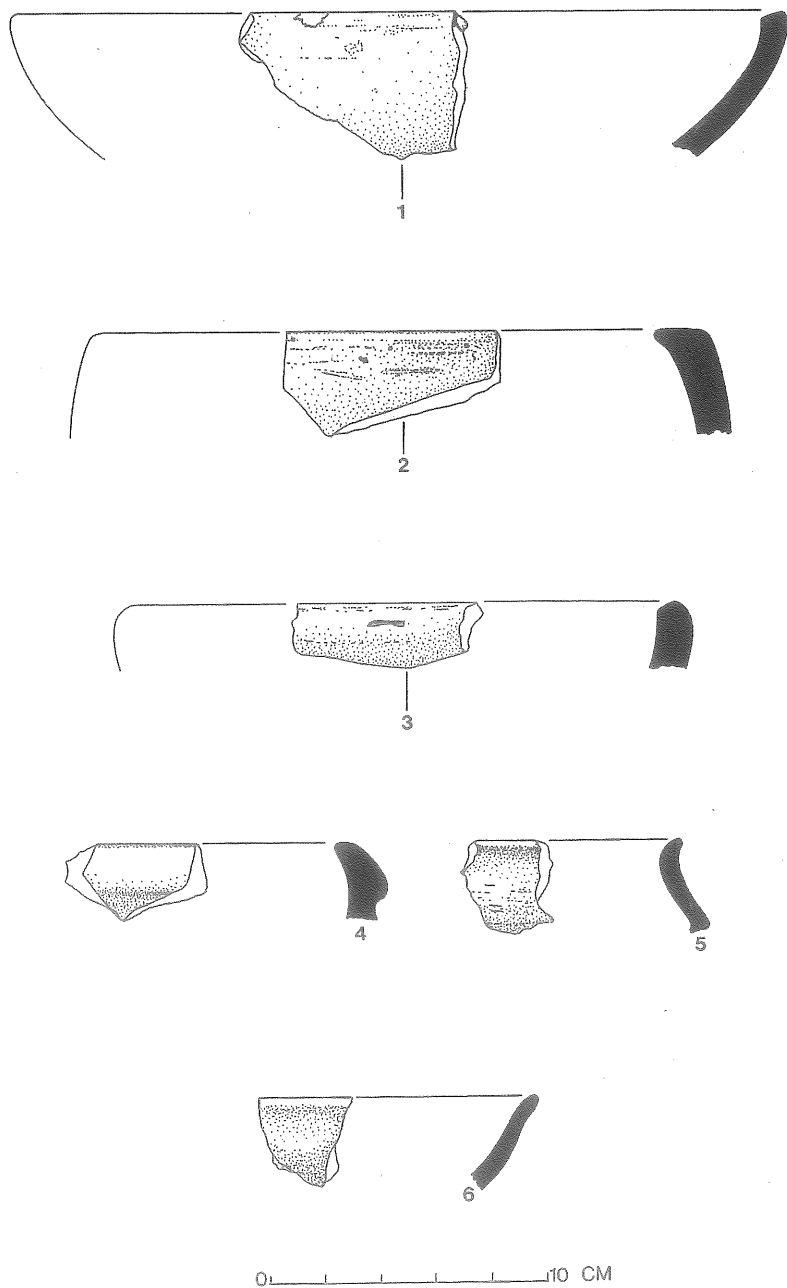
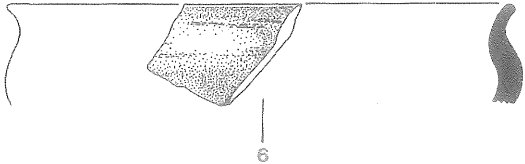
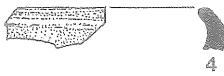
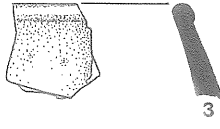
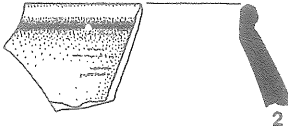
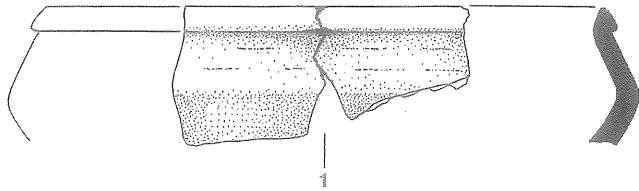

Fig. 11

Lev 12

0 10 CM

Fig. 12

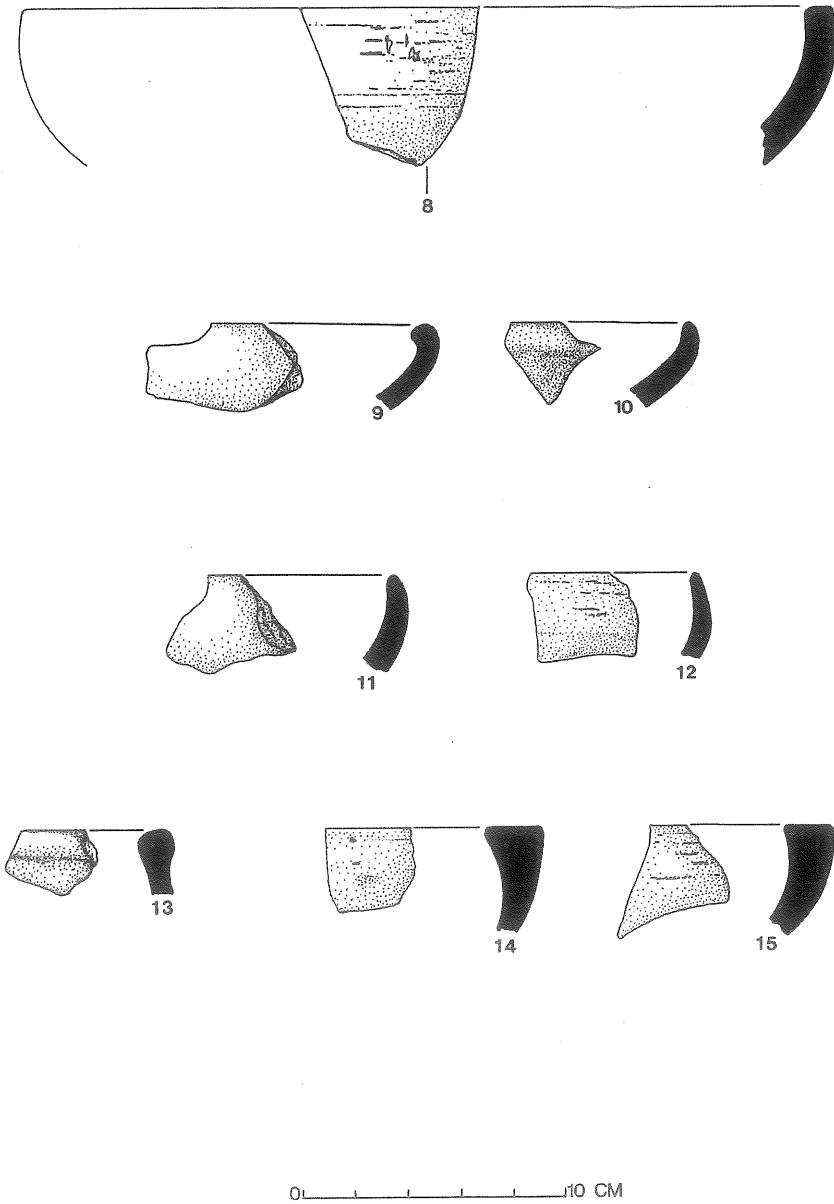

Fig. 13

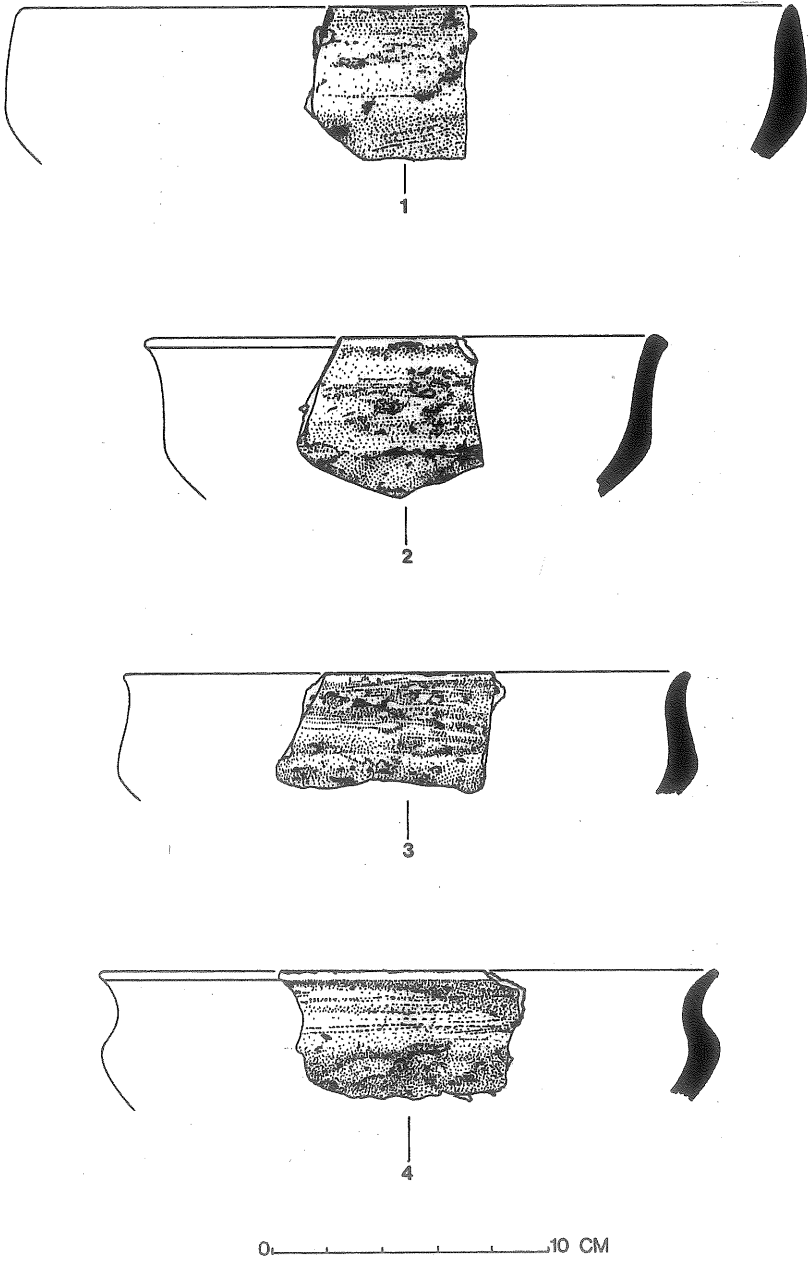
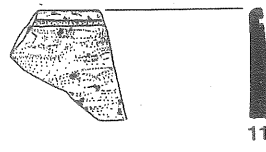
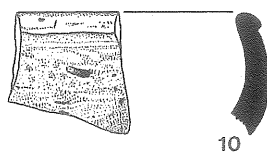
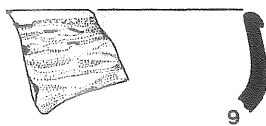
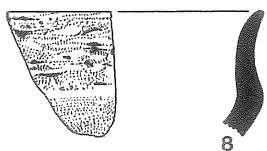
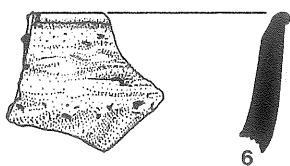
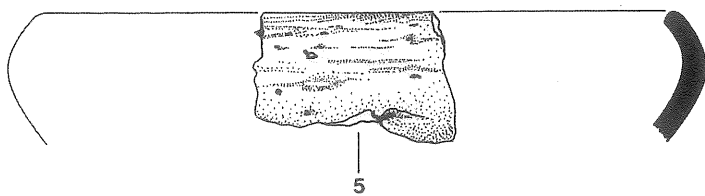

Fig. 14

0 10 CM

Fig. 15

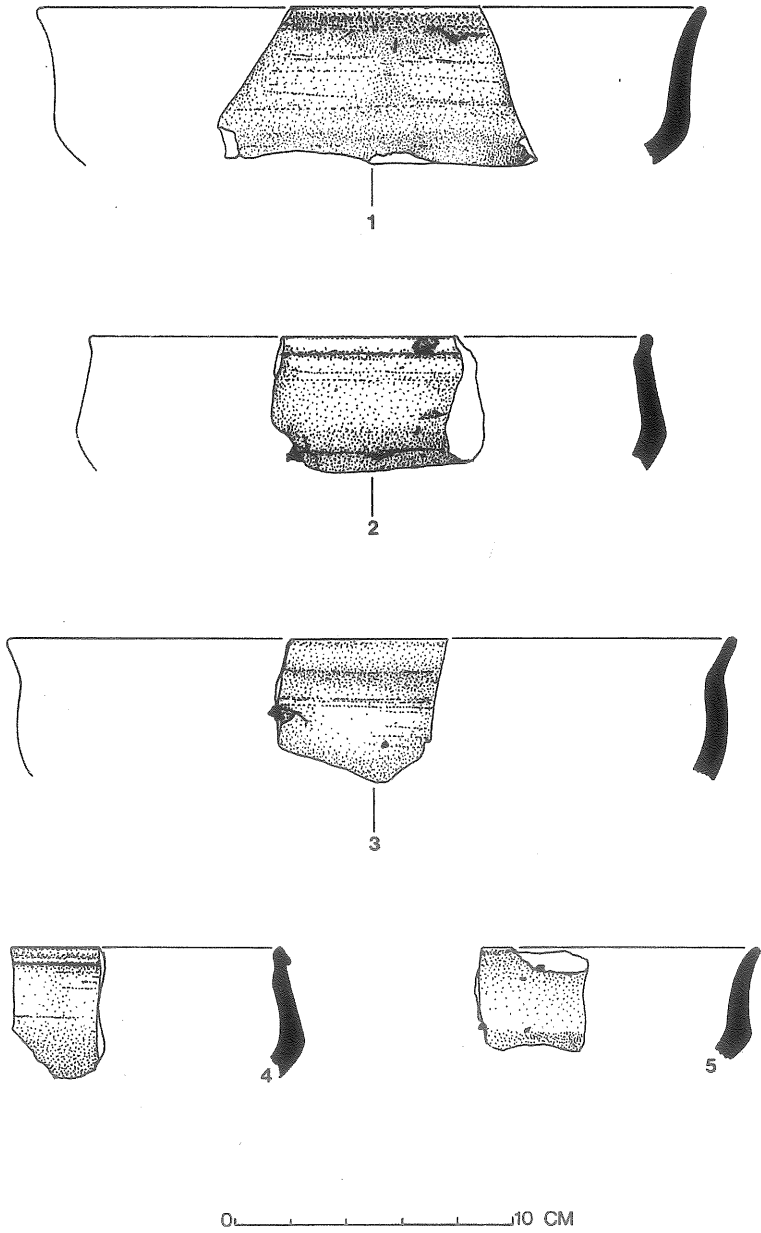

Fig. 16

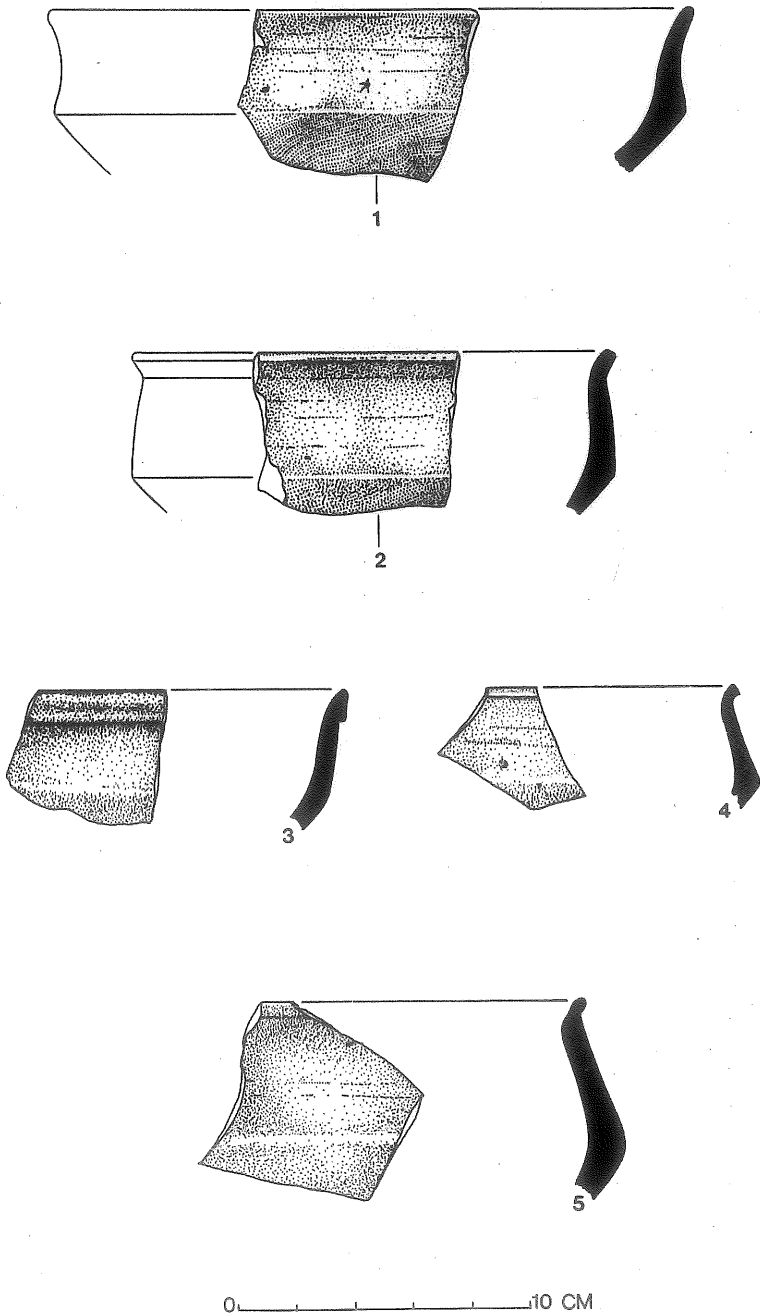

Fig. 17

Lev 18

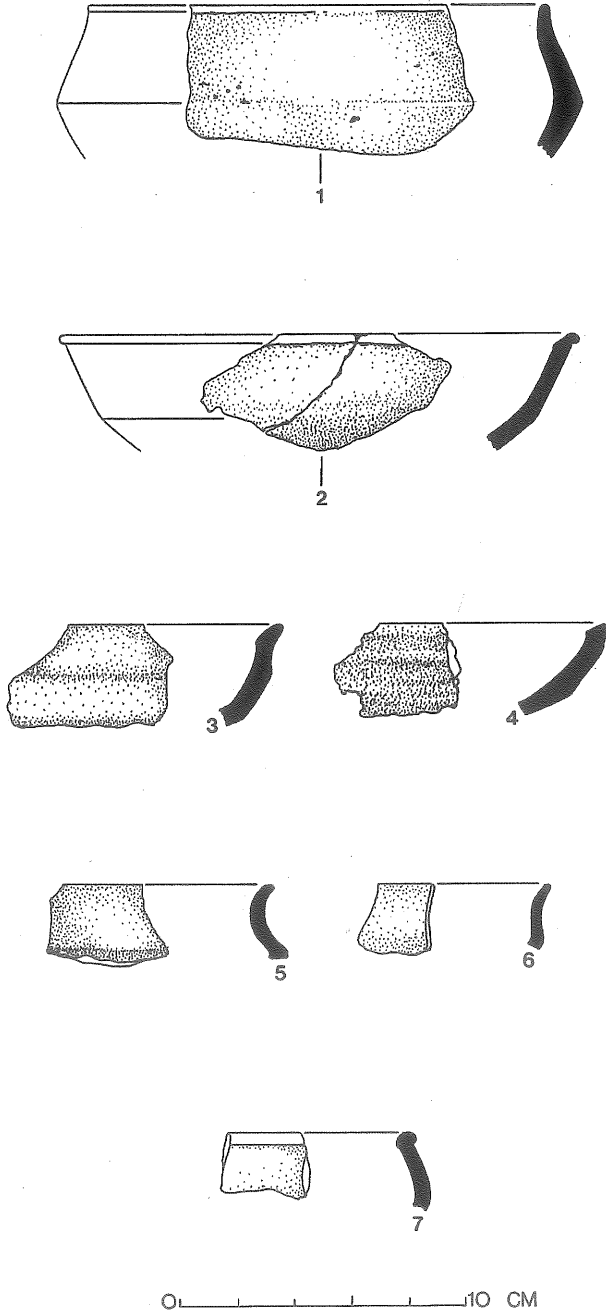
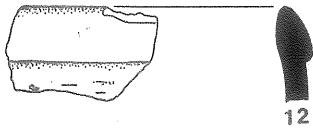
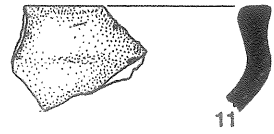
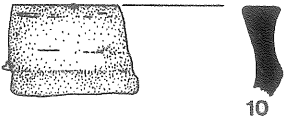
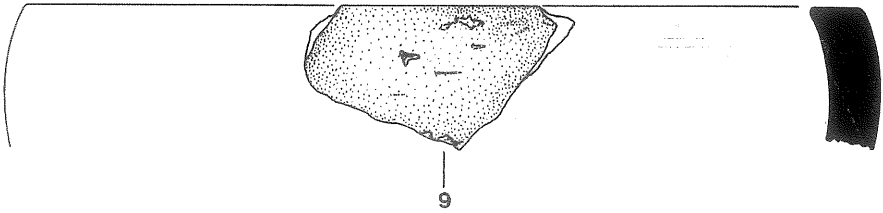
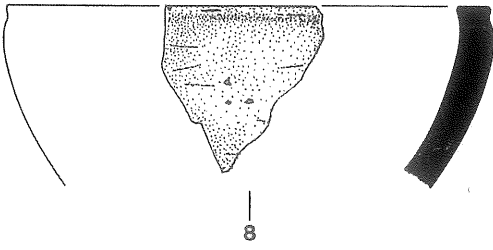

Fig. 18

0 10 CM

Fig. 19

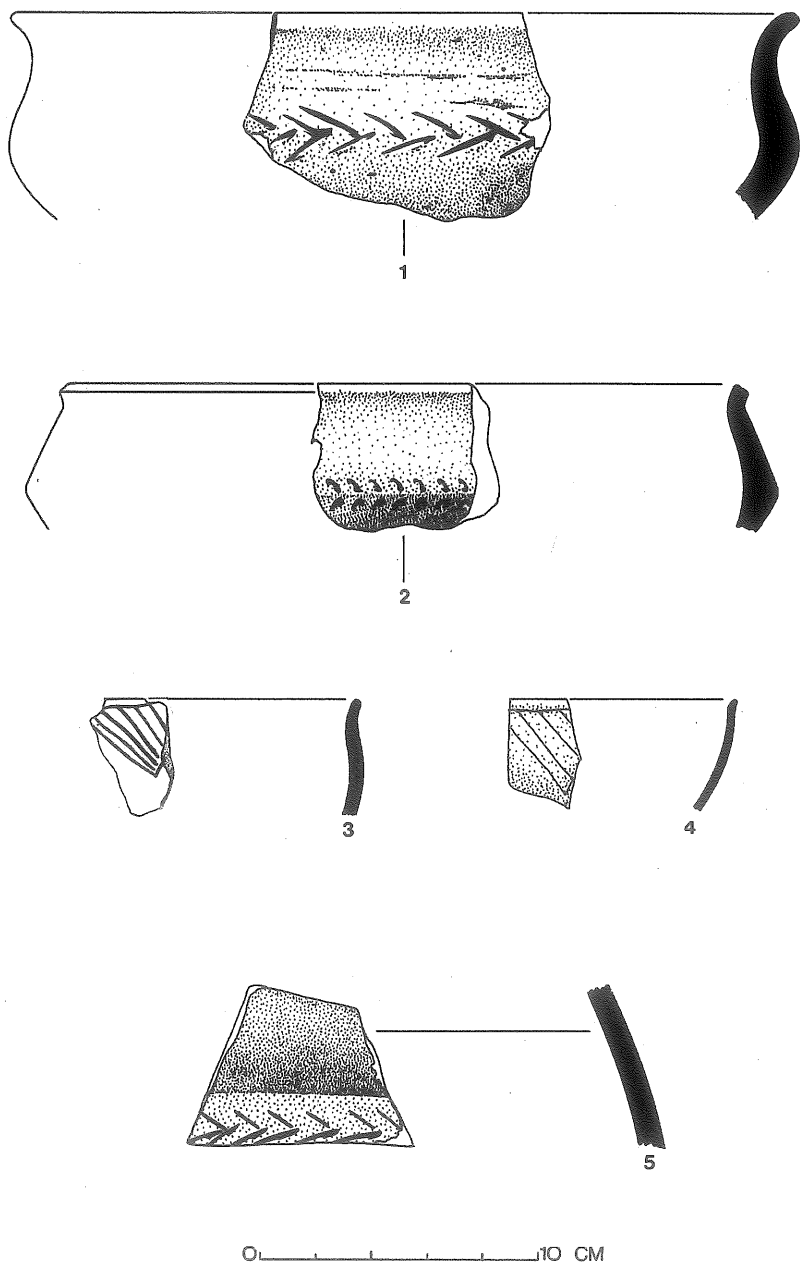

Fig. 20

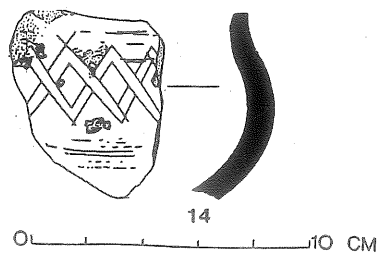
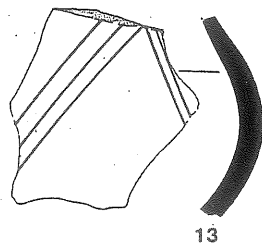
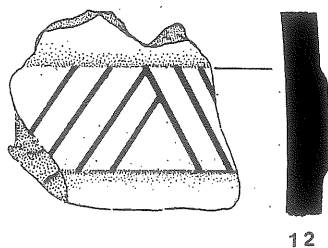
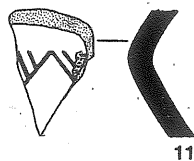
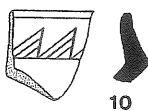
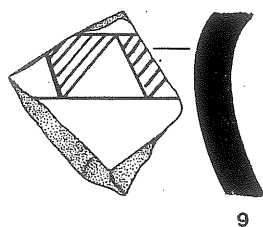
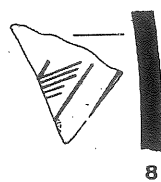
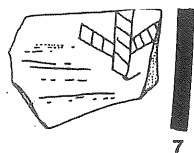
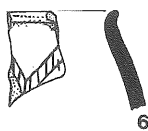
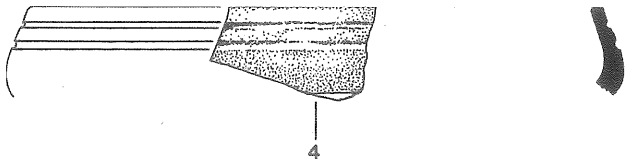
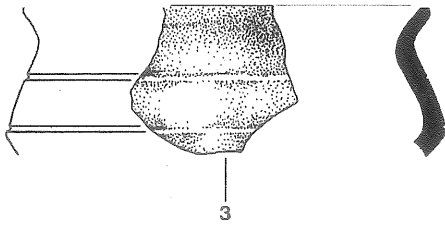
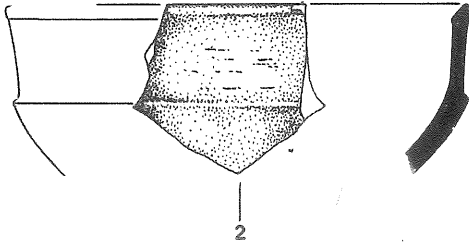
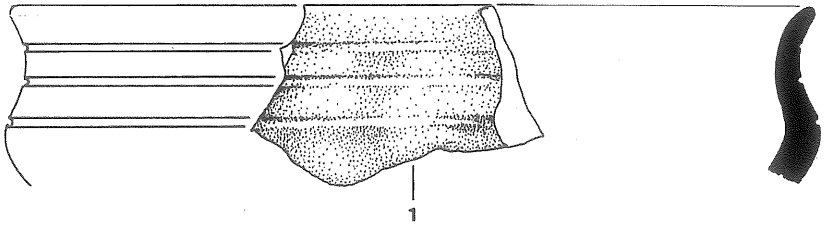
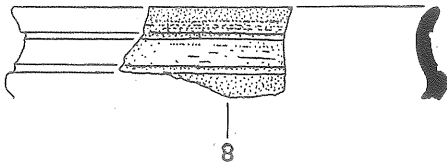
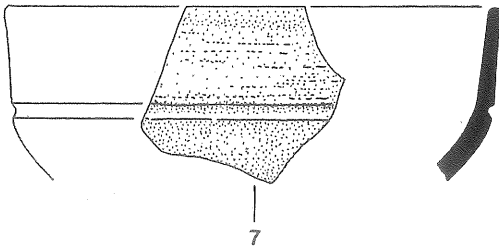
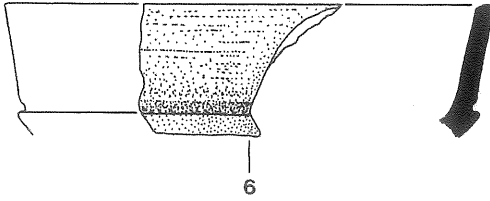
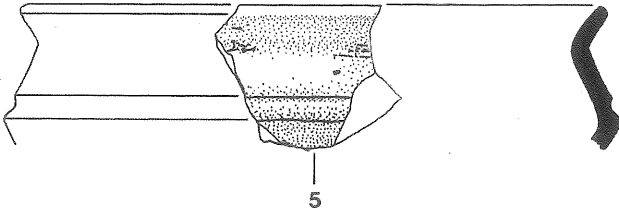

Fig. 21

0 ————— 10 CM

Fig. 22

0 10 CM

Fig. 23

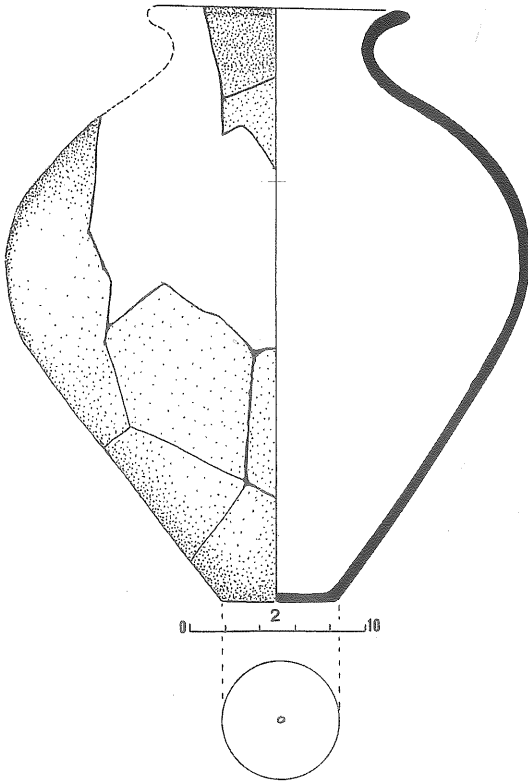

Fig. 24

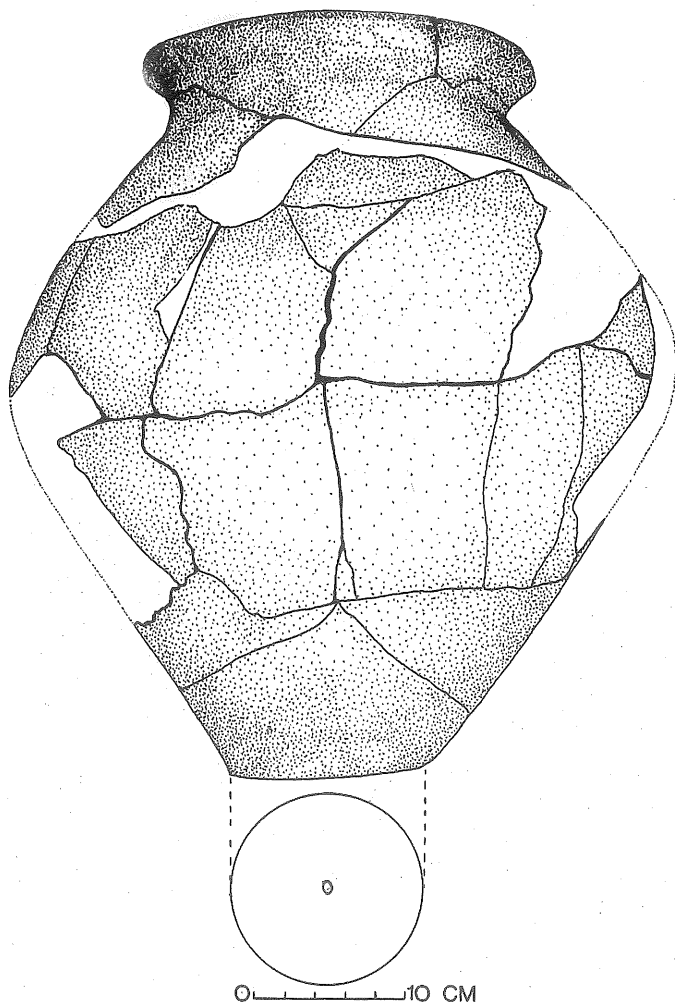
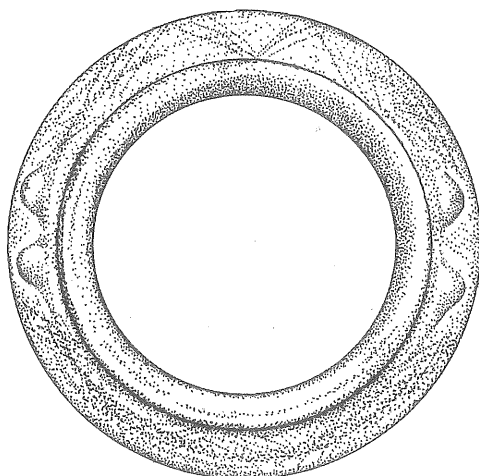
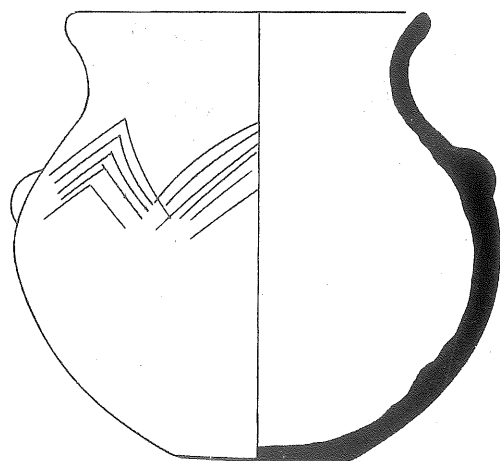

Fig. 25

Lev 26

0 ————— 10 CM

Fig. 26

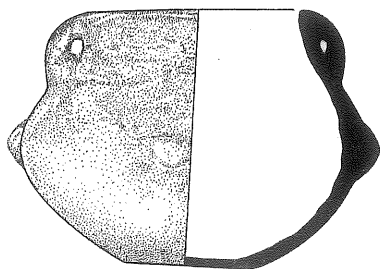
1

2

0 ————— 10 CM

Fig. 27

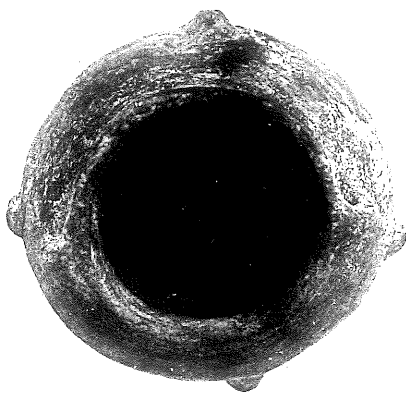

3

0 10 CM

0 10 CM

0 10 CM

Fig. 28

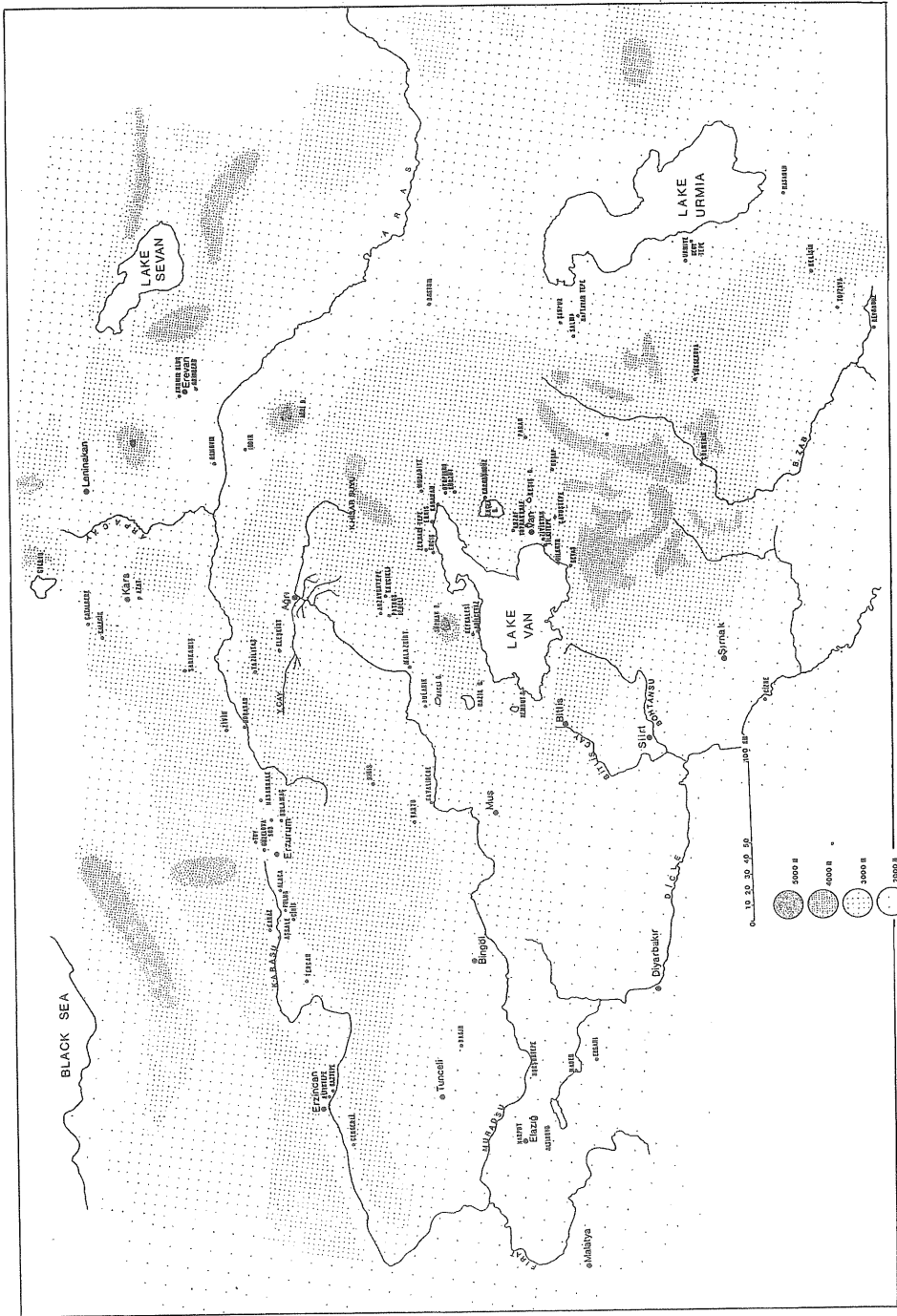

Fig. 29

Fig. 31

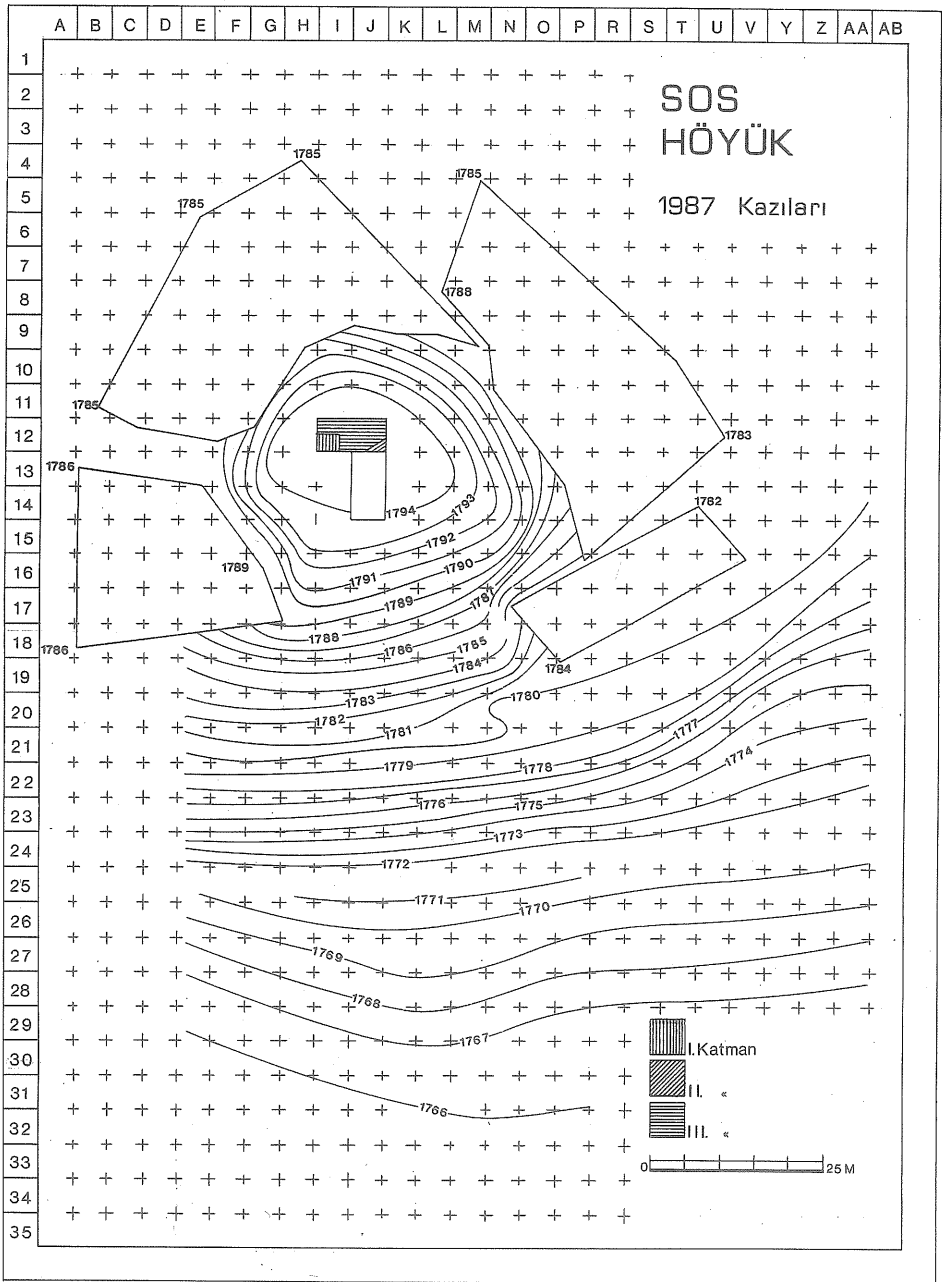

Fig. 32

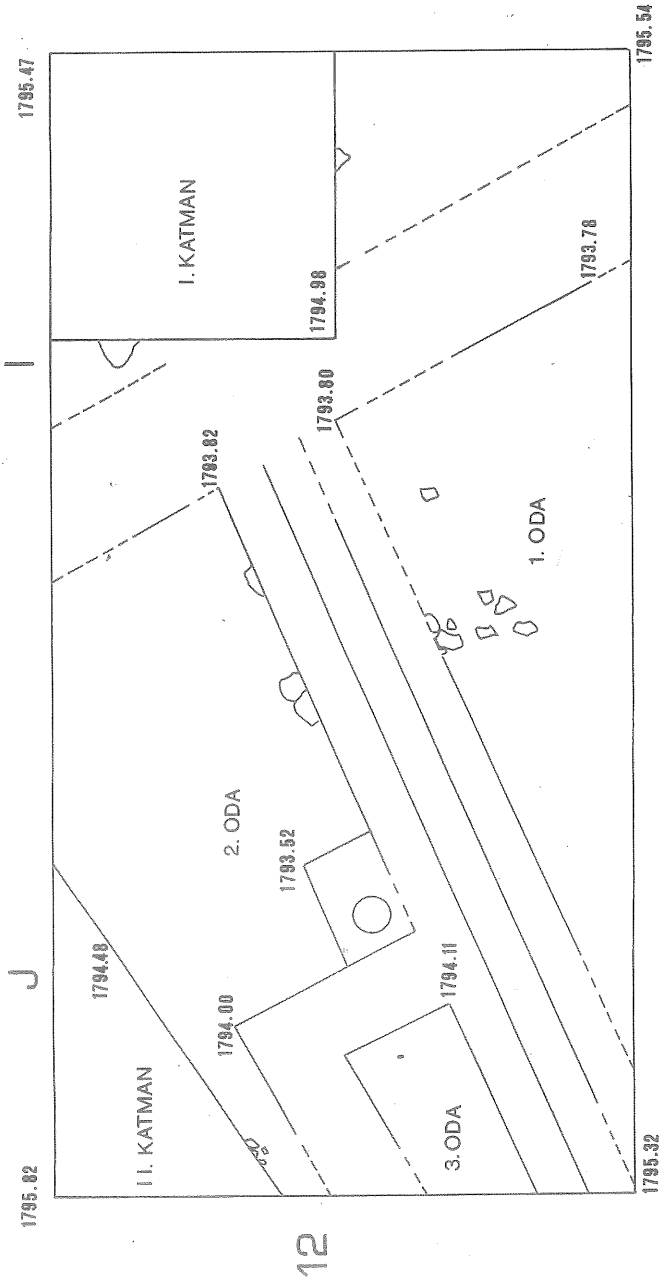
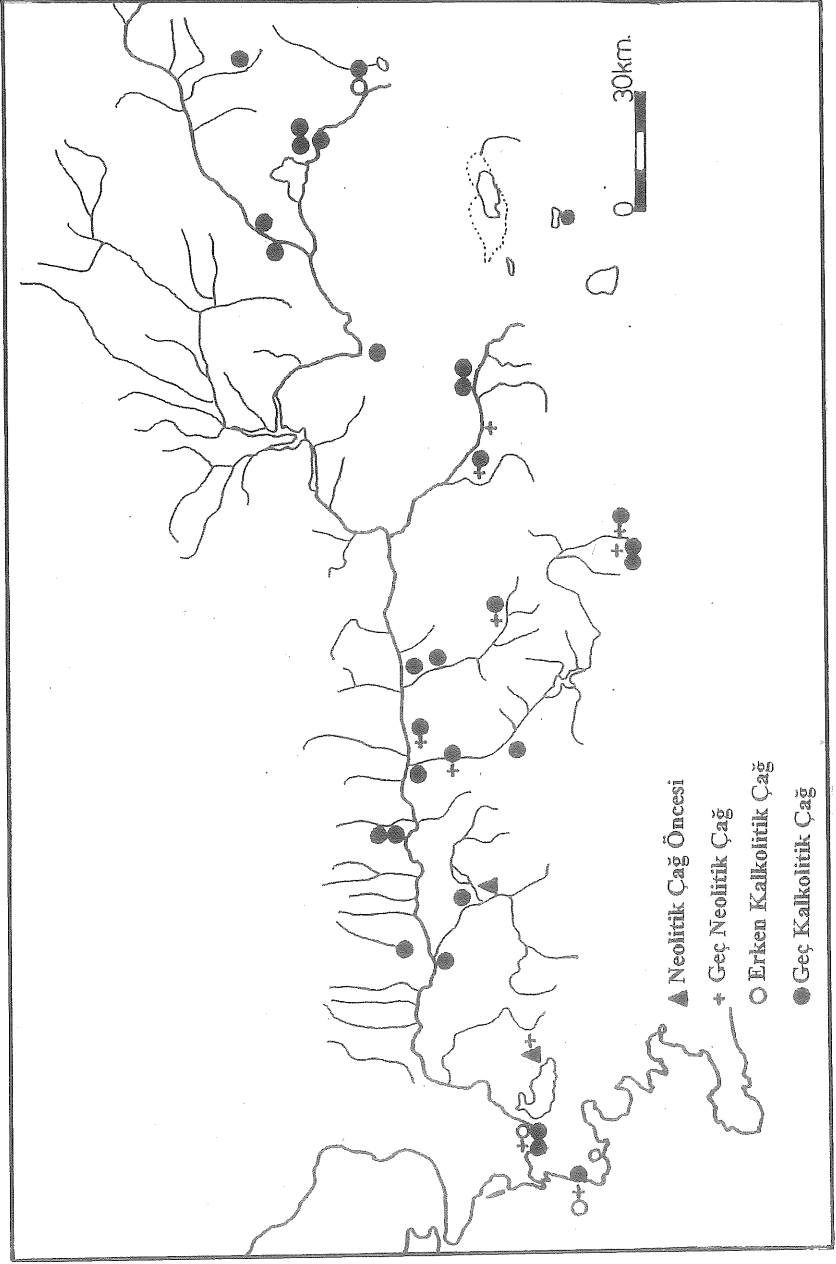
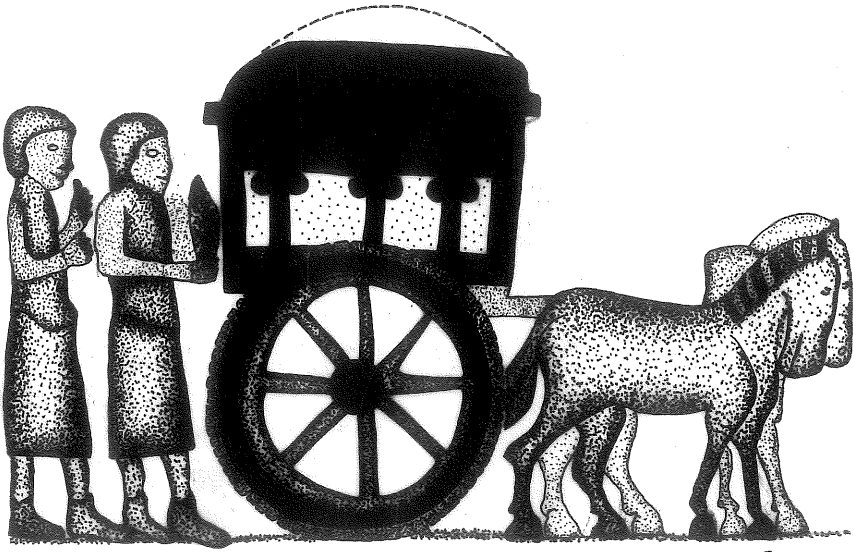

Fig. 33

Büyük Menderes Havzası'nda Tunç Çağı Öncesi Buluntu Merkezleri ve Yerleşimleri

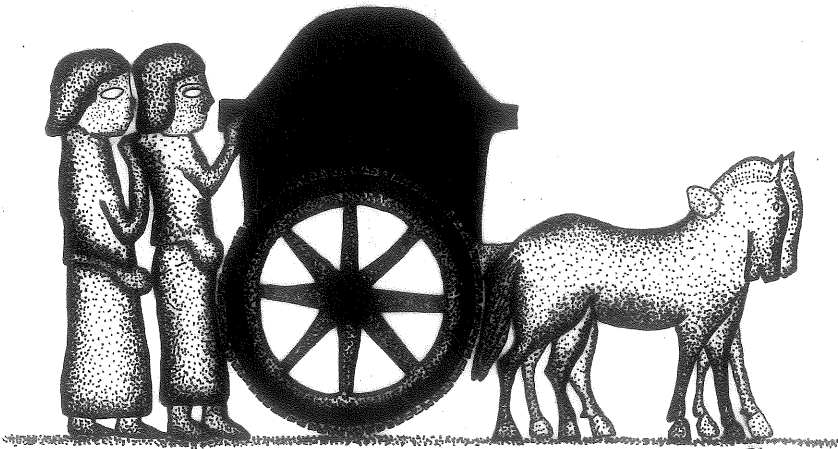
Fig. 1

İSTANBUL-5764

54

Fig. 1

İSTANBUL-5763

54

Fig. 2

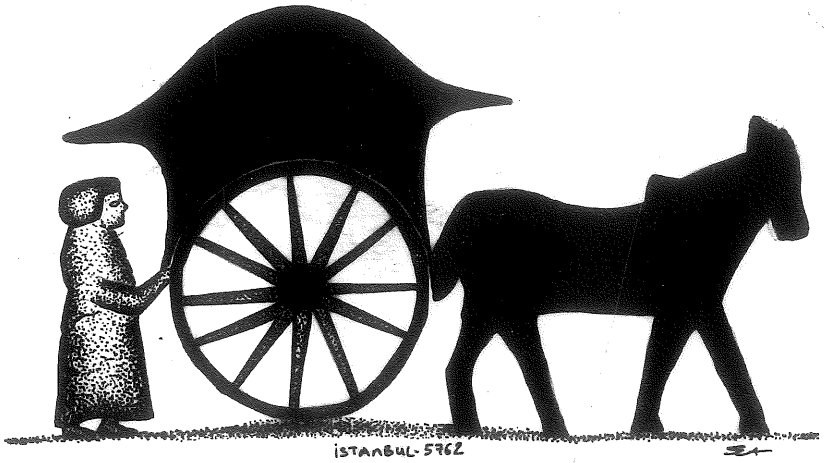

Fig. 3

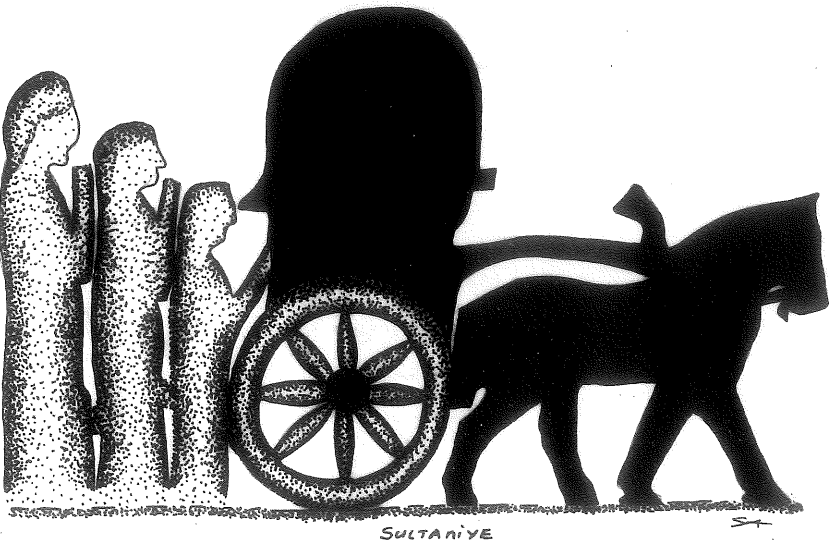

Fig. 4

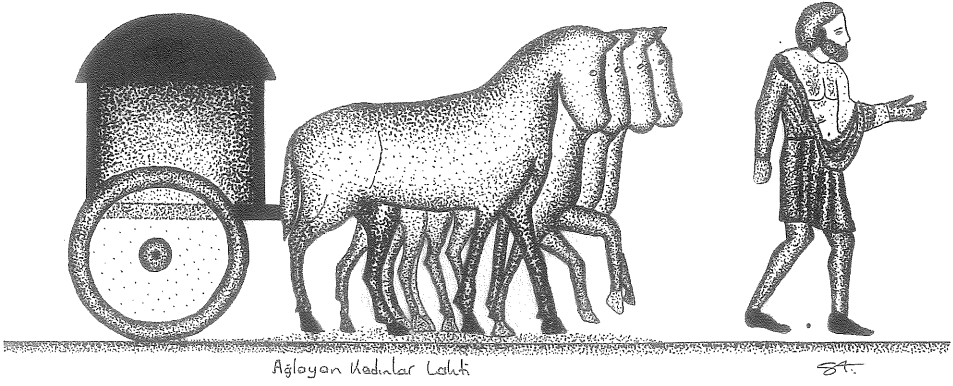

Fig. 5

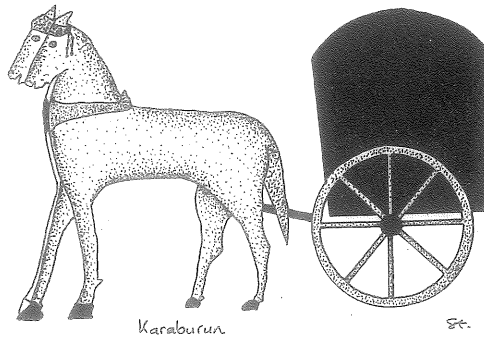

Fig. 6

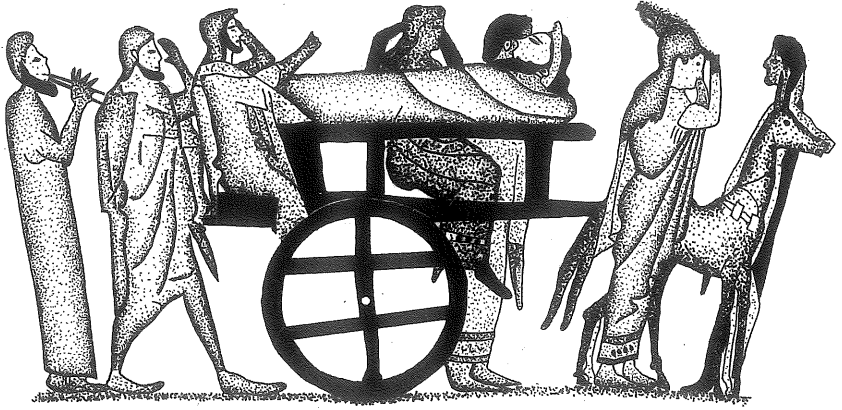

Fig. 7

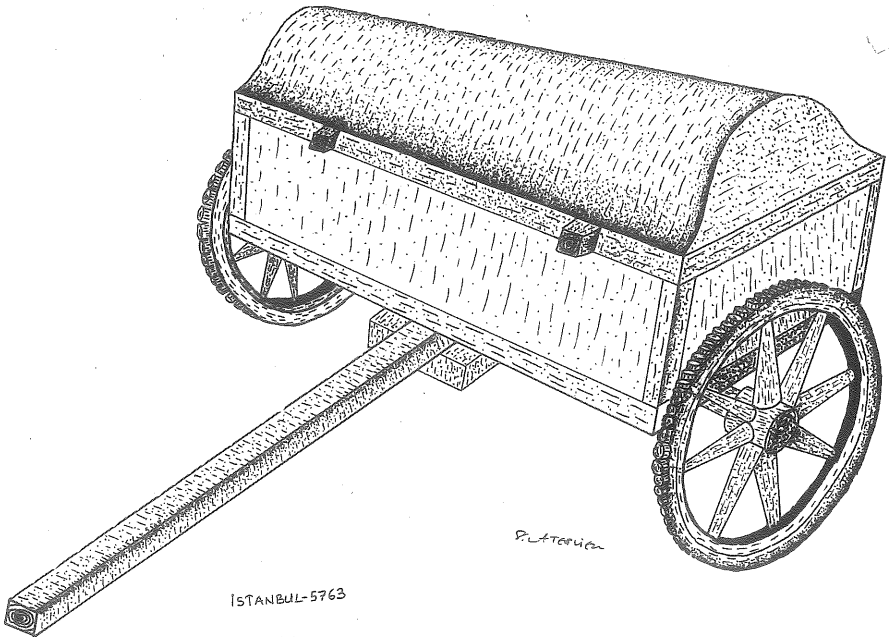
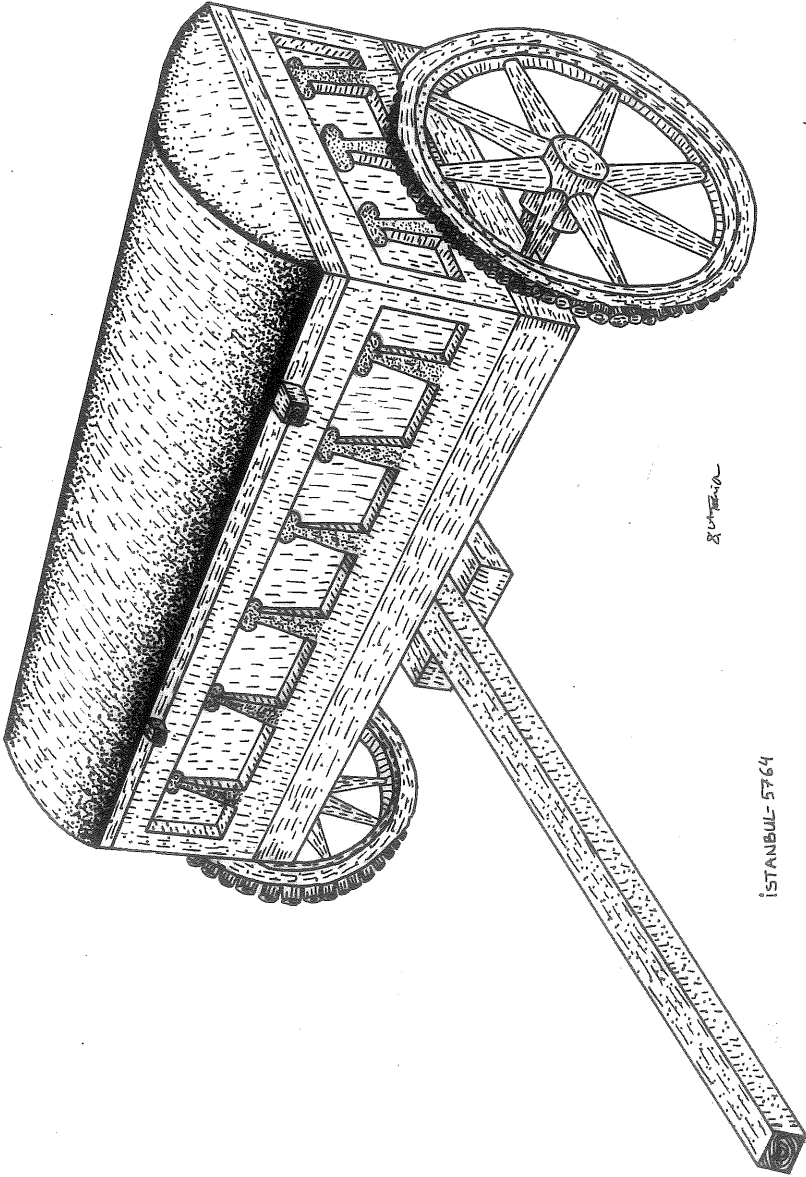

Fig. 8

2017/10/10

Fig. 9

ISTANBUL-5764

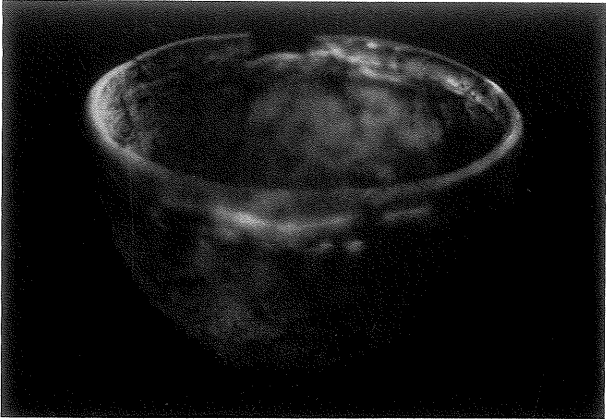

Fig. 1

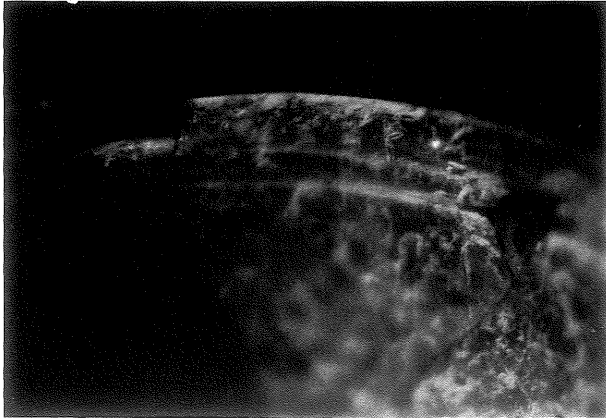

Fig. 2

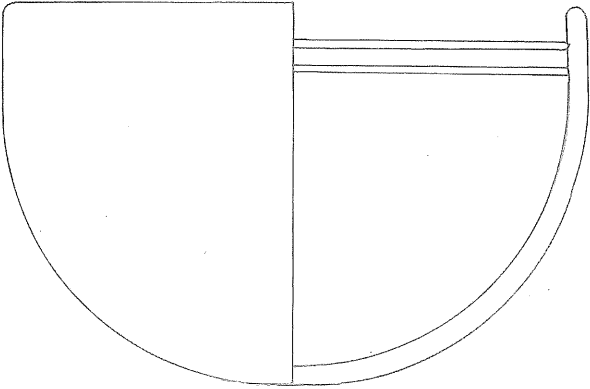

Fig. 3

Fig. 1

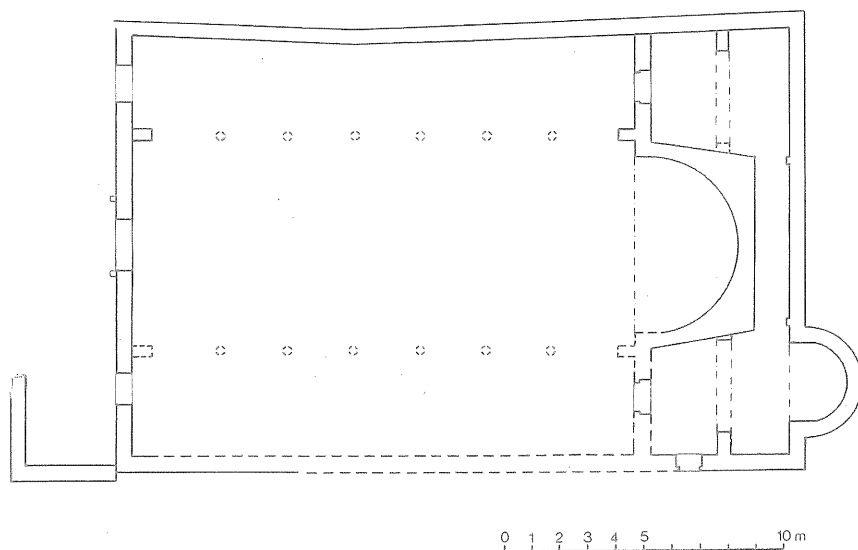

Fig. 2

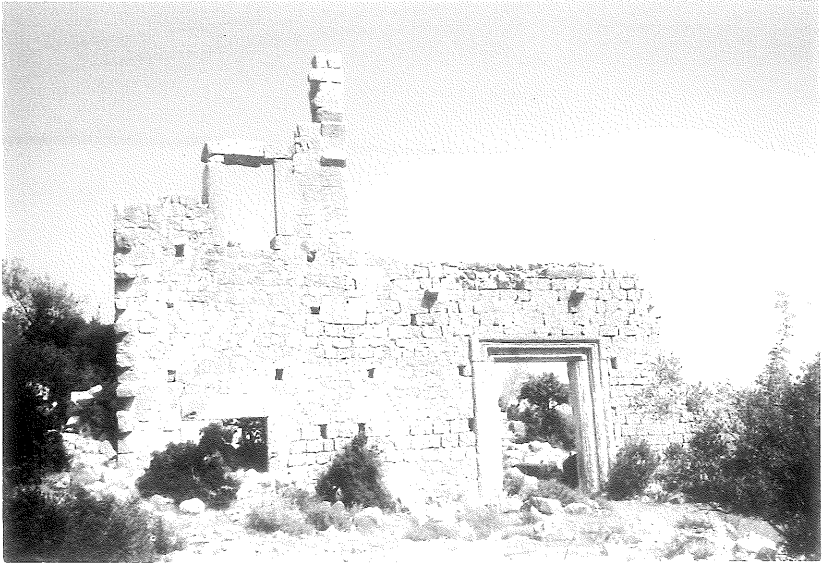

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Lev 44

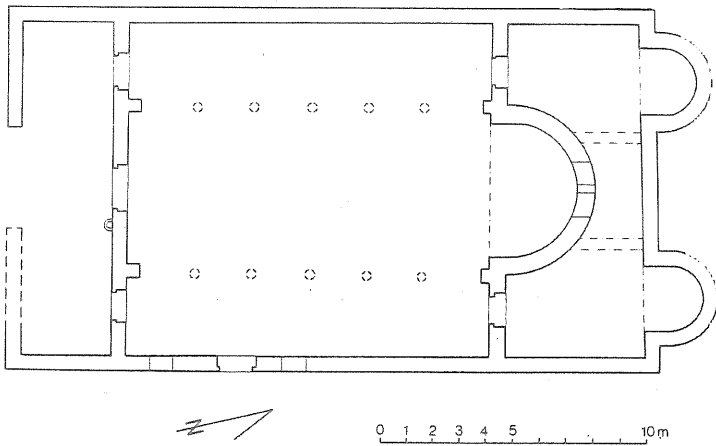

Fig. 7

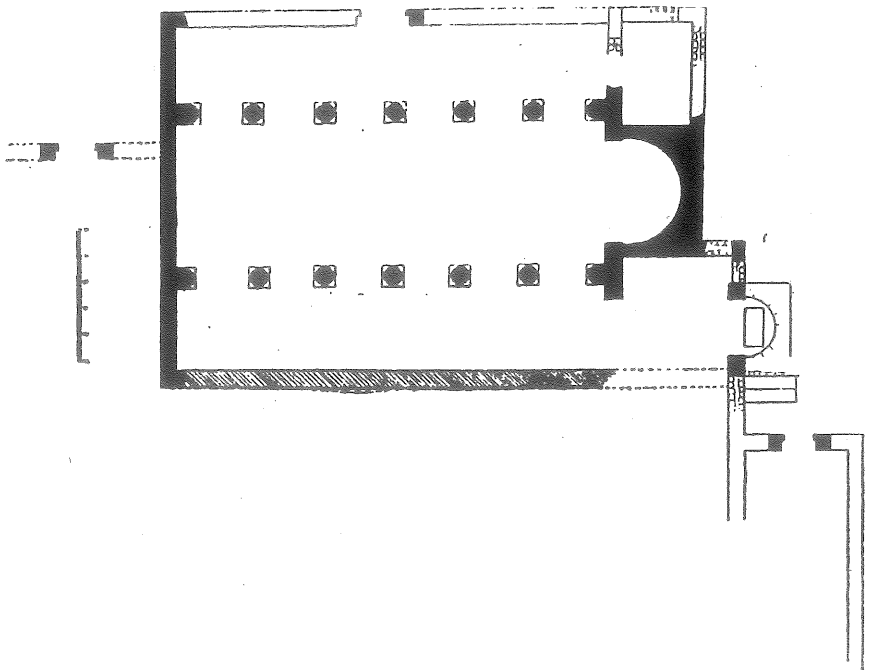

Fig. 8

